

**МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ФІСУН ВЛАДИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 347.23:347.952(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ОКРЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА
ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Галузь знань 08 – Право

Спеціальність 081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Фісун

Науковий керівник: **Білянська Наталія Володимирівна**, кандидат
юридичних наук, професор

Ірпінь – 2026

АНОТАЦІЯ

Фісун В. В. Окремі цивільно-правові способи захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Державний податковий університет, Міністерство фінансів України. Ірпінь, 2026.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням окремих цивільно-правових способів захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України.

Дисертація складається з трьох розділів, що включають сім підрозділів.

Визначено загальнотеоретичні засади дослідження інституту захисту права власності під час збройної агресії в цивільному праві України. Здійснено огляд поточного стану наукової розробки цивільно-правового інституту захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України. Простежено генезис правового регулювання інституту захисту права власності в Україні. Досліджено інститут захисту права власності під час збройної агресії в законодавстві зарубіжних країн.

Встановлено, що еволюцію правового регулювання інституту захисту права власності відповідно до історичної послідовності можна змістовно поділити на такі етапи:

1) виникнення інституту захисту права власності, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до Руської Правди (період існування Київської Русі, Галицько-Волинської держави та рання доба Великого князівства Литовського);

2) подальший розвиток інституту захисту права власності, що характеризувався здійсненням захисту права власності відповідно до Литовських Статутів (період пізньої доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої);

3) період козацької доби, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до існуючих звичаїв;

4) період розподілу козацької держави, особливістю якого було різне правове регулювання захисту права власності: у Лівобережній Україні – Зводом законів російської імперії, у Правобережній Україні – Австрійським цивільним кодексом;

5) подальший розвиток правового регулювання за часів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, коли здійснення захисту права власності відбувалося відповідно до Зводу законів російської імперії;

6) правове регулювання захисту права власності за часів існування Української Радянської Соціалістичної Республіки на підставі норм Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року та Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року;

7) сучасний етап правового регулювання за часів незалежності України, що характеризується пріоритетом конституційних гарантій та рівним захистом усіх форм власності.

На підставі аналізу досвіду іноземних країн (Косово, Боснії і Герцеговини, Іраку та інших країн) в контексті захисту права власності встановлено, що необхідним для України є: нормативне закріплення дієвих способів захисту права власності (у тому числі, з врахуванням Принципів Пінейро, а також Резолюції № 1708 (2010)); створення ефективних інституцій, що будуть здійснювати такий захист; а також формування органів нагляду для забезпечення належного функціонування таких механізмів.

Розглянуто особливості захисту права власності в Україні.

Здійснено розмежування таких понять як «форма захисту», «спосіб захисту» та «засіб захисту», де спосіб захисту – це передбачений законодавством та/або договором захід або сукупність заходів, що відповідають принципу верховенства права та які можуть бути здійсненими

суб'єктом, права та/або інтереси якого порушені, невизнані, оспорювані, та/або можуть бути порушеними, невизнаними, оспорюваними задля захисту або недопущення їх порушення, невизнання або оспорювання самостійно таким суб'єктом або іншими особами. Засіб захисту – це визначений законодавством інструмент, у разі застосування якого суб'єкт в межах обраного ним способу захисту права власності може належним чином реалізувати захист свого права власності. Формами захисту права власності в контексті цивільно-правового захисту є юрисдикційні та неюрисдикційні, в межах яких виділяються окремі підформи (субформи).

Зазначено про необхідність здійснення уточнення засад захисту права власності шляхом розширення застосування цивільно-правових способів захисту відповідно до змісту права, способу його порушення та наслідків.

Обґрунтовано, що для забезпечення виконання рішення у разі застосування превентивного способу захисту права власності шляхом заборони вчинення дій, існує необхідність запровадження інструменту, подібного до астренту у зарубіжних юрисдикціях, тобто, судової неустойки.

Встановлено, що у разі дотримання умов та порядку здійснення примусового відчуження майна, такі дії не можуть вважатися порушенням права власності, а є лише його припиненням у визначений законом спосіб.

У контексті збройної агресії виокремлено такі територіальні правопорядки: територія, на якій не ведуться активні бойові дії та яка не є окупованою; окупована територія (згідно з чинним українським законодавством – тимчасово окупована територія); територія активних бойових дій; окремий правопорядок території проведення антитерористичної операції (який і досі встановлює окремі гарантії відповідно до спеціального у цій сфері законодавства).

Аргументовано необхідність прийняття нормативного порядку щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного

зондування Землі, що дозволить підвищити рівень захисту права власності осіб, які цього потребують.

Досліджено поняття, зміст та особливості застосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України.

Обґрунтовано, що застосування термінів «компенсація» та «відшкодування» з позиції критерію виду завданої шкоди може здійснюватися незалежно від такого виду, тобто як щодо майнової (матеріальної), так і щодо немайнової (моральної або ж нематеріальної) шкоди. Водночас, можливим є розмежування застосування цих термінів з позиції критерію суб'єктивного обов'язку здійснення виплати (передачі майна) за завдану особі шкоду, де термін «відшкодування» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі її стягнення з особи, яка завдала шкоду, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом, у той час як термін «компенсація» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі здійснення виплати (передачі майна) особою, яка не завдавала шкоди, і у разі відсутності у неї обов'язку здійснення таких дій згідно із законом, однак, якщо вона матиме право на зворотну вимогу (регрес) до особи, яка завдала такої шкоди, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом.

Обґрунтовано необхідність запровадження окремої норми щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії іншою державою.

Доведено, що існуючі нормативні недоліки цивільного законодавства (зокрема, стаття 1177 ЦК України), не дозволяють належним чином здійснювати відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

Встановлено, що доктрина «alter ego» не може визначатися частиною іншої доктрини – «piercing the corporate veil», оскільки є відмінною від неї та становить її дзеркальну форму, де перша («alter ego») дозволяє притягнути до відповідальності контрольованих осіб за зобов'язаннями осіб, що ними

володіють або контролюють, у той час як друга («piercing the corporate veil») – притягнути до відповідальності осіб, що володіють або ж контролюють підпорядкованих їм осіб за зобов'язаннями таких підконтрольних осіб.

Запропоновано низку пропозицій щодо оптимізації цивільного законодавства України з питань захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України.

Ключові слова: право власності, захист права власності, форма захисту, засоби захисту, віндикаційний позов, збройна агресія, військова агресія, шкода, збитки, відшкодування шкоди, alter ego, медіація, воєнний стан, захист прав та інтересів.

SUMMARY

Fisun V. V. Separate civil law remedies for the protection of property rights during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. – Qualifying academic study on the rights of a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 Law. – State Tax University, Ministry of Finance of Ukraine. Irpin, 2026.

The Thesis is a comprehensive scientific study which is dedicated to the study of certain civil law remedies for the protection of property rights during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The Thesis consists of three chapters, which include seven subsections.

The general theoretical foundations for the study of the institution of property rights protection during armed aggression in the civil law of Ukraine are defined. The current state of scholarly research on the civil law institution of property rights protection during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine is reviewed. The genesis of the legal regulation of the institution of property rights protection in Ukraine is outlined. The institution of property rights protection during armed aggression in the legislation of foreign countries is examined.

It is determined that in accordance with the historical sequence the evolution of the legal regulation of the institution of property rights protection can be substantively divided into the following stages:

1) the emergence of the institution of property rights protection, which provided for the protection of property rights in accordance with the Ruska Pravda (the period of Kyivska Rus, the Galicia-Volhynian State and the early period of the Grand Duchy of Lithuania);

2) the further development of the institution of property rights protection, characterised by the protection of property rights in accordance with the Lithuanian Statutes (the late period of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth);

3) the Cossack period, which provided for the protection of property rights in accordance with existing customary laws;

4) the period of the partition of the Cossack state, which was marked by different legal regulations of property rights protection: in Left-bank Ukraine – by the Digest of Laws of the Russian Empire, and in Right-bank Ukraine – by the Austrian Civil Code;

5) the further development of legal regulation during the times of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic, when the protection of property rights was carried out in accordance with the Digest of Laws of the Russian Empire;

6) the legal regulation of property rights protection during the existence of the Ukrainian Soviet Socialist Republic on the basis of the provisions of the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 1922 and the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 1963;

7) the modern stage of legal regulation in the period of independent Ukraine, characterised by the priority of constitutional guarantees and the equal protection of all forms of ownership.

Based on the analysis of the experience of foreign countries (Kosovo, Bosnia and Herzegovina, Iraq and others) in the context of property rights protection, it is

determined that the following is necessary for Ukraine: the legislative consolidation of effective remedies for the protection of property rights (including taking into account the Pinheiro Principles, as well as Resolution No. 1708 (2010)); the establishment of effective institutions that will implement such protection; and the formation of supervisory bodies to ensure the proper functioning of these mechanisms.

The specific features of property rights protection in Ukraine are examined.

The concepts of “form of protection”, “remedy of protection” and “means of protection” are distinguished, whereby a remedy of protection is understood as a measure or a set of measures provided for by legislation and/or agreement, which comply with the principle of the rule of law and may be undertaken by a person whose rights and/or interests are violated, not recognised, disputed and/or may be violated, not recognised or disputed, in order to protect them or to prevent their violation, non-recognition or disputing, either by such person independently or by other persons. A means of protection is defined as an instrument established by legislation, through the application of which a person, within the framework of the chosen remedy for the protection of property rights, may duly exercise the protection of a property right. The forms of protection of property rights in the context of civil law protection are jurisdictional and non-jurisdictional, within which separate sub-forms are distinguished.

It is noted that there is a need to clarify the principles of property rights protection by expanding the application of civil law remedies in accordance with the substance of the right, the manner of its violation, and the consequences thereof.

It is substantiated that, in order to ensure the enforcement of a decision where a preventive remedy for the protection of property rights is applied by prohibiting certain actions, it is necessary to introduce an instrument similar to *astreinte* in foreign jurisdictions, namely a judicial penalty.

It is determined that, provided the conditions and procedure for the compulsory alienation of property are observed, such actions cannot be considered

as a violation of the right of ownership, but constitute only its termination in a manner prescribed by law.

In the context of armed aggression, the following territorial legal regimes are distinguished: a territory where active hostilities are not taking place and which is not occupied; an occupied territory (according to the current Ukrainian legislation – a temporarily occupied territory); a territory of active hostilities; and a separate legal regime of the territory where an anti-terrorist operation is conducted (which still provides for specific guarantees under special legislation in this field).

The necessity of adopting a regulatory procedure for the inspection of destroyed specific categories of immovable property, in particular through the use of Earth remote sensing information products, is substantiated, which will make it possible to enhance the level of protection of the property rights of persons in need thereof.

The concept, content and specific features of the application of certain civil law remedies for the protection of property rights under the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine are examined.

It is substantiated that the use of the terms “compensation” and “reimbursement”, from the standpoint of the criterion of the type of damage caused, can be carried out irrespective of such type, that is, in relation to both pecuniary (material) and non-pecuniary (moral or non-material) damage. At the same time, it is possible to distinguish between the use of these terms from the standpoint of the criterion of the subjective duty to make a payment (or transfer property) for the damage caused to a person, where the term “reimbursement” may be used in respect of both pecuniary and non-pecuniary damage where it is recovered from the person who caused the damage, or from the person from whom it must be recovered under the law, whereas the term “compensation” may be used in respect of both pecuniary and non-pecuniary damage where payment (or transfer of property) is made by a person who did not cause the damage and is under no statutory duty to perform such actions, provided that such person has a right of recourse (regress) against the person who caused such damage, or from whom it must be recovered under the law.

The necessity of introducing a separate provision regarding the reimbursement (compensation) of damage caused as a result of armed aggression by another state is substantiated.

It is demonstrated that the existing normative deficiencies of civil legislation (in particular, Article 1177 of the Civil Code of Ukraine) do not allow for the proper reimbursement (compensation) of damage caused as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

It is determined that the “alter ego” doctrine cannot be regarded as a part of another doctrine – “piercing the corporate veil”, since it is distinct from the latter and constitutes its mirror form, whereby the “alter ego” allows controlled persons to be held liable for the obligations of the persons that own or control them, while the “piercing the corporate veil” allows the persons who own or control their subordinate entities to be held liable for the obligations of such controlled entities.

A number of proposals are put forward to optimise the civil legislation of Ukraine on issues of property rights protection during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

Keywords: property rights, protection of property rights, form of protection, means of protection, vindicatory claim, armed aggression, military aggression, losses, damages, losses reimbursement, alter ego, mediation, martial law, protection of rights and interests.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Фісун В. В. До питання захисту права власності фізичних осіб, майно яких знаходиться в районі воєнних (бойових) дій. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 76–82. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/1_2024/part_2/14.pdf.

2. Фісун В. В. Окремі правові аспекти відшкодування збитків, завданих суб'єктам господарювання внаслідок агресії Російської Федерації проти України. *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 139–144. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/1_2025/23.pdf.

3. Фісун В. В. Звернення стягнення на майно юридичних осіб за заборгованістю держави в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. *Успіхи і досягнення у науці (Серія «Право», Серія «Освіта», Серія «Управління та адміністрування», Серія «Соціальні та поведінкові науки»)*. 2025. № 1(11). С. 196–203. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/sas/article/view/19145/19159>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Фісун В. В. Захист права власності у повоєнний період: досвід Боснії і Герцеговини. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 19 квітня 2024 р.) / Держ. біотехнологічний ун-т. Харків, 2024. С. 268–271. URL: <http://btu.kharkov.ua/nauka/konferentsiyi/>.

5. Фісун В. Застосування критеріїв доктрини «alter ego» в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. *Перспективи розвитку сучасної науки та освіти* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 січня 2025 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2025. С. 74–75. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2025/19-20.01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>.

6. Фісун В. До питання стягнення моральної шкоди внаслідок

збройної агресії Російської Федерації проти України. *Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки. Збалансування приватних прав та публічного інтересу в умовах воєнного стану* : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції (Ірпінь, 3 квітня 2025 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 386–389. URL: https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Naukovi%20zahodi/06%20cerven%20Naukovi%20zahodi/Zbirnik%20tez%20Miznarodnoi%20konferencii%2003_04_2025.pdf.

7. Фісун В. До питання захисту права власності осіб, майно яких знаходиться на тимчасово окупованих територіях. *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану*: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права (Ірпінь, 8 жовтня 2025 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 305–308. URL: https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Navcalno-naukovij%20institut%20prava/11%20listopad%20Navcalno-naukovij%20institut%20prava/Zbirnik%20materialiv%20Vseukrainskogo%20kruglogo%20stolu%208.10.25%20r.pdf.

які додатково відображають результати дослідження:

8. Фісун В. В. Відновлення права власності у повоєнний період: досвід окремих держав. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2024. № 11. С. 125–129. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/2024/11/10501>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	16
1.1.Стан наукової розробки цивільно-правового інституту захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України	16
1.2.Генезис правового регулювання інституту захисту права власності в Україні	25
1.3.Інститут захисту права власності під час збройної агресії в законодавстві зарубіжних країн	42
Висновки до розділу 1.....	71
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ.....	75
2.1. Захист права власності за цивільним законодавством України в мирний час.....	75
2.2. Захист права власності за цивільним законодавством України під час збройної агресії.....	104
Висновки до розділу 2.....	128
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	132
3.1. Поняття та зміст окремих цивільно-правових способів захисту права власності, що можуть бути застосовані під час збройної агресії Російської Федерації проти України	132

3.2. Особливості застосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України	162
Висновки до розділу 3.....	177
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	190
ДОДАТКИ	232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП ВС	Велика Палата Верховного Суду
ВС	Верховний Суд
ВСУ	Верховний Суд України
ЄДРСР	Єдиний державний реєстр судових рішень
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ЦК України	Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року
ГК України	Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року
ГПК України	Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 року
Закон України про компенсацію	Закон України № 2923-IX від 23 лютого 2023 року «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України»
Закон України про скасування ГК України	Закон України № 4196-IX від 09 січня 2025 року «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих

	організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»
Проект Закону № 11161	Проект Закону № 11161 від 10 квітня 2024 року про внесення змін до Закону України про компенсацію
Постанова № 1364	Постанова Кабінету Міністрів України № 1364 від 06 грудня 2022 року «Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією»
Принципи Пінейро	Принципи щодо повернення житла та майна, затвержені Рішенням Підкомісії ООН з просування та захисту прав людини № E/CN.4/Sub.2/2005/17 від 28 червня 2005 року (Pinheiro Principles)
Резолюція № 1708 (2010)	Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1708 (2010) від 28 січня 2010 року «Вирішення питань, що стосуються майна біженців та переміщених осіб»
Реєстр Збитків	Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, створений відповідно до Резолюції Кабінету Міністрів Ради Європи № CM/Res(2023)3 від 12 травня 2023 року «Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України»

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Право власності є системоутворюючим інститутом галузі цивільного права і питання його захисту було актуальним протягом існування людської цивілізації, оскільки спори, що виникають від побутового до міждержавного рівня частіше за все стосуються питань порушення, оспорювання або невизнання права власності на певні об'єкти права власності.

Інститут захисту права власності перебуває у постійному еволюційному розвитку, що зумовлюється необхідністю його відповідності існуючим викликам суспільних відносин. Зазначений розвиток реалізовується у розробці нових та вдосконаленні вже існуючих способів захисту права власності як на теоретичному, так і на практичному рівнях, логічно виокремлюючи і цивільно-правові способи захисту права власності у межах такого розвитку.

Юридичні основи захисту права власності у контексті цивільно-правових способів були закладені ще у римському праві, де їх ефективно використовували для захисту прав та інтересів з урахуванням фактичних обставин та правових підстав для їх застосування.

Цивільно-правові способи захисту права власності отримали свій розвиток і на теренах України ще починаючи з часів Київської Русі, де кодифіковані нормативні акти (наприклад, Руська Правда) врегульовували відповідні правовідносини.

Водночас, незважаючи на тривалий час перебування українського народу в умовах різних збройних конфліктів, окремого нормативного регулювання щодо цивільного-правового захисту права власності за таких обставин розроблено не було, і наразі в умовах повномасштабної збройної агресії проти України, це питання і надалі перебуває на підготовчій стадії за відсутності комплексного підходу до його розроблення.

Криза правового регулювання цивільно-правових способів захисту права власності значно поглибилася у зв'язку з повномасштабною збройною

агресією Російської Федерації проти України, що почалася 24 лютого 2022 року.

Водночас, зважаючи на умови та пріоритети під час здійснення відсічі державі-агресору, достатньо швидко було запроваджено інструменти та механізми, пов'язані з захистом права власності (включаючи, можливість здійснення фіксації шкоди та отримання компенсації), а також вчасною була реакція органів судової влади, зокрема ВС, що ухвалив низку важливих системних позицій щодо обмеження державного юрисдикційного імунітету Російської Федерації, що створило правову основу для притягнення її до відповідальності на рівні приватно-правового захисту.

Однак подальший розвиток нормативних інструментів відбувається фрагментарно у межах різних напрямків, оскільки наявні українські та міжнародні інструменти не можуть повною мірою здійснювати всеосяжний захист прав та інтересів українського народу, що зазнав шкоди від збройної агресії Російської Федерації проти України.

Наявність зарубіжного досвіду щодо розроблення нормативного регулювання захисту права власності під час збройних конфліктів будь-якого характеру та після їх завершення надає Україні можливості для вивчення та створення належних механізмів та інструментів відновлення порушених прав потерпілих осіб.

Існуюча проблематика, окрім нормативного та правозастосовного рівня, викликає надзвичайний інтерес до дослідження і на теоретичному рівні, надаючи можливість осмислити та запропонувати дієві способи захисту права власності. Більше того, аналіз цих питань є важливим не лише в контексті захисту права власності в Україні, а й задля створення прецеденту, що може бути застосований у разі виникнення подібної ситуації у майбутньому.

Зазначені аспекти були предметом дослідження як в Україні, так і поза її межами і вивчалися у працях багатьох відомих у цій царині науковців та практикуючих юристів, включаючи: В. Алієву-Барановську, О. Бігняка, В. І. Борисову, С. С. Бичкову, І. В. Венедіктову, О. Б. Гнатів, В. І. Гранкіна,

К. В. Гусарова, О. В. Даниленко, І. О. Дзеру, О. В. Дзеру, Ю. М. Жорнокуя, З. І. Книш, Н. В. Лаговську, В. А. Малигу, В. М. Махінчука, О. П. Машевську, М. О. Медведєву, І. Р. Мудру, А. М. Новицького, Н. Б. Новицьку, К. М. Пількова, Е. О. Писарєву, С. О. Погрібного, Д. В. Приймаченко, С. П. Рабіновича, О. Ю. Радченко, І. В. Спасибо-Фатеєву, Д. С. Спесівцева, Т. В. Степаненко, М. О. Стефанчука, Р. О. Стефанчука, Є. О. Харитоновна, І. В. Чеховську, О. О. Щипанову, Л. Л. Яворську, Г. Б. Яновицьку, В. Л. Яроцького, М. В. Altaian, D. Casalin, A. Gashi, F. Halimi, J. I. Hernandez та багато інших.

На рівні дисертаційних досліджень не можна не відзначити роботи О. Б. Гнатів «Захист права власності в цивільному праві» (2014 рік), З. І. Книш «Цивільно-правова охорона права власності внутрішньо переміщених осіб» (2020 рік), І. Р. Мудрої «Інституційні та правові механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії» (2025 рік), у межах яких розкриваються деякі питання захисту права власності, пов'язані з темою цієї дисертації.

Незважаючи на значну кількість наукового доробку, існуюча збройна агресія Російської Федерації проти України масштабувала в рази необхідність наявності належного та ефективного правового регулювання як захисту права власності в цілому, так і з боку здійснення його захисту в межах цивільно-правових способів, що зумовлює здійснення подальших досліджень у цьому напрямі, у тому числі і за результатами аналізу цього дисертаційного дослідження, в межах якого здійснюється аналіз важливих аспектів цивільно-правового захисту права власності, звертаючи увагу на існуючі прогалини та пропонуючи шляхи їх вирішення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження ґрунтується на основних положеннях Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021, Стратегії зовнішньополітичної діяльності України,

затвердженої Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. № 448/2021, а також передбачено річними планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Державного податкового університету на 2021–2026 рр.

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Державного податкового університету від 25 серпня 2022 року (протокол № 2).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є теоретичний аналіз наукових підходів, нормативно-правового регулювання та правозастосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності в контексті здійснення збройної агресії Російської Федерації проти України, а також розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення цивільного законодавства України у визначеній сфері.

Для досягнення вказаної мети сформульовано такі *завдання*:

- проаналізувати стан наукової розробки цивільно-правового інституту захисту права власності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України;
- здійснити аналіз генезису правового регулювання інституту захисту права власності в Україні;
- дослідити інститут захисту права власності під час збройної агресії в законодавстві зарубіжних країн;
- визначити особливості захисту права власності за цивільним законодавством України в мирний час;
- визначити особливості захисту права власності за цивільним законодавством України під час збройної агресії;
- здійснити аналіз поняття та змісту окремих цивільно-правових способів захисту права власності, що можуть бути застосовані під час збройної агресії Російської Федерації проти України;
- визначити особливості застосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України;

- розробити пропозиції щодо удосконалення цивільного законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в результаті здійснення цивільно-правового захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України.

Предметом дослідження є окремі цивільно-правові способи захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України.

Методи дослідження. Методологічною основою цього дослідження, виходячи з визначених мети та завдань дослідження, стала низка загальнонаукових та спеціально-правових методів, що надало можливість забезпечити об'єктивність дослідження, його логічність викладу, а також обґрунтованість наукової новизни. Слід відмітити застосування історико-правового методу, що надав можливість здійснити аналіз генезис розвитку захисту права власності в цивільному праві (*у підрозділі 1.2.*) Застосування системно-структурного методу дозволило сформулювати ключові висновки щодо загальної системи цивільно-правового захисту права власності (*у підрозділах 1.1., 2.1., 2.2., 3.1., 3.2.*). Порівняльно-правовий метод застосований до порівняння як окремих категорій в українському законодавстві та правозастосовній практиці, так і з зарубіжними країнами і міжнародними інституціями (*у підрозділах 1.3. 2.1., 2.2., 3.1.*). За допомогою застосування діалектичного методу визначено деякі ключові категорії, що застосовуються у цьому дослідженні, включаючи «відшкодування», «компенсація», «форма захисту», «спосіб захисту», «засіб захисту» (*у підрозділах 2.1., 2.2., 3.1.*). Техніко-юридичний та формально-логічний методи дозволили сформулювати конкретні текстуальні пропозиції до існуючого законодавства (*у підрозділах 2.1., 2.2., 3.1.*). Під час підготовки цього дослідження було використано також і інші наукові методи задля перевірки пропонованих висновків на їх логічність, об'єктивність та новизну, включаючи методи дедукції та індукції, синтезу та аналізу, тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що

дисертаційна робота є одним з перших комплексних досліджень існуючих цивільно-правових механізмів та наявних у них прогалин та неточностей системного характеру щодо захисту осіб, право власності яких було порушено внаслідок здійснення збройної агресії Російської Федерації проти України. У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано, а також додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

- обґрунтовано положення, що еволюцію правового регулювання інституту захисту права власності відповідно до історичної послідовності можна змістовно поділити на такі етапи:

1) виникнення інституту захисту права власності, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до Руської Правди (період існування Київської Русі, Галицько-Волинської держави та рання доба Великого князівства Литовського);

2) подальший розвиток інституту захисту права власності, що характеризувався здійсненням захисту права власності відповідно до Литовських Статутів (період пізньої доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої);

3) період козацької доби, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до існуючих звичаїв;

4) період розподілу козацької держави, особливістю якого було різне правове регулювання захисту права власності: у Лівобережній Україні – Зводом законів російської імперії, у Правобережній Україні – Австрійським цивільним кодексом;

5) подальший розвиток правового регулювання за часів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, коли здійснення захисту права власності відбувалося відповідно до Зводу законів російської імперії;

б) правове регулювання захисту права власності за часів існування Української Радянської Соціалістичної Республіки на підставі норм Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року та Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року;

7) сучасний етап правового регулювання за часів незалежності України, що характеризується пріоритетом конституційних гарантій та рівним захистом усіх форм власності.

- співставлено правове визначення термінів «бойові дії», «територія активних бойових дій», а також запропоновано підхід до їх застосування у системному підході в нормативно-правових актах поряд із термінами «територія активних бойових дій» та «тимчасово окупована територія»;

- аргументовано запровадження комплексного регулювання порядку проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі, незалежно від правопорядку території, що дозволить підвищити рівень захисту права власності осіб, які цього потребують;

- здійснено розмежування доктрини «alter ego» та доктрини «piercing the corporate veil», де перша («alter ego») дозволяє притягнути до відповідальності контрольованих осіб за зобов'язаннями осіб, що ними володіють або контролюють, у той час як друга («piercing the corporate veil») – притягнути до відповідальності осіб, що володіють або ж контролюють підпорядкованих їм осіб за зобов'язаннями таких підконтрольних осіб;

- встановлено, що при регулюванні відносин, які виникають під час здійснення цивільно-правового захисту права власності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України, необхідно враховувати міжнародно сформовані Принципи Пінейро, а також Резолюцію № 1708 (2010);

удосконалено:

- класифікацію нормативно передбачених правопорядків в залежності від статусу території в межах України та обсягу прав. У контексті збройної агресії виокремлено такі територіальні правопорядки: територія, на якій не ведуться активні бойові дії та яка не є окупованою; окупована територія (згідно з чинним українським законодавством – тимчасово окупована територія); територія активних бойових дій; окремий правопорядок території проведення антитерористичної операції (який і досі встановлює окремі гарантії відповідно до спеціального у цій сфері законодавства);

- підхід до розрізнення засад захисту права власності, наявний у чинному законодавстві, з метою виокремлення таких засад для можливості належного застосування під час цивільно-правового захисту права власності, зокрема, можливість здійснення власниками захисту не тільки визначеними у законодавстві, а й будь-якими іншими способами відповідно до змісту права, способу його порушення (можливого порушення) та наслідків, що їх спричинило (може спричинити) це порушення;

- теоретичне та нормативне розмежування термінів «відшкодування» та «компенсація» на підставі критерію суб'єктивного обов'язку здійснення виплати (передачі майна) за завдану особі шкоду, де термін «відшкодування» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі її стягнення з особи, яка завдала шкоду, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом; у той час як термін «компенсація» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі здійснення виплати (передачі майна) особою, яка не завдала шкоди, і у разі відсутності у неї обов'язку здійснення таких дій згідно із законом, однак, якщо вона матиме право на зворотну вимогу (регрес) до особи, яка завдала такої шкоди, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом;

дістало подальший розвиток:

- доктринальне розуміння термінів «форма захисту», «спосіб захисту», «засіб захисту» у контексті застосування цих категорій задля здійснення належного цивільно-правового захисту права власності;

- положення щодо належного закріплення у цивільному законодавстві превентивного способу захисту права власності (прогібіторного позову) та запропоновано запровадження астренту як одного зі способів виконання судових рішень за вимогами прогібіторного позову;

- дослідження досвіду іноземних юрисдикцій щодо цивільно-правового захисту права власності (на прикладах Боснії і Герцеговини, Косово, Іраку та інших держав). Так, необхідним для України вбачається: нормативне закріплення дієвих способів захисту права власності (у тому числі, з врахуванням Принципів Пінейро, а також Резолюції № 1708 (2010)); створення ефективних інституцій, що будуть здійснювати такий захист; а також формування органів нагляду для забезпечення належного функціонування таких механізмів.

На підставі наведених положень розроблено низку пропозицій щодо оптимізації цивільного законодавства України з питань захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що результати дослідження, сформульовані положення, пропозиції та висновки можуть бути застосовані:

- у *законотворчій діяльності* – для вдосконалення нормативно-правового регулювання (включаючи, розроблення) у сфері цивільно-правового захисту права власності осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України;

- у *науково-дослідній роботі* – як основа для подальших теоретичних комплексних наукових досліджень щодо захисту права власності осіб, які є постраждалими внаслідок збройної агресії;

- у *правозастосовній діяльності* – під час розгляду і вирішення цивільних справ щодо захисту права власності фізичних та юридичних осіб під час збройної агресії Російської Федерації проти України (акт впровадження адвокатського бюро «ІВАНА ХОМИЧА» від 23.02.2026);

- в освітньому процесі – при викладанні навчальної дисципліни «Цивільне право України», а також при підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів.

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження обговорено та оприлюднено на трьох науково-практичних конференціях та одному науково-практичному круглому столі: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту» (м. Харків, 19 квітня 2024 року); XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи розвитку сучасної науки та освіти» (м. Львів, 19-20 січня 2025 року); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки. Збалансування приватних прав та публічного інтересу в умовах воєнного стану» (м. Ірпінь, 03 квітня 2025 року); Всеукраїнському науково-практичному круглому столі, присвяченому 30-річчю Навчально-наукового інституту права «Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану» (м. Ірпінь, 08 жовтня 2025 року).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в 8 наукових працях, серед яких три статті – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових з юридичних наук, 4 тез наукових доповідей та 1 публікація, яка додатково відображає результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (332 найменування на 42 сторінках) та двох додатків (на 3 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, із них основного тексту – 189 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

1.1. Стан наукової розробки цивільно-правового інституту захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України

Інститут захисту права власності відомий законодавству та науці цивільного права ще з часів античності. Численні роботи, присвячені праву власності та його захисту, призвели до високого рівня дослідження цього інституту в наукових працях та його розроблення і закріплення на нормативному рівні.

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася ще у 2014 році та набула повномасштабного характеру у лютому 2022 року, спричинила системні порушення права власності мільйонів фізичних осіб, юридичних осіб, а також держави України загалом, що виявилось у пошкодженні, руйнуванні, незаконному вилученні та інших негативних наслідках для власності внаслідок вчинення неправомірних дій Російської Федерації, а відтак і у нових викликах для науки та законодавства.

Захист права власності є одним з важливих елементів забезпечення належного функціонування інституту права власності в цілому. Правовою основою захисту власності на сьогоднішній день є Конституція України, міжнародні договори, учасником яких є Україна (наприклад, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод), ЦК України, а також інше чинне законодавство України.

Конституція Україну закріплює низку засад щодо права власності та його захисту, однак, незважаючи на фундаментальність права власності, стаття 64 Конституції України допускає, що в умовах воєнного або

надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень, і право власності не є винятком з цього правила [83]. Про те, що абсолютний характер права власності не виключає можливості його допустимих обмежень, якщо цього потребують інтереси суспільства або третіх осіб, неодноразово зазначалося і у наукових працях [104, с. 89; 121, с. 197; 257, с. 79].

Цивільно-правовий захист права власності у різних аспектах був предметом дослідження багатьох науковців незалежної України.

Дисертаційна робота І. О. Дзери «Цивільно-правові способи захисту права власності в Україні» (К., 2001 р.) є першим комплексним дослідженням системи цивільно-правових засобів захисту права власності в Україні, що стосується як традиційних речових способів захисту права власності, так і способів зобов'язального права та інших інститутів цивільного права [45, с. 3].

У зазначеній роботі наводиться широке формулювання суб'єктивного права власності, що у контексті захисту визначається як передбачене законом право конкретного власника у разі порушення або невизнання правомочностей власності щодо належного йому майна вимагати від зобов'язаної особи відновлення порушених прав або вчинення дій, спрямованих на примусовий захист порушеного права чи усунення перешкод у його здійсненні засобами, що визначені законодавством [45, с. 7].

І. О. Дзерию на теоретичному рівні було здійснено розмежування таких категорій як «захист права власності», «захист права на власність», а також «захист прав та інтересів власника», де:

- у першому випадку захисту підлягає реально існуюче у власника суб'єктивне право власності на конкретне майно;
- у другому – право на одержання майна у власність (наприклад, об'єктів приватизації);
- у третьому – прав і інтересів власника у разі знищення, втрати, пошкодження його майна [45, с. 7].

Ще до запровадження чинного ЦК України, І. О. Дзерою запропоновано здійснення класифікації цивільно-правових засобів (способів) захисту на основні речово-правові (віндикаційний та негаторний позови); допоміжні речово-правові (наприклад, позови про визнання права власності, про виключення майна з опису); спеціальні (наприклад, визнання правочинів недійсними); а також зобов'язально-правові [45, с. 8].

У зазначеному дослідженні І. О. Дзера здійснює аналіз окремих цивільно-правових способів захисту права власності, визначаючи їх ключові ознаки, а також особливості застосування відповідно до змісту порушеного або оспорюваного права або інтересу [45, с. 8–15].

Таким чином, вказана дисертація містить комплексне дослідження цивільно-правового захисту права власності через призму застосування відповідних способів (як відзначав автор – засобів) захисту права власності.

О. В. Розгон у дисертаційному дослідженні «Межі та обмеження права власності» (Х., 2005 р.) також звернула увагу на здійснення власником захисту права власності та його окремих правомочностей [220].

Автор, у контексті аналізу обмежень права власності відзначає, що такі можуть бути як правовими, так і неправовими, де останніми є обмеження, що зумовлені незаконними діями органів державної влади, місцевого самоврядування, що не відповідають закону. Відтак, у разі наявності неправомірних обмежень, власник має право вимагати адекватного захисту свого права, наприклад, шляхом пред'явлення позову про визнання незаконним акта органу державної влади, місцевого самоврядування, тощо [220, с. 201].

Одним з комплексних досліджень, присвячених захисту права власності, є праця С. Д. Домусчі «Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, за цивільним законодавством України» (О., 2011 р.), де дослідник зазначив про потребу на сучасному етапі у заповненні прогалин у наукових розвідках поняття та сутності способів захисту права власності загалом та способів захисту права власності від порушень, не пов'язаних із

позбавленням володіння зокрема [50, с. 2]. Незважаючи на те, що дослідження, у першу чергу, було присвячено захисту права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, значна частина його висновків екстраполюється на інститут захисту права власності в цілому.

Автором здійснюється розподіл способів захисту виходячи з мети, що має бути досягнута внаслідок їх застосування, на спеціальні та субсидіарні [50, с. 15].

При цьому, С. Д. Домусчі зазначає, що до спеціальних належать способи захисту права власності, головною метою яких є охорона відносин власності, забезпечення існування та збереження права власності як такого, і в контексті чинного ЦК України, такі можуть бути поділені на речово-правові (наприклад, віндикаційний та негативний позови) та інші спеціальні способи захисту права власності (наприклад, визнання незаконним правового акта, що порушує право власності) [50, с. 15].

Водночас, у субсидіарних способах захисту виокремлено універсальні правові способи захисту цивільних прав, а також передбачені цивільним законодавством засоби, які спрямовані на захист інших суб'єктивних цивільних прав, що можуть бути розподілені на загальні, договірні, та недоговірні [50, с. 15–16].

С. Д. Домусчі констатує наявність трьох інститутів, що спрямовані на повернення майна та відновлення становища, що існувало до моменту здійснення юридичного факту, що суперечить закону, а саме: повернення всього отриманого за недійсним правочином (реституція), витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикація), а також відновлення майнової сфери потерпілого від безпідставного збагачення (кондикція), а також наводить аналіз щодо розрізнення застосування вказаних способів захисту права власності [50, с. 16].

Таким чином, дисертаційне дослідження С. Д. Домусчі містить важливі висновки та пропозиції щодо застосування окремих способів захисту права власності з точки зору цивільного законодавства.

У контексті захисту права власності у цивільно-правовому аспекті важливо відмітити комплексну дисертаційну роботу О. Б. Гнатів «Захист права власності в цивільному праві» (Л., 2014 р.), яка проаналізувала та визначила, що захист права власності є самостійним суб'єктивним правом, яке виникає в момент виникнення загрози його порушення або оспорювання і у зміст даного права включаються відповідні правомочності, що полягають у здійсненні активних дій [28, с. 167].

У наведеному дослідженні було здійснено важливу для наукового, нормативного, та правозастосовного контексту уніфікацію застосування термінів «спосіб захисту права власності» та «засіб захисту права власності», та визначено, що способи захисту права власності реалізуються через конкретні засоби, що дозволяють усунути перешкоди у здійсненні права власності та відновлення становища власника [28, с. 167].

На підставі критерію правових наслідків застосування, автором було здійснено розрізнення речово-правових та зобов'язально-правових способів захисту права власності, та надано перелік відповідних способів, що відносяться до тієї чи іншої категорії [28, с. 167–168].

У зазначеній праці також звертається увагу на превентивний спосіб захисту права власності, що є можливим з моменту виникнення загрози порушення, та належним засобом якого є звернення з позовом про заборону або покладення обов'язку вчинення певних дій [28, с. 167–168].

Автором проведено детальний аналіз та виокремлено особливості застосування віндикаційного, негаторного, реституційного та інших видів позовів, що спрямовані на захист права власності [28, с. 169–171].

Проаналізовано нормативні положення про моральну шкоду, що пов'язана із порушеннями права власності та запропоновано доповнити її визначення як такої, що полягає у психічному дискомфорті, якого фізична особа зазнала у зв'язку із порушення права власності, що призвело до втрати або пошкодження майнового блага [28, с. 172].

Окремо акцентовано увагу на порівняння термінів «відшкодування» та «компенсація» у контексті моральної шкоди, зазначивши, що така може бути лише компенсована. [28, с. 172].

Водночас, незважаючи на комплексність дисертації О. Б. Гнатів, слід відмітити, що вона містить важливі висновки лише щодо цивільно-правового захисту у мирний час, не згадуючи про можливості застосування способів захисту права власності під час збройної агресії.

Окремі питання, що пов'язані із захистом права власності визначаються Ю. М. Філоновою у дисертаційному дослідженні «Захист речових прав на чуже майно в Україні» (Х., 2020 р.). У вказаній праці здійснюється теоретичне узагальнення правової природи речових прав на чуже майно, включаючи особливості їх захисту. Автор надає власне визначення терміну «спосіб захисту речових прав на чуже майно» та визначає його ключові ознаки, що є схожими до ознак, що притаманні цивільно-правовим способам захисту права власності [248, с. 15–16].

Водночас, зазначається про те, що захист таких прав здійснюється як речовими так і зобов'язальними цивільно-правовими способами захисту права власності, що мають компенсаційно-відновлювальний характер [248, с. 16].

І. В. Яремова у дисертаційному дослідженні «Визначення моменту набуття права власності за законодавством України» (К., 2015 р.) комплексно дослідила інститут набуття права власності у цивільно-правовому аспекті, зазначивши про те, що визначення моменту виникнення права власності посідає важливе місце у механізмі набуття права власності, адже лише з його виявленням набувач отримує статус «власника» й відповідно усі правомочності, а саме: володіння, користування й розпорядження, що у свою чергу зумовлює створення ризику випадкової загибелі майна, а також можливість здійснення захисту прав як власник [282, с. 188].

Варто звернути увагу на дослідження З. І. Книш «Цивільно-правова охорона права власності внутрішньо переміщених осіб» (Т., 2020 р.), де вказується на те, що законодавство України у сфері внутрішньо переміщених

осіб почало формуватися у 2014 році, до чого окремого регулювання відносин за участі внутрішньо переміщених осіб не існувало [78, с. 176].

3. І. Книш також виокремлює засади охорони права власності внутрішньо переміщених осіб, що є подібними до загальних засад права власності, та включають: законність; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законодавством України; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість; добросовісність; та розумність [78, с. 176].

Зазначається, що підставою для захисту суб'єктивного права власності внутрішньо переміщених осіб є його порушення та невизнання, тобто, правопорушення вчиняється у формі дії так як направлене на заволодіння майном. При цьому, автором доводиться, що особливістю обрання способу захисту права власності внутрішньо переміщених осіб є те, що спочатку застосовується речовий спосіб, що забезпечує повернення майна з чужого незаконного володіння (віндикація), усунення перешкод у здійсненні права власності (негаторний позов), а вже потім – зобов'язальний, за допомогою якого відбувається відновлення майнової сфери [78, с. 178].

Звертається увага на те, що захист права власності внутрішньо переміщених осіб здійснюється в юрисдикційній формі, у межах якої застосовуються речові способи захисту права власності, які можна поділити на: способи захисту, метою яких є припинити порушення або усунути загрозу порушення права (наприклад, віндикація); способи захисту, метою яких є відновити порушене право (негаторний позов, визнання права власності); способи захисту, метою яких є компенсувати шкоду, пов'язану з порушенням права (наприклад, відшкодування збитків) [78, с. 178–179].

Таким чином, зазначене дослідження акцентує увагу на питанні цивільно-правового захисту прав внутрішньо переміщених осіб, гостра проблема у вирішенні якого виникла ще під час здійснення агресії Російської Федерації з 2014 року.

І. Р. Мудра у дисертації «Інституційні та правові механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії» (К., 2025 р.) у контексті завданої Російською Федерацією внаслідок її збройної агресії проти України шкоди здійснює комплексний аналіз засад та порядку відшкодування шкоди державами за міжнародно-протиправні діяння, наявного міжнародного досвіду, а також пропонує принципи та конкретні складові функціонування спеціального компенсаційного механізму відшкодування шкоди [118].

Серед іншого, автором вказується, що принципи сучасного міжнародного правопорядку мають характер фундаментальних норм прямої дії, та у разі їх порушення підлягає застосуванню система норм інституту міжнародної відповідальності, що передбачає припинення протиправних діянь, таких як: війна, окупація, тощо, а також повне відшкодування завданої шкоди [118, с. 198].

І. Р. Мудра аналізує моделі міжнародних компенсаційних механізмів та доходить висновку, що найбільш оптимальним є підхід, заснований на адміністративному (декларативному) принципі, як у практиці Компенсаційної комісії ООН, а не на засадах судової процедури, притаманної попереднім судовим та арбітражним форматам [118, с. 200–201].

У вказаній праці також робиться висновок про те, що застосування класичних судових процедур з метою захисту прав потерпілих від збройної агресії Російської Федерації наразі ускладнюється внаслідок проблеми юрисдикційного імунітету держави у сфері міжнародного приватного права і процесу, а відтак будь-які судові рішення щодо відшкодування завданої збройною агресією шкоди, прийняті національними судами України та/або третіх країн, ймовірно, будуть супроводжуватись складнощами на етапі їх визнання та виконання, однак, такі рішення матимуть важливе доказове значення та слугуватимуть основою для визначення розміру завданих збитків у подальшому відшкодуванні [118, с. 202].

Зазначена праця І. Р. Мудрої є одним з прикладів останніх наукових розробок у сфері, що є дотичною до теми цього дисертаційного дослідження.

Варто відмітити, що окремі аспекти права власності та його цивільно-правового захисту у своїх дисертаційних дослідженнях аналізували також О. А. Пашинін «Правові форми реалізації права власності у сфері господарювання» (В., 2024 р.) [132] та А. М. Іваницький «Захист права власності юридичних осіб в практиці Європейського суду з прав людини» (Хм., 2021 р.) [68].

Наведені та інші наукові праці містять змістовні висновки щодо завдань, визначених у них, водночас, не є всеохоплюючими.

Окремі аспекти цивільно-правового захисту права власності під час здійснення збройної агресії Російської Федерації проти України аналізувалися у межах окремих наукових статей, а також у роботі конференцій, круглих столів тощо (наприклад, В. Б. Скоморовський, Н. В. Степаненко, В. В. Корольова «Цивільно-правова деліктна відповідальність: поняття та загальнотеоретична характеристика» [230]; О. Д. Хізанов «Реалізація права на справедливу компенсацію у справах, пов'язаних з втратою житла або іншого майна через збройну агресію: практика та процесуальні прогалини» [264]; Л. Л. Яворська «Правові засади та механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України» [279] тощо).

Незважаючи на те, що інститут захисту права власності широко досліджувався у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців (включаючи, монографічні роботи, дисертаційні дослідження, підручники тощо), комплексне дослідження цивільно-правового захисту права власності в умовах здійснення збройної агресії Російської Федерації проти України наразі не проводилося, що лише підкреслює його своєчасність, необхідність та актуальність.

1.2. Генезис правового регулювання інституту захисту права власності в Україні

Правове регулювання інституту захисту права власності пройшло складний еволюційний шлях, що призвело до формування засадничих принципів такого захисту, зрілості нормативно-правового регулювання та розвинутої правозастосовної практики.

Як і кожне правове явище, захист права власності має свій історичний розвиток, який розпочався ще з римського права [28, с. 46]. Л. В. Шкварок підкреслює, що неабиякий внесок у розвиток та визначення права власності в цілому було зроблено римськими юристами, при цьому особливе значення як для самого римського права, так і для подальшої історії права мало ґрунтовне розроблення ними юридичних питань майнових відносин із позицій захисту інтересів приватної власності, та вважається, що саме вони і розробили юридичну основу права людини на власність [274, с. 44].

Саме у праві Стародавнього Риму було сформовано фундаментальні положення щодо сутності права власності, його ознак та способів захисту, що стали основою для подальшого розвитку в континентальній правовій традиції, що забезпечило світовій юриспруденції понятійний апарат та логіку, які збереглися й досі у сучасному цивільному праві, зокрема в інституті захисту права власності. До того ж, римське право залишається основою сучасних правових систем завдяки своїй універсальності, логічній структурованості та чіткості правових норм [101, с. 223].

О. О. Гордієнко звертає увагу, що одним з особливо важливих аспектів римського права у новий час став захист прав власності, так як римське право встановило механізми та процедури для захисту прав власності, зокрема шляхом визнання протиправних посягань на майно та передбачення відшкодування збитків, що стало основою для розвитку правової охорони власності в багатьох сучасних правових системах [30, с. 128]. У свою чергу,

О. В. Міронкін зазначає, що виникнення та розвиток різних форм власності зумовив й появу різноманітних способів захисту права власності, та у римському праві такий захист здійснювався шляхом застосування інститутів заходів забезпечення, самозахисту, пред'явлення позовів та заперечень, тощо [115, с. 90].

Відтак, ще римське право оперувало такими механізмами як самозахист, позовні способи захисту права власності тощо.

Щодо самозахисту, то О. В. Міронкін вказує, що римському праву були зокрема відомі дві форми:

- 1) необхідна оборона, яка визначалася як заподіяння шкоди правопорушнику під час вчинення ним протиправних дій, а також
- 2) крайня необхідність, що полягало у заподіянні шкоди сторонній особі з метою самому уникнути небезпеки, але за обов'язкової умови, що така шкода є меншою, ніж та, яку було уникнуто [115, с. 90].

З іншого боку, О. В. Міронкін зазначає, що форм самозахисту виявилось недостатньо, що зумовило в подальшому формування судового процесу, тобто упорядкованої діяльності, яка розпочиналася поданням позову та була спрямована на захист порушених, оспорюваних або невизнаних прав особи, і така діяльність здійснювалася на підставі дотримання учасниками судового процесу принципів законності, рівності сторін, справедливості, публічності та загальнообов'язковості винесеного судом рішення [115, с. 90].

І. Ваганова зазначила, що захист права власності здійснювався речовими позовами, діючими проти будь-якого порушника, до яких відносили: віндикаційний позов (*actio rei vindicatio*); негаторний позов (*actio negatoria*); прогібіторний позов (*actio prohibitoria*); публіціанський позов (*actio publiciana*) [19, с. 65]. Схожий підхід означила і Ю. А. Кулакевич [93, с. 132–133]. Сутність вказаних позовів полягала у наступному:

- віндикаційний позов пред'являвся, коли одна особа стверджувала, що є власником речі, яка була у володінні іншої особи, і на цій основі вимагала, щоб їй повернули ту річ, а позивач повинен був довести своє право власності

на цю річ. У римському праві застосовувалась необмежена віндикація, що передбачала, що майно поверталось власнику в будь-якому випадку, незалежно від того, добросовісним чи недобросовісним був набувач майна;

- негаторний позов застосовувався для того, аби усунути перешкоди, які заважали власнику належно та повноправно здійснювати своє право власності і відповідальність за цим позовом зводилася до обов'язку порушника припинити неправомірні перешкоди. Окрім того, суддя запрошував порушника згідно з позовом надати гарантії про недопущення подальших дій, що турбують власника (*cautio de amplius non turbando*), тобто взяти на себе зобов'язання уникати в майбутньому дій, які спричинять перешкоди для власник;

- прогібіторний позов був подібний до негаторного позову, однак відрізнявся від нього тим, що міг бути пред'явлений лише в тому випадку, якщо порушення права власності ще не відбулося, але могло відбутися у майбутньому;

- публіціанський позов, яким захищалося добросовісне володіння [10, с. 23; 127, с. 146–147; 137, с. 333–337].

Відтак, у римському праві існував широкий перелік інструментів захисту права власності, що дозволяло належним чином здійснювати захист права власності, незважаючи на ранній етап нормативного розвитку права власності в цілому.

У подальшому, римські моделі захисту права власності стали основою для рецепції в континентальних правових системах, а із врахуванням принципів римського права були створені положення Цивільного кодексу Франції, Німецького цивільного уложення, та, в тому числі, сучасного ЦК України. До того ж, значна частина сучасних цивільних кодексів містить норми, що походять від способів захисту права власності, які були відомими ще у римському праві (зокрема, віндикаційні та негаторні вимоги).

Окрім захисту права власності за допомогою пред'явлення позовів, римське право знало і інші непозовні форми захисту права власності, які по

суті були адміністративними формами захисту, що здійснювалися за допомогою різноманітних преторських вказівок, розпоряджень тощо [115, с. 90].

Варто відмітити, що рецепція римського права відобразилася і на розвитку української правової системи, де перші кодифіковані акти з'явилися вже у часи Київської Русі. З іншого боку, важливо зазначити, що певне правове регулювання, в тому числі права власності, на українських землях існувало ще до Київської Русі, водночас, воно базувалося переважно на звичаєвому праві.

На території сучасної України нормативно закріплені положення про захист права власності існували вже у X столітті, зокрема у договорах київських князів із Візантією та в Руській Правді, аналіз якої свідчить про те, що підходи до захисту права власності суттєво відрізнялися в залежності від того чи було це майно нерухомим чи рухомим і за загальним принципом, захист рухомої власності у Руській Правді полягав у тому, щоб забезпечити її повернення законному власникові і сплатити йому штраф в якості компенсації за завдані збитки та шкоду, тобто тут застосовувалася така форма захисту як самозахист [115, с. 90]. Відзначається, що приватна власність та її охорона було одним з призначень Руської Правди, яка встановлювала штрафні санкції, розмір яких залежав від виду і кількості вкраденого, місця вчинення злочину [244, с. 49].

О. І. Домбровський вказує, що дослідники сходяться на тому, що текст Руської Правди складається із правових звичаїв, які існували в той час на території Київської Русі та були визначені в єдиному письмовому акті, з огляду на що можна встановити певні види звичаїв, які діяли у Київській Русі, та за допомогою яких здійснювалося регулювання відносин власності [49, с. 39]. З іншого боку зазначається, що право власності поширювалося на дім і на двір, а також на всі речі і власникові гарантувався судовий захист шляхом вимагання повернення будь-якої втраченої речі у будь-який час (тобто, існувала наявність витребування майна шляхом віндикації) [8, с. 52].

І. Й. Бойко відзначає, що Руська Правда регламентувала правовий статус власника, який мав право розпоряджатися майном, укладати договори, отримувати доходи з майна, вимагати захисту належного йому майна у випадку порушень із боку інших осіб на це майно [14, с. 392]. До того ж, останній відзначає, що з аналізу Короткої редакції Руської Правди випливає, що в ній розрізнялося право власності та право володіння, оскільки передбачався порядок витребування речі, що перебувала у володінні іншої особи, а у Поширеній редакції Руської Правди було врегульовано питання про неправомірне володіння, що встановлювало можливість заявлення вимоги до фактичного володільця не лише щодо повернення речі справжньому власникові, а й виплати компенсації за користування нею [14, с. 392].

Відтак, Руська Правда встановлювала як можливість захисту свого майна шляхом віндикації, так і через стягнення штрафів з третіх осіб у зв'язку з неправомірним користуванням майном власника такими особами.

У свою чергу, у Галицько-Волинській державі щодо ключових питань врегулювання права власності (в тому числі, захисту) продовжували діяти норми Руської Правди [239, с. 60–61], звичаї, князівське законодавство [244, с. 62–63], та канонічне право, однак, під впливом нових соціально-економічних, культурних і політичних відносин, галицько-волинські князі видавали грамоти, які розвивали та вдосконалювали чимало положень Руської Правди [226, с. 121]. При цьому, варто відмітити, що у джерелах права Галицько-Волинської держави ще не існувало загального визначення «права власності», водночас, регламентувався загальний правовий статус власника, який мав право розпоряджатися майном, укладати договори, одержувати доходи з майна, вимагати захисту належного йому майна у разі порушень із боку інших осіб [15, с. 103].

Відтак, формування правової системи, та, зокрема, інституту права власності та його захисту, у Галицько-Волинській державі відбувалося під історичним впливом нормативних актів Київської Русі та з врахуванням засад, закріплених ще у римському праві.

Щодо історичної доби Великого князівства Литовського, то варто відмітити, що спочатку литовська влада дотримувалася правила «ми старину не рушимо, а новину не вводимо», відтак головним джерелом права Великого князівства Литовського тривалий час була Руська Правда [282, с. 229], та у той період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, існували інструменти захисту права власності, зокрема, належні селянству [220, с. 65].

В подальшому значний вплив на правове регулювання інституту захисту права власності мала кодифікація існуючого правового регулювання, що призвело до прийняття трьох Литовських статутів, що передбачали юридичні механізми захисту прав власників, зокрема захист феодальної земельної власності. Так, Перший Литовський статут 1529 року складався з 13 розділів, один з яких був присвячений регулюванню цивільного права [5, с. 22], а також містив положення щодо судового захисту феодальної земельної власності, а саме врегульовував це питання у двох аспектах:

- призначення покарання у випадку вчинення майнового злочину;
- виникнення зобов'язання відшкодувати заподіяну майнову шкоду [100, с. 117].

Також відзначається, що кримінально-правова охорона майнових прав у Великому князівстві Литовському дуже тісно перепліталась із цивільно-правовими засобами захисту права власності, у зв'язку з чим не є доцільним їх розгляд окремо один від одного в історично-правовому контексті. Зокрема, критикувалася можливість існування кримінального права як окремої галузі у Великому князівстві Литовському, а сукупність норм про злочини та покарання були інститутом кримінальної відповідальності, що забезпечували правовий захист, у тому числі цивільних прав [100, с. 117; 4, с. 56–57]. З наведеного можна дійти висновку, що зазначене регулювання встановлювало тісні зв'язки між цивільно-правовими та кримінально-правовими способами захисту права власності.

Незважаючи на вищезазначене, у Великому князівстві Литовському існували цивільні позови, які розглядалися як в межах, так і поза кримінальною процедурою, в тому числі у різних судових інстанціях з метою вирішення питань захисту права власності різних верств населення [100, с. 120]. До того ж, право володіння, як складова права власності також підлягала окремому судовому захисту, а володільець землі, що впродовж трьох років користувався нею, мав право подавати позов навіть на власника, якщо той без судового рішення самовільно збирав урожай з такої землі чи завдав іншу шкоду законному володільцеві, та якщо суд встановлював факт володіння землею, він був зобов'язаний прийняти рішення про поновлення порушеного права та компенсацію шкоди [100, с. 117; 278, с. 97].

Відтак, правове регулювання за доби Великого князівства Литовського містило певні визначені механізми захисту права власності, що могли бути застосовані власниками для захисту своїх прав, водночас, суттєвого розвитку цього інституту у цей період не відбулося.

Подальше об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського у Річ Посполиту відповідно до Люблінської унії 1569 року суттєвих змін у регулювання інституту захисту права власності не зумовило, а правову основу всіх юридичних відносин складав Третій Литовський статут, що був прийнятий у 1588 році, доповнивши інші Литовські статuti.

Період козацької доби переважно характеризується застосуванням звичаєвого права без надання належної уваги праву власності та його захисту.

Звичаєве право, що існувало у ті часи, регулювало судову діяльність, порядок укладання договорів, користування майном і земельними угіддями, правила воєнних дій, а також визначало види злочинів і відповідні покарання [16, с. 89]. До того ж, право поділялося на публічне та приватне, де останнє стосувалося цивільних відносин, таких як право власності на особисте майно, угоди і відповідальність за завдану шкоду [16, с. 89]. З іншого боку, чіткого розмежування між цивільним та кримінальним правом не існувало.

Відмічається, що під час козацької доби, українська держава мала власну судову систему, що включала в себе різні види судів, а судочинство, в тому числі і щодо захисту питання права власності (та володіння), здійснювалось на підставі Статутів Великого князівства Литовського, норм магдебурзького права і кодексу німецького походження «Саксон» [52, с. 147]. Відзначається, що цивільних справ, які стосувались особистих прав, права власності, збитків, боргових претензій, тощо у той час було мало, а такий вид злочинів, як злочини проти права власності, що є характерними для нашого часу, були малопоширеними у той час [125, с. 214].

Таким чином, можна дійти висновку, що період козацької держави не здійснив суттєвого впливу на правове регулювання інституту права власності та його захисту, та під час цієї історичної доби в основному застосовувалися нормативно-правові акти, що були прийняті раніше, а також норми звичаєвого права.

Після ліквідації козацької держави, на лівобережних та правобережних українських землях протягом першої половини XIX століття правові відносини продовжували в основному регулюватися раніше прийнятими Литовськими статутами у різних редакціях, а щодо цивільного права, то в Україні зберігалася місцева правова система з моменту приєднання до Російської імперії і до 1840-х років [16, с. 103].

Відповідно, на Лівобережній Україні, яка стала частиною московської держави, діяла система місцевого «малоросійського права», що включала норми Литовського статуту, магдебурзького права, козацького звичаєвого права та інші правові джерела, що були сформовані на підставі козацьких звичаїв, рішень козацьких судів і поточного законодавства Козацько-Гетьманської держави (Війська Запорозького), в той час як у Правобережній Україні, крім норм Литовського статуту, магдебурзького права та козацького звичаєвого права, права встановлювали деякі нормативні акти «конституцій» польських сеймів, видані в період перебування українських земель у складі Польщі [16, с. 103–104].

У 1807 році було здійснено невдалу спробу кодифікації права на українських землях – розроблення Зібрання малоросійських прав, одна з частин якого містила норми, які регулювали майнові відносини, такі як володіння та власність, способи набуття права власності, спадщина, земельне право, оброчне право, давність тощо [16, с. 104]. Натомість, вже у 1832 році було прийнято Звід законів російської імперії, який в окремих книгах визначав регулювання цивільного права, зокрема, права власності та володіння, та деякі питання зобов'язального права. Відмічається, що основу його побудови становив характерний для передових західних концепцій поділ на публічне й приватне право, що ґрунтувалося на засадах римського права [68, с. 233].

Варто відмітити, що паралельно із Зводом законів російської імперії розроблялося й Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії, що був добре систематизованим збірником матеріального (закони про стани, закони цивільні) й процесуального (закони про суд) права, водночас, його затверджено не було з огляду на тенденцію до єдиного для всієї імперії законодавства [68, с. 233].

У свою чергу, Звід законів російської імперії містив широке регулювання інституту права власності, зокрема і його захисту. Відзначається, що термін «право власності» вперше у російському законодавстві тлумачився як право особи володіти, користуватися й розпоряджатися майном до передачі свого права на нього іншому суб'єкту шляхом купівлі-продажу, передачі в заставу тощо [68, с. 235].

Питання захисту права власності також було врегульовано, та в окремих нормах закріплювалося, що «кожен має право відшукувати своє майно з чужого неправильного володіння судом» (стаття 690) [235, с. 101], та «кожен зобов'язаний винагородити за шкоду і збитки, завдані кому-небудь його діянням або недоглядом, хоча б це діяння або недогляд і не становили ні злочину, ні проступку, якщо тільки буде доведено, що він не був примушений до того вимогами закону або Уряду, або необхідною особистою обороною, або збігом таких обставин» (стаття 684) [235, с. 100].

Відтак, у Зводі законів російської імперії закріплювалося право відшукати своє майно, а також право на відшкодування завданих збитків, у тому числі, не пов'язаних зі злочином та/або проступком, тобто, цивільний позов міг бути заявлений окремо від кримінальної процедури та бути самостійним цивільно-правовим способом захисту права власності.

З іншого боку, на західноукраїнських землях важливою була дія Австрійського цивільного кодексу 1811 року, в якому значна увага приділялась праву власності, а серед основних речових прав були також права володіння, на заставу, а також сервітути [130, с. 18]. Право власності визначалося як все, що кому-небудь належить, всі його тілесні та безтілесні речі розглядалися як право розпоряджатися сутністю та вигодами певної речі на свій вибір і позбавляти цього права усіх інших, а повний власник мав право розпоряджатися своєю власністю [130, с. 18].

Зазначається, що так як Австрійський цивільний кодекс 1811 року зберігав елементи феодального і канонічного права, то із розвитком капіталістичних відносин його норми перестали відповідати сформованим історичним умовам, водночас, незважаючи на це, він продовжував діяти із певними змінами у формі надзвичайних актів до розпаду Австро-Угорської імперії та навіть протягом кількох років після включення у 1921 році західноукраїнських земель до складу Польщі [68, с. 246].

Таким чином, на українських землях, що перебували у ті часи у складі Австро-Угорської імперії, врегулювання права власності та його захисту здійснювалося відповідно до узагальненого на той час підходу до розвитку цих інститутів цивільного права, визначаючи існування права власності з відповідними правомочностями, та можливість власника здійснювати його захист від третіх осіб.

У подальшому, одним із перспективних проєктів кодифікації цивільного законодавства (а відтак і інституту власності та її захисту) була розробка проєкту Цивільного уложення 1905 року в якому закріплювалося право власності, та зазначалося, що власнику належало право на володіння,

користування та розпорядження майном, з усуненням будь-якої сторонньої дії та втручання (статті 756-758) [235, с. 523].

Щодо захисту права власності, то у статті 773 закріплювалися окремі способи такого захисту, та визначалося, що власник має право:

- відшукувати своє майно з чужого незаконного володіння та вимагати від відповідача винагороди за збитки;
- вимагати усунення та порушення його права власності, які пов'язані з позбавленням володіння;
- просити суд про заборону відповідачу подібних порушень на майбутнє під загрозою стягнення на користь власника грошового штрафу у розмірі до трьохсот рублів за кожне порушення, понад збитки, заподіяні порушенням [235, с. 524].

Таким чином, проєкт Цивільного уложення 1905 року мав один з найбільш прогресивних підходів до захисту права власності, оскільки передбачав захист навіть не лише шляхом заявлення віндикаційного або негаторного позовів із застосування збитків, а й так званого превентивного (прогібіторного) способу захисту права власності щодо встановлення заборони вчиняти подібні порушення на майбутнє. Водночас, зазначений проєкт так і не був прийнятий як нормативно-правовий акт, незважаючи на його тривалу і кропітку підготовку.

До 1922 року, єдиного кодифікованого акту після Зводу законів російської імперії, який би комплексно врегулював питання цивільного права, в тому числі, інституту захисту права власності, на українських землях прийнято так і не було.

Під час періоду Української Народної Республіки відносини у цивільно-правовій сфері продовжували регулюватися Зводом законів російської імперії, а органами влади, що здійснювали управління в той час, вносилися точкові зміни щодо здійснення права власності, що стосувалися переважно прав селян на землю [68, с. 275–276, 291–292]. Аналогічний підхід був і в Західноукраїнській Народній Республіці щодо якої відмічається, що у галузях

цивільного, кримінального і процесуального права використовувалось австрійське законодавство, оскільки для розробки власного не було ані професійних юридичних кадрів, ані часу [68, с. 306].

У 1922 році було прийнято Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки, відповідно до якого закріплювалися права власника володіти, користуватись та розпоряджатись майном (стаття 58). З прийняттям цього документу поряд з державною і кооперативною власністю нарешті як категорія з'являється приватна власність [29, с. 37], яка на той час мала три форми: одноособова власність фізичних осіб; власність декількох осіб, які не складають об'єднання (загальна власність); та власність приватних юридичних осіб [122, с. 135].

Найголовніша значущість полягала у тому, що факт прийняття цього документу засвідчував визнання радянською владою товарно-грошового обороту, наявності сфери майнових відносин, незважаючи на те, що перевага надавалася закріпленню основних економічних засад соціалістичного устрою [17, с. 28].

У свою чергу, способи захисту права власності передбачалися у статті 59, яка встановлювала право власника відшукувати своє майно з чужого беззаконного володіння, та застосування різних правових наслідків в залежності від добросовісності володільця:

- від недобросовісного володільця власник мав право на повернення всіх прибутків, які він дістав і повинен був дістати за весь час володіння, в той час як
- від добросовісного ж володільця – всіх прибутків, які він дістав і повинен був дістати з часу, коли він дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність володіння або дістав повістку в справі позову власника про повернення майна, а володілець, в свою чергу, має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на майно з того часу, з якого саме власникові належать прибутки з майна [268].

В. Алієва-Барановська підкреслює, що для захисту права власності передбачався віндикаційний позов, який, водночас, не поширювався на майно, експропрійоване на основі революційного права, або яке перейшло у володіння трудящих до 24 серпня 1922 року, в той час як для захисту державної власності обмежень застосування віндикації не було [1, с. 5]. У зв'язку з цим зазначається, що необмежена віндикація (для обмеженого кола суб'єктів) обґрунтовувалася сентенцією знехтуваного римського права – «де я (власник) знаходжу свою річ, там я її віндикую (відбираю)» [261, с. 36]. Таким чином, незважаючи на закріплення достатньо широкого регулювання для застосування віндикаційного позову, останній мав певні обмеження для встановленої категорії осіб, що дискримінувало їхні права як належних власників майна.

З іншого боку, варто звернути увагу, що окрім віндикаційного позову, передбачалася можливість застосування і негаторного способу захисту права власності. Так, у статті 59 закріплювалося право власника вимагати усунення всяких порушень його прав, коли б навіть вони не були поєднані з позбавленням володіння [268] (тобто, спосіб захисту, подібний до негаторного позову у римському праві).

Таким чином, у Цивільному кодексі Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року закріплювалися як віндикаційний, так і негаторний позови для захисту власником свого майна від третіх осіб, в тому числі й тих, хто добросовісно ним володів.

Є. О. Харитонов вказує, що відповідно до існуючого на той час нормативного регулювання, прийняттю цивільних кодексів союзних республік мало передувати прийняття Основ цивільного законодавства, які були прийняті 8 грудня 1961 року і набрали чинності з 1 травня 1962 року, та знаменували собою оновлення цивільного законодавства, приведення його у відповідність з новими історичними умовами. Зміст зазначених основ був повністю інкорпорований у новий Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року [259, с. 549–550].

У межах зазначеної кодифікації цивільного законодавства України інститут права власності зазнав суттєвих змін, оскільки однією з ключових відмінностей нового на той час Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року від попереднього, було те, що другий розділ називався «Право власності», а не «Речове право» як раніше, що відображало тенденцію до скорочення числа речових прав, а серед переліку видів власності не згадувалося про приватну власність [259, с. 550]. Однак, варто відмітити, що стаття 100 зазначала про те, що в особистій власності громадян можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження [267].

Щодо захисту права власності, то окрема Глава 13 встановлювала способами захисту права власності право витребування майна з чужого незаконного володіння (тобто, віндикацію, стаття 144), а також право усунення всяких порушень прав власника, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння (тобто, негативний позов, стаття 149) [267].

Інших окремих способів захисту права власності зазначений нормативно-правовий акт не передбачав.

Наступним важливим етапом розвитку інституту права власності в Україні стало прийняття законодавчих актів задля забезпечення реформування економіки України у 1990-і роки, а саме Законів Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про власність», «Про підприємництво», «Про підприємства в Україні» тощо.

Зокрема, Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про власність» у першій редакції передбачав, що право власності визначалося як врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном (стаття 2), а Розділ VIII встановлював положення щодо захисту права власності, яке визначало низку способів захисту права власності, включаючи відшкодування збитків (надання компенсації) у

окремих встановлених законодавством випадках (наприклад, стаття 53 передбачала, що «власник жилого будинку має право на компенсацію, пов'язану із зниженням цінності будинку, викликаним діяльністю підприємств, організацій, у тому числі такою, що призвела до зниження рівня шумової та екологічної захищеності території») [171].

У свою чергу, стаття 48 визначала, що «власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння, і відшкодування завданих цим збитків», в той час, як стаття 49 передбачала, що «власник має право вимагати повернення (віндикації) свого майна з чужого незаконного володіння» [171].

Таким чином, Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про власність» систематизував питання щодо регулювання захисту права власності, надаючи можливість власникам здійснювати захист права власності вже відомими цивільно-правовими способами, основи яких були закладені ще в римському праві.

Невдовзі після прийняття Конституції України у 1996 році на розгляд Верховної Ради України було внесено проєкт нового ЦК України, який за своїм значенням мав стати другим після Конституції України актом національного законодавства, однак через низку причин доопрацювання нового ЦК України не виправдано затяглося більше, ніж на шість років. Лише після внесення відповідних змін 16 січня 2003 року новий ЦК України було прийнято та введено в дію з 01 січня 2004 року [68, с. 502].

На сьогоднішній день ЦК України є ключовим чинним нормативно-правовим актом, що повною мірою врегульовує цивільно-правовий захист права власності, надаючи можливість власникам належним чином здійснювати володіння, користування та розпорядження майном, а у випадку порушення – задовольнити свої права та інтереси, застосовуючи передбачені цивільно-правові способи захисту.

Водночас, повертаючись до ключового питання генезису захисту права власності з погляду історично-правового аналізу в контексті тематики

способів захисту права власності під час здійснення збройної агресії (війни) іншою країною, варто відмітити, що наведені акти цивільно-правового характеру не містили (в тому числі, не містить і чинний ЦК України) положень про окремі способи захисту права власності, пов'язаних із такою агресією, незважаючи на те, що український народ під час своєї історії нерідко перебував у стані збройних конфліктів з іншими державами (народами).

З іншого боку, варто відмітити, що як закріплені у чинному ЦК України способи захисту права власності, так і передбачені у історичних нормативно-правових актах (що врегульовували можливість здійснення віндикації, заявлення негаторного позову, відшкодування завданих збитків) також надають та надавали можливість у загальному порядку здійснювати захист права власності під час збройної агресії (наприклад, віндикувати майно можна від будь-якої особи незалежно від того, ким вона є). Однак, закріплення загальних способів захисту права власності не передбачає їх прямого застосування у ситуації збройної агресії (війни), а відтак потребує напрацювання їх широкої правозастосовної практики або ж розробку спеціальних юридичних норм.

Таким чином, еволюцію правового регулювання інституту захисту права власності в цивільному праві відповідно до історичної послідовності можна змістовно поділити на такі етапи:

1) виникнення інституту захисту права власності, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до Руської Правди (період існування Київської Русі, Галицько-Волинської держави та рання доба Великого князівства Литовського);

2) подальший розвиток інституту захисту права власності, що характеризувався здійсненням захисту права власності відповідно до Литовських Статутів (період пізньої доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої);

3) період козацької доби, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до існуючих звичаїв;

4) період розподілу козацької держави, особливістю якого було різне правове регулювання захисту права власності: у Лівобережній Україні – Зводом законів російської імперії, у Правобережній Україні – Австрійським цивільним кодексом;

5) подальший розвиток правового регулювання за часів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, коли здійснення захисту права власності відбувалося відповідно до Зводу законів російської імперії;

б) правове регулювання захисту права власності за часів існування Української Радянської Соціалістичної Республіки на підставі норм Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року та Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року;

7) сучасний етап правового регулювання за часів незалежності України, що характеризується пріоритетом конституційних гарантій та рівним захистом усіх форм власності.

Відсутність спеціального регулювання захисту права власності в умовах збройної агресії у наведених кодифікованих актах цивільного законодавства (в тому числі у історичних збірниках), на нашу думку, може бути зумовлена різними факторами, наприклад:

- нерозвиненість правової системи, що унеможлилювала будь-яке застосування цивільно-правових способів захисту за таких обставин;
- відсутність необхідності з тих чи інших причин у застосуванні, а відтак і в розробленні окремих цивільно-правових способів захисту;
- наявність окремих інструментів, закріплених у некодифікованих актах (не тільки цивільно-правового характеру, а й, до прикладу кримінально-правового (наскільки це дозволяв розвиток в межах відповідного історичного періоду)) тощо.

Водночас, розвиток існуючих суспільних відносин (хоча і в негативному для України ключі) демонструє необхідність розроблення та запровадження

спеціальних цивільно-правових механізмів захисту права власності, в тому числі як для фізичних, так і юридичних осіб, оскільки наявні масштаби порушень права власності є найбільшими з часів Другої світової війни.

1.3. Інститут захисту права власності під час збройної агресії в законодавстві зарубіжних країн

Здійснення захисту права власності є важливим та одним із пріоритетних питань, що виникають під час збройної агресії незалежно від тривалості такої агресії та території, на якій вона здійснюється.

У межах цього дослідження ми розглянемо та проаналізуємо декілька прикладів механізмів захисту права власності внаслідок здійснення збройної агресії у деяких зарубіжних юрисдикціях.

Важливо відмітити, що розроблення та імплементація регулювання у сфері захисту права власності внаслідок збройної агресії може відбуватися як шляхом самостійного запровадження внутрішньодержавних програм, так і за участі міжнародних організацій, що нерідко беруть участь у забезпеченні відновлення порушеного права власності.

Протягом останнього століття значна кількість як внутрішньодержавних, так і міждержавних конфліктів призводила до масштабних зловживань та порушень права власності, що потребувало розробки та реалізації ефективних механізмів його захисту та відновлення з урахуванням всіх супутніх обставин, що мали вплив на такі процеси.

Відновлення права власності внаслідок фактів збройної агресії у Боснії і Герцеговині (1992-1995 роки), а також у Косово (де активна фаза збройної агресії відбувалася у 1998-1999 роках) відбувалося за найбільшого сприяння міжнародних організацій, у той час як інші країни, що стали потерпілою стороною у збройній агресії, такі як Хорватія, Гватемала, Руанда, Бурунді або ж Туреччина, самостійно розробили відповідні програми щодо повернення майна або здійснення компенсації постраждалим особам [103, с. 184].

З іншого боку зазначається, що, наприклад, на відміну від Хорватії, у Боснії і Герцеговині, під тиском міжнародної спільноти, значна частина прав осіб, що були змушені покинути свої домівки або були переміщені, отримали належні права щодо повернення до житла, що їм належало, внаслідок прийняття необхідного законодавства у цій сфері [311, с. 46]. Досвід зарубіжних країн демонструє, що для належного відновлення права власності необхідним є завчасне розроблення комплексних та ефективних механізмів захисту права власності [249, с. 128].

І. Р. Мудра, зокрема, звертає увагу що найбільш актуальні після закінчення Другої світової війни зразки створення спеціальних компенсаційних механізмів, що можуть слугувати ефективним прикладом для України, зокрема, включають:

- Спеціальний трибунал Ірану та Сполучених Штатів;
- Компенсаційну комісію Організації Об'єднаних Націй та Спеціальної комісії Еритреї та Ефіопії,

водночас, також звертаючи увагу на те, що схожі Комісії у Боснії і Герцеговині та у Косово хоча і були також створені, однак дослідження детального досвіду їх функціонування нею не було здійснено з огляду на те, що їх діяльність не повною мірою відповідає сучасним реаліям та специфіці збройної агресії Російської Федерації проти України [118, с. 89].

На нашу думку, однозначно визначити наскільки актуальним буде застосування досвіду тих чи інших іноземних (включаючи, міжнародних) механізмів наразі навряд чи є можливим, оскільки досвід протистояння України проти збройної агресії є унікальним, а відтак вирішення питання подальшого врегулювання, у тому числі захисту права власності шляхом його відновлення, може поєднувати у собі елементи різних вже апробованих інструментів.

У зв'язку з цим, ми вважаємо, що як досвід Боснії і Герцеговини, так і Косово також заслуговують на увагу, оскільки застосовані в ньому механізми

можуть бути використані Україною під час подальшого відновлення прав на її територіях, зокрема і права власності.

На території Боснії і Герцеговини у 1992-1995 роках велися активні бойові дії, що призвели до численних порушень як державно встановлених, так і міжнародно визнаних прав людини, у тому числі і пов'язаних з майном та власністю на нього. Зокрема, було допущено порушення статті 17 Загальної декларації прав людини, що встановлює, що кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими, і ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна [56].

Війна на території Боснії і Герцеговини спричинила як пошкодження та знищення об'єктів права власності, так і залишення їх беззахайними через необхідність еміграції з регіонів, де велися бойові дії або ж існувала загроза для життя та здоров'я людей, що зумовлює цінність для аналізу питання повернення внутрішньопереміщених осіб та біженців із-за кордону та відновлення їх права власності [253, с. 268, 270–271]. Таким чином, значна частина об'єктів права власності (у першу чергу, житлової нерухомості) була незаконно відчужена або зайнята третіми особами без згоди попередніх власників.

Безумовно, що війна на території Боснії і Герцеговини мала також характер етнічного конфлікту, що впливало на бажання та можливості повернення осіб до попередніх місць свого перебування, водночас, збройна агресія Російської Федерації проти України все ще триває, і одним із наслідків її завершення може стати повернення значної кількості осіб у місця їх проживання до початку збройної агресії, що може зумовити звернення уваги на існуючий досвід Боснії і Герцеговини.

Варто відмітити, що у наукових працях не набуло поширення дослідження питання щодо здійснення захисту права власності безпосередньо під час збройної агресії у Боснії і Герцеговині, водночас, значною мірою аналізувалися механізми відновлення захисту права власності після завершення воєнних дій.

Наслідком завершення війни на території Боснії і Герцеговини стало укладення у 1995 році Генерального рамкового договору щодо миру у Боснії і Герцеговині, так звані Дейтонські угоди [330], що були комплексним рамковим регулюванням, що встановлювало новий правопорядок на території Боснії і Герцеговини шляхом прийняття та підписання численної кількості міжнародних документів.

Не менш важливим є звернення уваги на те, що Дейтонські угоди були першим міжнародним договором, який визначив умови для повернення переміщених осіб не лише до країни їх проживання в цілому, а й до місць їх визначеного попереднього проживання [320, с. 183].

Перш за все, слід звернути уваги, що Генеральний рамковий договір щодо миру у Боснії і Герцеговині включав у себе нову Конституцію Боснії і Герцеговини (Додаток 4), де одним з пунктів преамбули як пріоритетний напрямок було визначено бажання сприяти загальному добробуту та економічному зростанню через захист приватної власності та розвиток ринкової економіки [330].

Виходячи з аналізу укладених документів щодо Боснії і Герцеговини, можна дійти висновку, що нормативно-правове регулювання, прийняте після завершення війни у сфері захисту права власності, стосувалося переважно відновлення прав на об'єкти нерухомості, у першу чергу – на житлову нерухомість. На нашу думку, це могло бути зумовлено тим, що без відновлення прав на власну нерухомість, можливість належним чином реалізувати будь-які інші права є суттєво обмеженою.

У статті 2 Конституції Боснії і Герцеговини «Права людини та фундаментальні свободи» зазначався перелік основних прав та свобод людини, серед яких вказувалося і право власності [330].

До того ж, у означеній статті 2 закріплювалося пряме застосування на території Боснії і Герцеговини Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також окремо визначалося, що всі особи на території Боснії і Герцеговини користуються правами людини та

основними свободами, зазначеними у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколах до неї, зокрема й правом власності [330]. Відтак, Боснія і Герцеговина взяла на себе додаткові зобов'язання щодо реалізації та забезпечення прав людини.

Окремим пунктом статті 2 Конституції Боснії і Герцеговини закріплювалося, що всі біженці та переміщені особи мають право вільно повернутися до місця їх походження і мають право на повернення їм власності, якої вони були позбавлені в ході військових дій з 1991 року, та на отримання компенсації за будь-яку таку власність, яка не може бути їм повернута відповідно до Додатку 7 до Генерального рамкового договору щодо миру у Боснії і Герцеговині [330].

Додаток 7 до Генерального рамкового договору щодо миру у Боснії і Герцеговині визначався як Угода щодо біженців та переміщених осіб, що укладалась між Республікою Боснії і Герцеговини, Федерацією Боснії і Герцеговини, та Сербською Республікою, і у статті 1 наголошувалося на праві всіх біженців та переміщених осіб вільно повернутися до місця їх походження та здійснити повернення їм власності, якої вони були позбавлені в ході військових дій з 1991 року, та на отримання компенсації за будь-яку таку власність, яка не може бути їм повернена [330].

Стаття 7 «Створення Комісії» вказаної Угоди визначала створення незалежної Комісії для переміщених осіб та біженців, в той час як у статті 11 «Мандат» вказаної Угоди встановлювалося, що Комісія отримуватиме та буде здійснювати розгляд скарг щодо нерухомого майна, яке не було добровільно продано або відчужено будь-яким іншим чином після 01 квітня 1992 року, та яке не знаходиться у володіння заявника. Такі скарги могли стосуватися повернення майна або ж надання справедливої компенсації за майно у разі неможливості його повернення [330].

Особливо інтенсивною була співпраця з Управлінням Високого Представника, спеціальною міжнародною установою, створеною відповідно до Генерального рамкового договору щодо миру у Боснії і Герцеговині для

моніторингу та координації виконання цивільних аспектів зазначеного документу [331].

В Угоді встановлювалися умови та процедури здійснення розгляду питань щодо повернення власності та отримання компенсації за неї [330].

Комісія могла розглядати заяви чотирьох видів:

- 1) визнання права власності або володіння;
- 2) розірвання договорів;
- 3) повернення до покинутих будинків та квартир;
- 4) перевірка *prima facie* цілей реконструкції [330].

М. Garlick вказує про високий рівень конкретизації закріплених положень щодо захисту права власності на рівні міжнародного договору, зокрема, повернення об'єктів права власності, що перебували у власності переміщених осіб, до останніх [297, с. 68].

Додаток 6 до Генерального рамкового договору щодо миру у Боснії і Герцеговині визначався як Угода щодо прав людини, що укладалась між Республікою Боснії і Герцеговини, Федерацією Боснії і Герцеговини, та Сербською Республікою, де підкреслювалися зобов'язання кожної зі сторін забезпечувати права людини, у тому числі захист права власності відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї [330].

Згідно з вказаною Угодою запроваджувалася система забезпечення вказаних зобов'язань, що полягала у створенні Комісії з прав людини, яка мала складатися з двох органів: Офісу Омбудсмена та Палати з прав людини. У зазначеній системі, первинний розгляд справ здійснювався Офісом Омбудсмена, якщо особа прямо не здійснювала запит до Палати з прав людини. Фінальне рішення щодо порушення приймалося саме Палатою з прав людини, яка визначала, які заходи мають бути здійснені для усунення порушення у разі його наявності [330].

Незважаючи на декларування високих стандартів захисту права власності у документах щодо Боснії і Герцеговини, ефективність їх реалізації

значно залежала від належного комплексного підходу (у тому числі, через застосування юридичних механізмів) до вирішення цієї проблеми, якого Боснії і Герцеговині протягом значного проміжку часу напружувати не вдалося: станом на 2000 рік (тобто, протягом 5 років після укладення Генерального рамкового договору щодо миру у Боснії і Герцеговині) рівень вирішення справ щодо відновлення права власності у порівнянні з кількістю поданих заяв складав всього лише 5 % [310, с. 10], а також ще нижчий рівень задоволення відповідних заяв, що стосувалися повернення у власність земельних ділянок та комерційної нерухомості [324, с. 20].

I. Serrano відзначає, що головними проблемами відновлення прав щодо об'єктів права власності були і все ще залишалися труднощі з працевлаштуванням та дискримінацією. До того ж, така реалізація закріплених положень здійснювалася у більшості щодо житлової нерухомості, в той час як повернення земельних ділянок та комерційної нерухомості для здійснення господарської діяльності майже не здійснювалося [324, с. 20]. Не менш важливим було не лише відновлення порушеного права власності (тобто, повернення у власність свого майна), а й реінтеграція осіб у місцевостях, куди вони поверталися, оскільки як етнічний склад, так і економічні умови для продовження подальшого проживання у таких місцевостях могли змінитися [323].

C. Williams доходить висновку, що важливим є встановлення поваги до автономії волі осіб, які зазнали переміщень, для того, щоб і повернення у попередню місцевість, і переселення в іншу були життєздатними опціями, а переміщеним особам було дозволено якомога вільніше обирати між зазначеними опціями [323]. Більше того, E. Libera наголошує, що в контексті права на повернення, термін «дім» не повинно обмежуватися вузьким і статичним уявленням про місце проживання до війни, а повинно враховувати політичні, соціально-економічні та культурні умови, що забезпечують, щоб сфера, де формуються життєві плани, була також відправною точкою для їх реалізації у межах відповідної громади [309, с. 28].

М. Garlick зауважила, що на ефективну реалізацію задекларованих у документах щодо Боснії і Герцеговини положень одночасно вплинуло декілька факторів:

- значна кількість переміщених осіб та об'єктів права власності;
- правова невизначеність щодо регулювання права власності;
- чутливість питання власності для осіб, які були переміщені;
- економічна та політична ситуація [297, с. 66–67].

Видається, що вказані фактори, в залежності від їх співвідношення у кожній конкретній ситуації, можуть значною мірою вплинути на ефективність реалізації розроблених внаслідок збройної агресії механізмів у сфері захисту права власності, де правова невизначеність є лише однією зі складових, яка, на нашу думку, може бути усунута шляхом прийняття конкретних та таких, що можуть бути реалізованих, законодавчих положень.

Варто відмітити, що у 1997 році відбулася інституційна реорганізація процесу щодо відновлення Боснії і Герцеговини, що призвело до створення Робочої групи з питань повернення та відновлення.

Зазначена Робоча група розробила дві стратегії щодо питання повернення та відновлення: у сільській місцевості та у містах, а також вплинула на зміну адміністративної процедури з метою уникнення дискримінації будь-яких етнічних груп та задля її уніфікації у межах країни [295, с. 319].

У зв'язку з цим, усі довоєнні власники житла отримали змогу подати заяву про повернення майна, і такі заяви розглядалися на недискримінаційних умовах, що, після прийняття позитивного рішення, відновлювало право власності таких довоєнних власників на майно шляхом застосування узгодженого правового підґрунтя щодо всіх осіб у всій країні [293, с. 28].

Незважаючи на те, що оновлення законодавства, хоч і під сильним тиском міжнародної спільноти, але все ж таки відбулося. Замість того, щоб докласти зусиль, щоб новоприйняті закони працювали, незважаючи на будь-які недоліки, місцеві чиновники витрачали багато енергії, намагаючись

використати будь-які прогалини чи неясності, щоб перешкодити їх впровадженню [319, с. 41]. У зв'язку з цим, у 1997 році Високому Представнику було надано спеціальні повноваження, що дозволяло йому припиняти повноваження обраних та державних службовців, змінювати та скасовувати будь-яке вже чинне законодавство, а також приймати нове. Враховуючи існуючу на той час неефективність реалізації законодавства, останнім було прийнято ряд законів спрямованих на усунення дискримінації, а також звільнено десятки державних службовців, що перешкоджали належному виконанню положень законодавства щодо відновлення права власності [307, с. 8].

Крім того, належний процес розгляду заяв щодо захисту права власності розпочався лише у 1998 році під значним міжнародним тиском, що призвело до визнання недійсним перерозподілу воєнних територій та запровадження належних внутрішніх процедур для отримання та розгляду заяв щодо відновлення порушеного права власності [323].

Компенсація могла бути сплачена шляхом реалізації однієї з двох опцій: надання житлових облігацій або виплата грошових коштів [331]. Незважаючи на зазначені вище перешкоди щодо реалізації відновлення права власності шляхом повернення об'єктів нерухомого майна, можливість отримання компенсації була ще обмеженішою.

P. Prettitore вказав, що незважаючи на закріплення права на компенсацію та механізму її отримання, практично механізм її здійснення реалізований не був з огляду на відсутність ресурсів (уряд Боснії і Герцеговини не надав жодних ресурсів, а міжнародні донори були більше зацікавлені у фінансуванні реконструкції нерухомості та інфраструктури, ніж у виплаті компенсації). Очікувалося, що реалізація цих повноважень буде здійснюватися зазначеною вище Комісією, однак останньою не здійснювалося жодної діяльності щодо купівлі, продажу, оренди або іпотеки майна, у той час як її діяльність була зосереджена на винесенні рішень за заявами про повернення майна навіть у випадках, коли заявники висловлювали бажання щодо отримання компенсації.

До того ж, не було розроблено і належного механізму щодо визначення розміру компенсації, особливо у випадках пошкодження та руйнування нерухомого майна [321, с. 14].

Водночас, на відміну від Боснії і Герцеговини, в Україні вже наразі існує нормативне регулювання щодо визначення розміру компенсації, відтак механізм компенсації може бути належним чином реалізований за умов наявності необхідних ресурсів.

При цьому, Н. Van Houtte відзначається, що у Боснії і Герцеговині не було жодних перспектив створення ринку нерухомості, де житлові облігації можна було б використовувати для сприяння добровільному обміну майном або придбанню нового майна, як були відсутні й інституційні спроможності на реалізацію цих повноважень, у той час як були наявні більш нагальні пріоритети, ніж участь у існуючому секторі нерухомості [331].

Хоча Генеральний рамковий договір щодо миру у Боснії і Герцеговині і передбачав добровільне повернення та право вибору компенсації замість будь-якої реституції, його розробники спеціально наголошували на тому, що саме поверненню має бути надано пріоритет, та висловлювалося припущення, яке полягало у тому, що люди, у разі наявності у них вибору, прагнули б повернутися [288, с. 2].

Виходячи з вищенаведеного досвіду Боснії і Герцеговини, можна дійти висновку, що окрім формального нормативного закріплення, важливим є створення дієвих механізмів що будуть забезпечувати належне відновлення порушеного права власності, у тому числі й формування органів нагляду, що забезпечили б незалежний та неупереджений контроль застосування таких механізмів.

Більше того, за умов наявності відповідних ресурсів, доречним було б закріплення різних способів захисту права власності для осіб, у яких виникає необхідність у такому захисті, оскільки такі особи, в залежності від кожної конкретної ситуації, можуть здійснити переїзд у іншу місцевість та не потребувати відновлення майна у місцевості, де вони проживали (або ж

знаходилися) раніше, а, навпаки, отримати компенсацію для можливості придбання (або ж, наприклад, будівництва) майна у місцевості, куди вони переїхали.

З іншого боку, на прикладі Боснії і Герцеговини можна побачити, що власне закріплення відповідних положень із способами захисту права власності у нормативно-правових інструментах дозволяє визначити та спрямувати вектор політики щодо захисту права власності, що в подальшому надає можливості здійснювати необхідні коригування та зміни, виходячи з існуючих політичних та економічних реалій.

Схожі до Боснії і Герцеговини обставини склалися у Косово. Водночас, N. Wuhler зазначає, що до 1999 року частина майна у Косово передавалася неофіційно, а відтак належні підтверджуючі документи були відсутні і інформація не була зафіксована у реєстрах. До того ж, деякі з документів також були знищені під час збройного конфлікту на таких територіях [332].

М. В. Altaian вказує, що після активного збройного конфлікту, будь-якої належно організованої системи щодо повернення житла, землі та іншого майна не існувало [286, с. 37].

Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй для здійснення тимчасової цивільної адміністрації у Косово було призначено Тимчасову Місію Організації Об'єднаних Націй у Косово [316].

Відповідна Місія у Косово наголошувала на праві біженців та переміщених осіб повернутися до їх безпечного житла, водночас, будь-яких належних правил щодо такого повернення встановлено не було [303, с. 434]. Крім того, у 1999 році було створено Директорат житла та майна, а також окремий орган, що мав здійснювати розгляд питань з відновлення порушеного права власності постраждалих осіб – Комісію з розгляду скарг щодо житла та майна [303, с. 434–435]. Зазначені органи були створені на підставі Регламенту № 1999/23 від 15 листопада 1999 року Тимчасової Місії Організації Об'єднаних Націй у Косово [317].

Варто відмітити, що виконання повноважень зазначеними органами у

Косово здійснювалося також на підставі окремо затверджених Регламентів Тимчасової Місії Організації Об'єднаних Націй у Косово.

Регламент № 1999/23 від 15 листопада 1999 року у пункті 1.2. визначає, що з юрисдикції місцевих судів виключається отримання та розгляд скарг у межах наступних категорій справ щодо житлової нерухомості:

- скарги фізичних осіб, права власності, володіння або користування житловою нерухомістю яких були припинені після 23 березня 1989 року на підставі законодавства, яке є дискримінаційним у своєму застосуванні або намірі;

- скарги фізичних осіб, які уклали неформальні (неофіційні) угоди щодо нерухомого майна на основі вільної волі сторін після 23 березня 1989 року; та

- скарги фізичних осіб, які були власниками, володільцями або користувачами житлової нерухомості до 24 березня 1999 року і які перестали бути такими на той час, а також у випадках, коли нерухомість була відчужена недобровільно [317].

Такі скарги приймалися Директоратом житла та майна та передавалися на вирішення Комісії з розгляду скарг щодо житла та майна [317]. Відтак, перша спроба захисту права власності після завершення збройного конфлікту у Косово передбачала вирішення справ лише щодо житлової нерухомості без врахування земель, а більше того – нежитлової нерухомості.

Видається, що Регламенту № 1999/23 від 15 листопада 1999 року, що містив всього декілька положень, по суті було недостатньо для належного розгляду відповідних категорій справ, що зумовило прийняття Тимчасовою Місією Організації Об'єднаних Націй у Косово Регламенту № 2000/60 від 31 жовтня 2000 року. Зазначений Регламент конкретизував норми Регламенту № 1999/23 від 15 листопада 1999 року та формалізував наступні положення щодо відновлення порушених прав на майно:

- будь-яке право на майно, що було набуто на законних підставах відповідно до законодавства, що діяло на момент його набуття, залишається

чинним, незважаючи на зміну законодавства, що діє в Косово, за винятком випадків, коли у Регламенті № 2000/60 від 31 жовтня 2000 року передбачалося б інше;

- будь-яка особа, яка втратила право на майно у період з 23 березня 1989 року по 24 березня 1999 року в результаті дискримінації, має право на реституцію відповідно до Регламенту № 2000/60 від 31 жовтня 2000 року, і така реституція може здійснюватися шляхом відновлення права власності в натурі або в результаті надання компенсації;

- будь-яка операція з майном, яка відбулася в період з 23 березня 1989 року по 13 жовтня 1999 року і була незаконною відповідно до положень визначеного дискримінаційного законодавства і яка в іншому випадку була б законною операцією, є дійсною;

- будь-яка особа, яка набула право власності на майно в результаті неформальної (неофіційної) угоди, укладеної за вільною волею сторін у період з 23 березня 1989 року по 13 жовтня 1999 року, має право на отримання розпорядження про реєстрацію свого права власності у відповідному державному реєстрі;

- будь-який біженець або переміщена особа, яка втратила право на майно, має право повернутися до такого майна або ж розпорядитися ним відповідно до Регламенту № 2000/60 від 31 жовтня 2000 року;

- будь-яка особа, яка мала право на майно станом на 24 березня 1999 року, втратила володіння цим майном, що було недобровільно відчужено, має право на отримання наказу про повернення майна [315].

Водночас, Комісія з розгляду скарг щодо житла та майна не приймала скарги про відшкодування збитків за пошкодження або знищення майна [315]. З іншого боку Y. Hartman вказав, що у Косово відбувалися паралельні судові процеси щодо стягнення збитків, пов'язаних зі збройним конфліктом (як це наразі відбувається і в Україні), у той час як відповідна Комісія здійснювала свою роботу [304, с. 9]. Відповідно, повноваження щодо стягнення збитків (тобто, відшкодування майнової шкоди) здійснювалося судами у межах

повноважень, визначених чинним на той час законодавством.

Щодо способів захисту, то вони включали:

- відновлення право на майно;
- повернення майна;
- реєстрацію прав на майно у державних реєстрах майна; та
- компенсацію [301, с. 223].

Таким чином, обидва вказаних вище документи врегульовували можливість здійснення захисту права власності визначених категорій осіб, що постраждали в результаті конфліктів та збройної агресії на території Косово, спеціально створеними органами з визначеною юрисдикцією щодо розгляду окремих категорій справ.

На нашу думку, наявні на той час способи захисту права власності відповідали обставинам, що склалися за результатом тривалої дискримінаційної політики та збройної агресії на території Косово. Однак, як зазначалося вище, будь-яке відновлення права власності на той час стосувалося лише житлової нерухомості, і не включало захисту будь-якого іншу виду майна (як рухомого, так і нерухомого).

Водночас, фактично у період з 1999 до 2006 років належне регулювання щодо відновлення права власності на сільськогосподарське та господарське (комерційне) майно було відсутнє, а уповноважені органи могли розглядати по суті лише дрібні справи щодо відновлення права власності на об'єкти житлової нерухомості [316], що унеможливлювало здійснення ефективного захисту порушених прав щодо інших категорій майна.

У зв'язку з цим, у 2006 році вказану систему органів захисту прав у Косово було реформовано шляхом припинення повноважень Директорату житла та майна та Комісії з розгляду скарг щодо житла та майна, та створення Агенції щодо майна у Косово, у межах якої здійснювалося функціонування Комісії з розгляду скарг щодо майна у Косово. Однак А. Gashi відмічається, що таке реформування, у першу чергу, було викликано необхідністю вирішити питання захисту права власності, що виникли у зв'язку зі збройним

конфліктом у 1998-1999 роках, у той час як будь-які права на майно, набуті вже *post factum*, мали б розглядатися у межах стандартних механізмів системою існуючих цивільних судів [298, с. 80].

F. Halimi вказується, що до повноважень новоствореної Комісії входив розгляд наступних категорій справ:

- скарги щодо права власності на приватне нерухоме майно, включаючи сільськогосподарське та комерційне (господарське) майно; та
- скарги щодо прав користування приватним нерухомим майном, включаючи сільськогосподарське та комерційне (господарське) майно [301, с. 226].

У зв'язку з цим, важливо звернути увагу на висновок, що повноваження Комісії з розгляду скарг щодо майна у Косово є значно обмеженішими, ніж ті, що мала Комісія з розгляду скарг щодо житла та майна: Комісії з розгляду скарг щодо майна у Косово лише підтверджує наявність прав на майно, але не визнає їх, водночас її рішення мають більш значиму юридичну силу з огляду на те, що вони можуть підтверджуватися Верховним Судом Косово у разі оскарження [301, с. 234].

Разом з тим, незважаючи на обмеженішу компетенцію, Комісія з розгляду скарг щодо майна у Косово мала повноваження здійснювати розгляд скарг не лише щодо житлової нерухомості, а й щодо сільськогосподарського та комерційного (господарського) майна.

N. Wuhler зазначає, що Комісія здійснила розгляд всіх поданих до неї скарг вже до кінця 2014 року, хоча її діяльність відновлювалося у 2019-2020 роках задля завершення здійснення розгляду деяких справ, які не були належним чином розглянуті або ж виконані, чи були повернуті після перегляду Верховним Судом Косово [332].

Таким чином, досвід Косово демонструє необхідність розроблення комплексного підходу щодо захисту порушеного права власності, що може виявлятися у відновленні прав осіб не лише щодо об'єктів житлової нерухомості, а й об'єктів комерційної нерухомості, земельних ділянок тощо.

При цьому, не менш важливим є і закріплення ефективних способів захисту права власності в залежності від існуючих об'єктивних обставин.

Звертаючись до досвіду Іраку, варто відмітити, що ця країна протягом останнього століття зазнавала наслідків як внутрішньодержавних, так і міжнародних конфліктів, що призводили до вимушеного залишення своєї власності тисячами людей.

Після завершення окремих конфліктів, значна кількість людей, маючи бажання повернутися до своїх домівок (фактично відновити своє право власності на майно), ставали учасниками міжетнічних конфліктів, що призвело до значної кількості вбивств за відсутності будь-якого належного правового регулювання щодо поновлення порушеного права власності [303, с. 429].

Для вирішення ситуації із відновленням права власності у 2004 році в Іраку було створено окремий орган, що займався реалізацією питання відновлення права власності – Комісію з вирішення спорів щодо об'єктів нерухомого майна, яка була компетентна здійснювати розгляд наступних категорій справ щодо повернення майна, яке у період з 1968 до 2003 року було:

- конфісковано або арештоване з політичних, релігійних чи етнічних причин або у зв'язку з етнічним, сектантським чи націоналістичним переміщенням осіб;
- привласнено або вилучено без компенсації, з явною несправедливістю або з порушенням застосованих правових норм;
- безоплатно виділено представникам попереднього режиму, а саме це стосувалося державного майна [287].

Рання модель Комісії була подібною до тих, що вже були наявні, зокрема у Боснії і Герцеговині, Косово, та Південній Африці [325, с. 36]. Водночас, зазначена Комісія не мала повноважень щодо розгляду справ, пов'язаних із здійсненням відшкодування за знищення майна, незважаючи на те, що в деяких регіонах значна кількість об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій була зруйнована. Натомість, у 2009 році було прийнято законодавство, що дозволяло отримувати компенсацію у зв'язку з порушенням права власності

через військові операції та терористичні напади у Іраку [325, с. 36].

Незважаючи на те, що постраждали особи, чия житлова чи комерційна нерухомість була зруйнована, мали право через вказану Комісію повернути назад у власність земельні ділянки, на яких знаходилася така нерухомість, через неї вони не могли отримати компенсацію за збитки, пов'язані зі знищенням або пошкодженням майна. У свою чергу, така категорія справ розглядалася в Іракських судах загальної юрисдикції у звичайному порядку [287].

Незважаючи на певні досягнення у запровадженні способів захисту права власності, у Іраку не вистачало ресурсів для належного розгляду та врегулювання питань, пов'язаних із захистом права власності, а задоволені скарги не могли бути виконані належним чином [327, с. 10].

Війна, що тривала у період 2003-2011 років, ще більше поглибила кризу в Іраку та потребувала подальшого удосконалення системи відновлення права власності постраждалих осіб, що, видається, так досягнуто і не було.

Таким чином, спеціальні органи створені у Боснії і Герцеговині, Косово, та Іраку мали спеціальну юрисдикцію щодо врегулювання окремих питань, пов'язаних з правом власності (переважно, повернення його в натурі), у той час як відшкодування майнової та/або немайнової шкоди, пов'язаної із порушення права власності, входило до компетенції місцевих судів.

Розглядаючи міжнародні правозахисні механізми (у тому числі, захисту права власності), що можуть бути застосовані під час збройної агресії Російської Федерації проти України, В. І. Гранкіна та М. М. Потоцький виділяють три інституції, що здатні справедливо реагувати на порушення прав та інтересів України, її громадян, та інших осіб в Україні, які постраждали від збройної агресії Російської Федерації проти України, що включають:

- Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights);
- Міжнародний Суд ООН (International Court of Justice);
- Міжнародний кримінальний суд (International Criminal Court) [32, с. 221].

Д. М. Барсук зазначає, що з певними застереженнями можна констатувати той факт, що для забезпечення прав людини в умовах війни можливо використовувати механізми Організації Об'єднаних Націй, Європейського суду з прав людини, а також Міжнародного кримінального суду, водночас, зазначаючи, що, наприклад, гострим питанням залишається реалізація виданих Міжнародним кримінальним судом ордерів на арешт, підтвердженням чого є існуючі ордери на арешт окремих громадян Російської Федерації за вчинення міжнародних злочинів на території України, оскільки непоодинокі закордонні візити таких осіб не знаходять достатньої політичної волі держав учасниць Римського статусу щодо їх затримання, та це питання потребує удосконалення в частині виконання міжнародних зобов'язань [7, с. 142].

До того ж, враховуючи, що Російська Федерація припинила бути учасником Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, то належне застосування як міжнародного механізму захисту прав Європейського суду з прав людини також виключається. Відтак, усталені міжнародні правозахисні механізми, як юридично, так і фактично, не можуть бути ефективно застосовані для захисту прав (у тому числі, права власності) осіб, що постраждали від збройної агресії Російської Федерації.

При цьому, громадяни України, які постраждали від порушень прав людини на окупованих територіях, звертаючись до міжнародних судових інституцій для захисту своїх прав, не лише можуть отримувати компенсацію за порушення їхніх прав, а також такими діями сприяють міжнародному визнанню фактів порушень і відповідальності країни-окупанта [242, с. 406]. Дійсно, незважаючи на складність у реалізації будь-яких судових рішень, пов'язаних із Російською Федерацією, наявність таких рішень є додатковим інструментом фіксації фактів відповідних порушень.

Не вдаючись до ефективності захисту права власності давно існуючими міжнародними інституціями, у цьому дослідженні важливо звернути увагу на принципи, сформовані у досвіді роботи міжнародних інституцій, які можуть

бути застосовані не лише в межах міжнародного врегулювання, а й національними органами захисту прав людини.

У контексті збільшення кількості збройних конфліктів у світі, що призводить до порушення закріплених прав та свобод людини, Л. Р. Наливайко та А. Ф. Орешкова здійснили аналіз переліку міжнародних документів, що окреслюють регулювання у сфері захисту внутрішньопереміщених осіб, як однієї з ключових категорій, що зазнають порушення прав під час таких конфліктів [313, с. 101–108]. Варто відмітити, що серед наведеного науковцями переліку міжнародних документів, наявні деякі, що закріплюють окремі положення щодо права власності, зокрема його захисту та відновлення (за винятком, міжнародних нормативно-правових договорів (конвенцій), обов'язкових для їх сторін), а саме: Принципи Пінейро, що були прийняті у 2005 році, а також Резолюція № 1708 (2010), що була прийнята у 2010 році [313, с. 101–108].

Наведені документи хоча і є міжнародними нормами м'якого права і мають не обов'язковий, а рекомендаційний характер, наразі залишаються одними з ключових актів, що встановлюють принципи відновлення (захисту) права власності під час та після збройних конфліктів на всесвітньому та європейському рівнях відповідно.

На нашу думку, як при розробці законодавства у відповідній сфері в Україні, так і при теоретичному аналізі та врахуванні у наукових розробках, зазначеним документам належної уваги надано не було, що зумовлює необхідність звернення такої уваги на них в межах даного дослідження.

До того ж, хоча зазначені акти стосуються лише біженців та переміщених осіб, їх застосування або, принаймні, врахування за аналогією до всіх категорій населення, майно яких було пошкоджено, зруйновано, втрачено тощо, в Україні встановило б єдиний та уніфіковано справедливий підхід до вирішення питання захисту права власності внаслідок збройних конфліктів.

Важливо відмітити, що одним з результатів врегулювання численних міжнародних конфліктів (включаючи збройну агресію), зокрема у Боснії і

Герцеговині, Косово, Кіпрі, Гватемалі та інших країнах стало прийняття у 2005 році Принципів Пінейро [322], які систематизували наявну у міжнародних відносинах реституцію (відновлення) прав на житло, землю, та інше майно [314, с. 15].

Ключовим внеском Принципів Пінейро стало визнання прав тих, хто незаконно або свавільно втратив своє житло, землю або майно, на повернення цього майна або компенсацію за його втрату, та вони мають на меті повернути те, що було втрачено або відібрано, або надати компенсацію особам у разі, якщо їх майно не може бути повернуто [306, с. 3].

Як відзначалося вище та підтверджується у наукових працях, хоча Принципи Пінейро не є юридично обов'язковими, вони значною мірою відображають існуюче бачення концепції міжнародного права щодо захисту права власності осіб, які були змушені відмовитися від свого майна через те, що вони були змушені тікати або ж залишити місце свого проживання [103, с. 185].

Принципи Пінейро у Преамбулі констатують переконання що забезпечення прав на житло, землю та повернення власності є надзвичайно важливим як для вирішення конфліктів, так і для здійснення післяконфліктної мирної відбудови, безпечного та сталого повернення, та встановлення верховенства права, а також що ретельний нагляд за програмами щодо відновлення права власності з боку міжнародних організацій та держав, що зазнали впливу відповідного конфлікту, є необхідним для забезпечення їх ефективної реалізації [322].

Принципи Пінейро закріплюють 23 принципи, найбільш важливі з яких, на нашу думку, аналізуються нижче.

Стаття (принцип) 1 Принципів Пінейро визначає, що вони спрямовані на повернення житла та майна біженцям та переміщеним особам, та мають на меті допомогти всім відповідним національним та міжнародним суб'єктам у вирішенні правових та технічних питань, пов'язаних із поверненням житла, землі та майна в ситуаціях, коли переміщення призвело до того, що особи були

довільно або незаконно позбавлені своїх колишніх будинків, земель, майна або місць постійного проживання, і застосовуються однаково до всіх біженців, внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, які перебувають у подібній ситуації та перетнули межі національних кордонів, але які можуть не відповідати юридичному визначенню терміну «біженець», які були довільно (водночас, не відповідно до закону) або незаконно позбавлені свого попереднього житла, земель, майна або місць постійного проживання, незалежно від характеру або обставин, за яких спочатку відбулося переміщення [322].

Важливим висновком із зазначеного формулювання є те, що він чітко вказує на відсутність у необхідності закріплення формального статусу біженця, переміщеної особи, тощо, у той час як акцент робиться саме на необхідності захисту порушеного права власності по суті.

До того ж, у практичному посібнику щодо застосування Принципів Пінейро вказується, що їх дія поширюється не лише на житлову і пов'язану нерухомість, а й на будь-яку комерційну нерухомість, що належала таким особам, а також і на землі сільськогосподарського призначення [302, с. 19–20]. З іншого боку, Принципи Пінейро не містять будь-яких згадок про можливість захисту права власності юридичних осіб (майно яких аналогічно до фізичних осіб може також бути пошкоджено та/або знищено, а місце діяльності переміститися у іншу місцевість).

Не менш значущою є стаття (принцип) 2 Принципів Пінейро, що закріплює право всіх зазначених вище осіб на відновлення прав на будь-яке їх житло, землю та/або майно, якого вони були позбавлені в довільний (водночас, не відповідно до закону) або незаконний спосіб, або на компенсацію за будь-яке житло, землю та/або майно, які неможливо повернути в натурі, що має визначатися незалежним та неупередженим трибуналом [322]. Вказаний принцип, відповідно до попереднього досвіду захисту права власності, визначає пріоритет повернення саме майна в натурі перед здійсненням компенсації, оскільки як було проаналізовано вище, зазвичай неюридичні

(зокрема, економічні) чинники часто впливають на неможливість ефективної реалізації закріпленого механізму компенсації.

У статті (принципі) 10 Принципів Пінейро розкривається основоположна можливість здійснити свій захист права власності шляхом відновлення прав на майно в умовах безпеки та гідності. Цей принцип визначає, що усі зазначені особи мають право добровільно повернутися до своїх колишніх домівок, земель або місць постійного проживання в умовах безпеки та гідності, що має ґрунтуватися на вільному, усвідомленому, індивідуальному виборі, і для цього їм має надаватися повна, об'єктивна, актуальна та точна інформація, зокрема щодо питань фізичної, матеріальної та правової безпеки у країнах або місцях походження [322]. Відтак, потенційний захист права власності під час можливого повернення має здійснюватися, виходячи з міркувань безпеки та гідності до осіб, права яких щодо таких об'єктів права власності були порушені.

Для практичної реалізації зазначених положень, варто звернути увагу на статтю (принцип) 12 Принципів Пінейро, що визначає, що держави повинні створювати та підтримувати рівні для всіх, своєчасні, незалежні, прозорі та недискримінаційні процедури, інституції та механізми для оцінки та виконання вимог щодо повернення житла, землі та майна, а у випадках, коли вже існуючі процедури, інституції та механізми можуть ефективно вирішувати ці питання, слід надати достатні фінансові, людські та інші ресурси для сприяння справедливому та своєчасному відновленню прав щодо майна [322]. Вказаний принцип є ключовим принципом щодо організаційного аспекту захисту права власності вказаних осіб, встановлюючи засади для належного розгляду та вирішення питань відновлення прав щодо майна.

У посібнику щодо Принципів Пінейро зазначається, що найкращою ситуацією є вирішення справ щодо повернення житла та майна та їх виконання, якщо такі функції належать місцевим органам влади та судам у країні походження, водночас, навіть у випадках, коли місцеві суди є справедливими, неупередженими, компетентними та мають достатні ресурси для розгляду

потенційно великої кількості позовів про реституцію, то попередній досвід демонструє, що поєднання судових механізмів з адміністративними процесами, посередництвом громади,.. та наданням правової допомоги може забезпечити найуспішніші результати реституції [302, с. 66–67]. Таким чином, має існувати комплексний підхід до юридичного створення ефективної системи вирішення справ щодо захисту права власності (зокрема, реституції відповідного майна).

Щодо ж процедурного аспекту захисту права власності відповідно до Принципів Пінейро, то стаття (принцип) 13 визначає, що кожна особа, яка була довільно (водночас, не відповідно до закону) або незаконно позбавлена житла, землі та/або майна, повинна мати можливість подати позов про реституцію та/або компенсацію до незалежного та неупередженого органу, отримати рішення щодо свого позову та повідомлення про таке рішення, а держави не повинні встановлювати жодних попередніх умов для подання позову про реституцію. До того ж, держави повинні забезпечити, щоб усі аспекти процесу розгляду вимог про реституцію, включаючи процедури оскарження, були справедливими, своєчасними, доступними, безкоштовними та враховували вік і стать, і окремо підкреслюється, що держави повинні вжити позитивних (тобто, активних) заходів для забезпечення того, щоб жінки могли брати участь у цьому процесі на повністю рівноправній основі [322]. Таким чином, до процедурного аспекту висуваються окремі вимоги, що мають забезпечити справедливий та недискримінаційний розгляд відповідних питань щодо захисту права власності.

Інші принципи, закріплені у Принципах Пінейро є не менш важливими та врегульовують окремі додаткові аспекти захисту права власності відповідних осіб, водночас, базуються на наведених вище ключових положеннях.

Таким чином, Принципи Пінейро, з урахуванням попереднього досвіду врегулювання наслідків збройної агресії у контексті відновлення (реституції) права власності, відображають об'єктивні засади як до матеріальних, так і до

процедурних аспектів, які мали б братися до уваги державами, включаючи і Україну у питаннях захисту права власності як під час, так і після збройної агресії.

У судовій практиці посилення на Принципи Пінейро, як до, так і після 24 лютого 2022 року, є майже незастосовними, хоча і є наявними, водночас, не стосуються вирішення справ по суті [208; 210], що може зумовлюватися декількома факторами, такими як усвідомлення лише рекомендаційного характеру зазначеного документу (тобто, відсутність обов'язкової сили), низький рівень поінформованості щодо нього тощо.

Варто звернути увагу на те, що після прийняття Принципів Пінейро не відбувалося їх суттєвого оновлення або ж затвердження інших комплексних документів, що врегульовували б відповідні питання.

Незважаючи на те, що з моменту затвердження Принципів Пінейро минуло більше 20 років, вони нерідко застосовуються у практиці міжнародних судових установ, які визнають право біженців, переміщених осіб тощо на реституцію. Вказується, що такі права все більше визнаються у рішеннях африканських, міжамериканських та європейських регіональних судів з прав людини або (квазісудових) комісій, і всі ці механізми визнали (принаймні, в цілому) право на повне відшкодування у зв'язку з переміщенням таких осіб, включаючи реституцію, якщо вона є можливою, виходячи з фактичних обставин. Практика африканських та міжамериканських механізмів захисту прав людини у таких справах полягає у призначенні або рекомендації реституційних заходів на відносно систематичній основі, у той час як Європейський суд з прав людини хоча безпосередньо й не видавав таких наказів, також в цілому визнає право на реституцію, включаючи її пріоритетність, де це є можливим [290, с. 19–20].

Виходячи з наведеної практики застосування Принципів Пінейро, видається, що момент початку систематичного прямого посилення на них (тобто, їх безпосереднє застосування) у практиці судових установ або ж будь-яких інших уповноважених установ щодо збройної агресії Російської

Федерації проти України є лише питанням часу, особливо у разі завершення здійснення такої збройної агресії та збільшенні випадків повернення до місць попереднього проживання або ж необхідності отримання відповідної компенсації.

У свою чергу, Парламентська Асамблея Ради Європи також визнала керівними Принципи Пінейро для своїх держав-членів [169], та у 2010 році прийняла Резолюцію № 1708 (2010) [23]. З. А. Іванцова відмічає, що право власності визнається одним із ключових і в наддержавних органах, у тому числі в Раді Європи, яка, діючи на основі міжнародного співробітництва, має значний вплив на захист права власності, і у межах її повноважень було прийнято Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб у 2006 році, а також зазначену вище Резолюцію № 1708 (2010) [71, с. 25].

Вказана Резолюція містить 9 керівних принципів, що базуються на міжнародних стандартах та попередньому досвіді Європейських держав у питаннях реституції та компенсації. Зазначені принципи в основному збігаються з тими, що визначені у Принципах Пінейро, конкретизуючи та розширюючи їх у деяких аспектах.

І. Gritsay та L. Gordiienko підкреслюється, що вказана Резолюція є «стійким документом» [300, с. 84], а метою її прийняття є встановлення необхідності держав розробити комплексне законодавство, надати справедливі та прозорі механізми реституції власності, а також забезпечити доступ до правосуддя та запобігання дискримінації [289, с. 14].

Г. В. Христова зауважила, що закріплений принцип 1 вказує на позитивні зобов'язання держави гарантувати своєчасне й ефективне відшкодування, не очікуючи на результати переговорів щодо вирішення збройних конфліктів [265, с. 13].

Принцип 2 вказує, що відшкодування має здійснюватися у формі реституції, що полягає у підтвердженні законних прав біженців та переміщених осіб на їхню власність та відновленні їхнього безпечного

фізичного доступу до такої власності та володіння нею, а у разі, якщо реституція неможлива, має бути надано адекватну компенсацію шляхом підтвердження попередніх законних прав на власність та надання грошових коштів або товарів, що мають розумне співвідношення з їхньою ринковою вартістю, або ж надано інші форми справедливого відшкодування [23]. Таким чином, допускається можливість здійснення відшкодування у формі передачі певних товарів або в іншій формі, яка буде справедливою відповідно до кожних конкретних обставин.

У принципі 3 вказується про необхідність забезпечення того, щоб біженці та переміщені особи, які не мали офіційно визнаних прав до свого переміщення, але чие право власності було визнане владою *de facto* як дійсне, отримали рівний та ефективний доступ до засобів правового захисту та відшкодування за втрату власності [23]. Зазначений принцип конкретизує сферу застосування і на осіб, які були фактичними володільцями власності за відсутності офіційно визнаних за ними прав.

У свою чергу, принцип 6 визначає необхідність забезпечення швидких, доступних та ефективних процедур для подання позовів про відшкодування, а у випадках, коли позбавлення власності відбувалися систематично, слід створити спеціальні судові органи, які будуть застосовувати прискорені процедури, що передбачають пом'якшені стандарти доказування, а також дозволяти, щоб до їхньої юрисдикції належали всі види майна, включаючи сільськогосподарські угіддя та комерційну нерухомість [23].

Принцип 8 для належного здійснення захисту права власності у таких випадках визначає необхідність застосування з боку держави наступних заходів:

- компенсація за моральну шкоду, пов'язану з обставинами, за яких відбулося та продовжувалося порушення права власності;
- компенсація за шкоду, заподіяну в результаті переміщення та відсутності доступу до покинутого майна, така як втрата доходу, а також інші

витрати, яких не було б, якби вони не були змушені покинути своє місце проживання;

- компенсація за незаконне знищення або пошкодження нерухомого майна або втрату значного рухомого майна, що може бути віднесено до дій або бездіяльності з боку органів влади, в юрисдикції яких знаходиться це майно;

- здійснення допомоги та заходів з реінтеграції для сприяння довгостроковим рішенням, таким як створення умов безпеки, відновлення будинків та інфраструктури в місцях повернення, а також соціальна та економічна підтримка всіх переміщених осіб, незалежно від того, чи вирішили вони повернутися до своїх домівок;

- публічне визнання будь-якої відповідальності за порушення прав людини, пов'язані з переміщенням, з боку компетентних органів, повне розслідування та розкриття таких порушень, за які повинні бути притягнуті до відповідальності окремі винні особи [23].

Застосування Резолюції № 1708 (2010) наразі є непоширеним у судовій та правозастосовній практиці в Україні, незважаючи на те, що вона встановлює основоположні засади для врегулювання питань захисту права власності біженців, переміщених осіб та прирівняних до них, що є надзвичайно актуальним в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України та наслідків подолання такої агресії.

Хоча аналізовані вище документи містять комплексність та систематичний підхід до врегулювання окреслених питань, D. Casalini зазначається про необхідність додаткової розробки та доопрацювання таких актів у напрямку визначення ширшого обсягу випадків можливості отримання компенсації у зв'язку з переміщенням, визнання низки додаткових форм компенсації тощо [291, с. 402]. Однак, врахування зазначених принципів навіть у існуючій правозастосовній практиці для захисту права власності в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України, сприятиме підвищенню рівня такого захисту відповідно до міжнародно закріплених засад.

З іншого боку, у контексті міжнародного досвіду захисту права власності через збройну агресію, важливо звернути увагу на вже частково розроблений та запроваджений механізм захисту прав (зокрема, деякі науковці вказують, що ініціативи з відшкодування шкоди постраждалим від міжнародних злочинів, вчинених в Україні, є безпрецедентно швидкими за моментом початку їх розробки [202, с. 91]), що у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України надасть у подальшому можливість отримати відповідне відшкодування.

Таким механізмом є Реєстр Збитків. Наразі Реєстр Збитків є ключовим та єдиним міжнародним інструментом для фіксації шкоди, завданої внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну з 24 лютого 2022 року, та став першим компонентом унікального міжнародного компенсаційного механізму, метою якого є забезпечення повних, справедливих та ефективних репарацій для постраждалих від війни [201, с. 101].

Постановою Кабінету Міністрів України № 365 від 29 березня 2024 року затверджено Порядок подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг [183], який перебуває у процесі постійного розширення категорій заяв, що можуть бути подані, та синхронізації з Реєстром Збитків, з урахуванням технічних можливостей. Водночас, деякі категорії заяв, передбачені для подачі до Реєстру Збитків, наразі не є синхронізованими з українським законодавством, а відтак не можуть бути надані через відповідний веб-портал.

З іншого боку, наявність лише самого Реєстру Збитків не є достатньою, оскільки, він є лише системою обліку заяв, поданих фізичними та юридичними особами та державою Україна про відшкодування збитків, втрат та шкоди, заподіяних агресією Російської Федерації проти України, та він не є судом, трибуналом, компенсаційною комісією або компенсаційним фондом, не

розглядатиме заяви, що надходять до нього, по суті, не оцінюватиме їхню вартість і не призначатиме жодних виплат, а ці функції виконуватиме міжнародний компенсаційний механізм, який буде створено в майбутньому [258]. Є. Мінакова та І. Шепель підкреслюють, що одним із найбільш ймовірних механізмів відшкодування втрат України може стати створення спеціальної міжнародної комісії, яка займатиметься розглядом колективних позовів від українських громадян та підприємств [113, с. 13].

Відтак, цінним є досвід аналізованих вище як принципів, так і інституцій (зокрема, міжнародних комісій) для створення ефективного механізму захисту прав осіб, що постраждали від збройної агресії Російської Федерації проти України.

З іншого боку, як вказує С. Міненко, згідно з міжнародним правом до цього часу відшкодування здійснювалися або в рамках реалізації «права переможця», або за добровільної згоди винної сторони через *ad hoc* механізми [114, с. 85]. У зв'язку з цим, створення українського механізму є унікальним, і варто погодитися з О. Ващук, яка підкреслила, що загальна ефективність такого механізму залежатиме від низки ключових факторів:

- міжнародна співпраця;
- адекватне фінансування;
- ефективне адміністрування;
- перевірка та прозорість;
- політична воля та стабільність;
- інформування громадськості та залучення громадськості;
- довгостроковість зобов'язань;
- міцна юридична основа, оскільки механізм повинен діяти в таких межах, щоб забезпечити відповідність міжнародним стандартам, передбачаючи чіткі положення для подання, обробки претензій та здійснення виплати компенсацій [21, с. 62–63]. На схожі аспекти задля можливості належного та ефективного застосування міжнародного механізму захисту прав звертає увагу і А. С. Саух [227, с. 109–110].

Таким чином, розроблення належного правового регулювання для функціонування механізму, у межах якого буде здійснюватися захист прав осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, з урахуванням вже існуючого міжнародного досвіду, є одним із ключових напрямків можливості об'єктивно та ефективно здійснити такий захист прав.

Висновки до розділу 1

Під час дослідження загальнотеоретичних засад інституту захисту права власності під час збройної агресії в цивільному праві України ми дійшли таких висновків:

1. Інститут захисту права власності широко досліджувався у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців (включаючи, монографічні роботи, дисертаційні дослідження, підручники тощо), проте комплексне дослідження цивільно-правового захисту права власності в умовах здійснення збройної агресії Російської Федерації проти України наразі не проводилося, що підкреслює його своєчасність, необхідність та актуальність.

2. Відповідно до історичної послідовності еволюцію правового регулювання інституту захисту права власності можна змістовно поділити на такі етапи:

1) виникнення інституту захисту права власності, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до Руської Правди (період існування Київської Русі, Галицько-Волинської держави та рання доба Великого князівства Литовського);

2) подальший розвиток інституту захисту права власності, що характеризувався здійсненням захисту права власності відповідно до Литовських Статутів (період пізньої доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої);

3) період козацької доби, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до існуючих звичаїв;

4) період розподілу козацької держави, особливістю якого було різне правове регулювання захисту права власності: у Лівобережній Україні – Зводом законів російської імперії, у Правобережній Україні – Австрійським цивільним кодексом;

5) подальший розвиток правового регулювання за часів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, коли здійснення захисту права власності відбувалося відповідно до Зводу законів російської імперії;

б) правове регулювання захисту права власності за часів існування Української Радянської Соціалістичної Республіки на підставі норм Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року та Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року;

7) сучасний етап правового регулювання за часів незалежності України, що характеризується пріоритетом конституційних гарантій та рівним захистом усіх форм власності.

3. Закріплені у чинному ЦК України та в проаналізованих історичних нормативно-правових актах цивільно-правові способи захисту права власності надають та надавали можливість у загальному порядку здійснювати захист права власності навіть під час збройної агресії (наприклад, віндикувати майно можна від будь-якої особи). Водночас, наявність виключно загальних способів не дозволяє повною мірою здійснити захист права власності під час збройної агресії.

4. Відсутність спеціального регулювання захисту права власності під час збройної агресії в нормативно-правових актах цивільного законодавства може пояснюватися, зокрема, наступним:

- незрілість правової системи, що унеможлилювала будь-яке застосування цивільно-правових способів захисту під час збройної агресії;

- відсутність необхідності з тих чи інших причин у застосуванні, а відтак і в розробленні окремих цивільно-правових способів захисту;
- наявність окремих інструментів, закріплених у некодифікованих актах (не тільки цивільно-правового, а й, до прикладу кримінально-правового характеру) тощо.

5. На підставі аналізу досвіду іноземних країн (Косово, Боснії і Герцеговини, Іраку та інших країн) в контексті захисту права власності вбачається необхідним для України: нормативне закріплення дієвих способів захисту права власності; створення ефективних інституцій, що будуть здійснювати такий захист; а також формування органів нагляду для забезпечення належного функціонування таких механізмів.

6. Розподіл повноважень щодо захисту права власності в контексті міждержавної агресії може відбуватися між органами, що мають спеціальну юрисдикцію щодо врегулювання окремих питань, пов'язаних з правом власності (повернення його внаслідок або надання компенсації), так і існуючими інституціями, до повноважень яких входить розгляд справ щодо відшкодування майнової та/або немайнової шкоди, пов'язаної із порушення права власності (зокрема, національними судами).

7. При регулюванні відносин, що виникають під час здійснення цивільно-правового захисту права власності в умовах збройної агресії, важливим є врахування Принципів Пінейро, а також Резолюції № 1708 (2010). Незважаючи на те, що зазначені принципи стосуються лише біженців та переміщених осіб, їх застосування або принаймні врахування за аналогією до всіх категорій населення, майно яких було пошкоджено, зруйновано, втрачено, тощо в Україні встановило б єдиний та справедливий підхід до вирішення питання захисту права власності внаслідок збройної агресії.

8. Україна здійснює розробку міжнародного механізму захисту прав постраждалих осіб (створено Реєстр Збитків), однак, наразі ефективний механізм захисту права власності є відсутнім, оскільки Реєстр Збитків є лише системою обліку заяв та не є інституцією, що вирішуватиме справи по суті.

При цьому, найбільш ймовірним міжнародним механізмом захисту права власності порушеного внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, може стати створення спеціальної міжнародної комісії за аналогом до комісій у інших країнах, діяльність якої буде базуватися на зазначених вище принципах, сформованих у міжнародному праві.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

2.1. Захист права власності за цивільним законодавством України в мирний час

Право власності як один з системоутворюючих інститутів відіграє важливу роль у регулюванні суспільних правовідносин. При цьому, не менш важливим є здійснення його охорони та захисту задля можливості ефективної реалізації суб'єктами їх прав щодо власності.

Аналіз диференціації регулювання щодо здійснення захисту права власності може бути здійснений відповідно до періоду, під час якого можуть бути застосовані ті чи інші способи захисту права власності.

Перед здійсненням аналізу питання захисту права власності за цивільним законодавством у мирний час, важливо наголосити на необхідності правильного застосування та співвідношення категорійних понять, що застосовуються для нормативного врегулювання та правозастовної практики під час захисту права власності, зокрема таких як «форма», «спосіб» та «засіб» захисту.

О. Бігняк вказує, що деякі науковці визначають захист як міру дозволеної поведінки правомочної особи, що виражена в можливості самостійно або за допомогою юрисдикційних органів застосувати до зобов'язаної особи заходи державно-примусового характеру з метою усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права або відновлення його у попередній стан чи покарання за порушення [12, с. 44]. Захист права власності визначається як реакція на правопорушення, вчинена самим власником або уповноваженим на це державним органом, що призвела до відновлення попереднього юридичного і фактичного стану речі [98, с. 257].

З. І. Книш вказує, що за допомогою цивільно-правових засобів захисту відновлюється майнове положення власника, права якого були порушені [78,

с. 114], та з посиланням на Ж. В. Копилову відзначає, що цивільно-правовий захист права власності це вузький термін, який застосовується тільки до випадків його порушення і є сукупністю передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку зі здійсненими проти цих прав порушеннями, і спрямовані на відновлення або захист майнових інтересів власників [78, с. 114; 84, с. 102].

До того ж, варто частково погодитися з висловленою думкою про те, що захист є складовою прав його носія, що вживаються для відновлення або припинення порушених прав, що опосередковується у певних формах [12, с. 43]. Безумовно, що право на захист належить кожній особі як це визначено ЦК України, однак під питанням залишається, чи опосередковується воно саме у певних формах, а не інших суміжних категоріях, таких як спосіб або засіб захисту.

Відтак, у цьому контексті важливим є розрізнення термінів «засіб захисту», «спосіб захисту» та «форма захисту» для коректності їх застосування щодо питання не лише захисту прав та інтересів в цілому, а й права власності зокрема. Нерідко ці терміни можуть бути ототожені між собою. Незважаючи на те, що вони є суміжними категоріями, вони мають важливі відмінності, що зумовлює необхідність здійснення їх змістовного аналізу.

У контексті захисту корпоративних прав О. Бігняк підсумовує, що класифікаційною основою для «форми захисту» виступає суб'єкт, який є правомочним для здійснення захисту прав [12, с. 45]. Таким чином, визначений у Главі 3 ЦК України перелік суб'єктів захисту цивільних прав та інтересів, на думку О. Бігняка, є формами захисту, серед яких змістовно можна виокремити:

- судову;
- нотаріальну;

- таку, що здійснюється Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, та

- самозахисну [12, с. 45].

У свою чергу, К. В. Гусаров виділяє наступні форми захисту: судовий, адміністративний, нотаріальний, Європейським судом з прав людини, а також захист в альтернативному порядку [270, с. 6–7].

О. Б. Гнатів зазначає, що форми захисту поділяються на юрисдикційний та позаюрисдикційний захист, а саме:

- юрисдикційний – це захист, здійснюваний компетентними органами, в межах якого слід виділяти судовий захист та захист в порядку адміністративних процедур;

- позаюрисдикційний – це захист, який реалізується самим суб'єктом права на захист, а саме заходи оперативного впливу, самозахист [28, с. 23].

Відповідно, до юрисдикційного захисту, за такого підходу, варто відносити усі форми, визначені Главою 3 ЦК України, окрім самозахисної, водночас, не до кінця зрозумілим є виокремлення заходів оперативного впливу, оскільки оперативно застосувати способи захисту є можливість як і в юрисдикційній, так і позаюрисдикційній формах захисту.

С. Л. Рабенко вказує, що неюрисдикційна форма захисту прав проявляється у залученні суб'єктами власних резервів і використанні наданих їм законом засобів і способів правового захисту порушених суб'єктивних прав, включаючи залучення третіх осіб, які не наділені правом виносити обов'язкові для сторін рішення (медіатори, незалежні експерти, тощо), в той час як юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів передбачає, що уповноважений орган вирішить спір шляхом винесення обов'язкового для сторін рішення [200, с. 362]. Ю. Ю. Бисага та В. В. Вашкович мають схожий підхід та зазначають, що юрисдикційним формам захисту прав притаманний обов'язковий характер рішення, в той час як неюрисдикційними формами захисту є дії самого правомочного суб'єкта (наприклад, самозахист прав) або звернення до певної

особи, органу чи організації, що не мають впливу на учасників спору та рішення яких не матиме для них обов'язкового характеру [20, с. 364–365].

З іншого боку, О. Б. Гнатів також звертала увагу на те, що розподіл на юрисдикційну та неюрисдикційну форми не враховує захист третейськими судами, та уточнює, що у такому разі варто виділяти форми захисту за якої він здійснюється компетентними органами, та форми, в межах яких захист здійснюється самими суб'єктами, де до першої слід віднести: захист у судовому порядку, адміністративному порядку та порядку третейського судочинства, а до другого – самозахист, та заходи оперативного впливу [28, с. 24]. Однак, за застосування широкого тлумачення статті 16 ЦК України, до категорії «суд» можна віднести також і третейські суди, що зумовить відсутність необхідності у їх виокремленні для цілей визначення форм захисту.

У свою чергу Л. В. Діденко підходить до аналізу цього питання з точки зору судового захисту та визначає, що існують судові способи захисту цивільних прав, які передбачають прийняття рішення органом, уповноваженим здійснювати правосуддя та позасудові, які можуть здійснюватися у юрисдикційній чи неюрисдикційній формі [46, с. 48]. Тобто, юрисдикційна та неюрисдикційна форми захисту, у такому підході, стосуються лише позасудових способів захисту, та не враховують судового способу захисту як частини юрисдикційної форми захисту.

ВС вказав, що судовий захист є основною формою захисту прав, інтересів та свобод фізичних та юридичних осіб, державних і суспільних інтересів [152; 157], а ВСУ у 2015 році відзначив, що існують інші юрисдикційні (в тому числі, позасудові) форми захисту [165], що дає підстави стверджувати, що судовий захист є юрисдикційною формою захисту.

Окремий підхід до розподілу на юрисдикційні і неюрисдикційні форми захисту зазначається О. П. Рудницькою та В. М. Дем'янюк, які вказують, що неюрисдикційна форма стосується будь-яких способів врегулювання спорів за межами судових процедур [224, с. 65].

Таким чином, у теоретичних дослідженнях та на практичному рівні існують різні підходи до визначення форм захисту цивільних прав та інтересів.

Для напрацювання єдиного підходу до розрізнення форм захисту, у межах юрисдикційної форми захисту можна виокремити державну та недержавну форми захисту, про які також зазначає і С. Л. Рабенко [200, с. 362].

Однак, аналіз питання «форм захисту» в контексті цивільного права може бути ще глибшим, в залежності від підходу до визначення терміну «захист», оскільки захист можуть здійснювати не лише визначені уповноважені органи та власне сама особа, а й інші особи, які не підпадають ні під першу, ні під другу категорії.

З цього боку, варто звернути увагу на позицію, висловлену Л. Л. Стецюк, яка відмітила, що можна виокремити наступні форми захисту:

- захист цивільних прав, що здійснюється органами влади, Президентом України, який при здійсненні захисту права виконує свої посадові обов'язки, нотаріусами, які при здійсненні захисту права шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі, виконують свої посадові обов'язки;

- захист цивільних прав іншими особами, що не є органом влади і для яких здійснення захисту не є посадовим обов'язком та не входить до їх компетенції [236, с. 152].

Така позиція, з одного боку, видається доречною, оскільки розглядає можливість захисту не лише компетентними органами та самостійно особою, а й іншими особами, які не є такими компетентними органами, а, з іншого боку, обмежує здійснення захисту лише визначеними органами влади (тобто, захист прав, наприклад третейським судом, за такого підходу не враховується).

Відмічаємо, що юрисдикційна форма захисту, як правило, реалізується за зверненням особи, право якої порушено, задля його відновлення. Водночас, стаття 19 ЦК України встановлює, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Таким чином, аналізована стаття охоплює не лише самозахист, а й захист

права іншої особи. Деякі науковці при аналізі питання визначення самозахисту вказують, що ним є застосування особою засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать засадам моральності суспільства [99, с. 111], що не заперечує можливість застосування самозахисту для захисту прав іншої особи.

Однак, буквальне застосування терміну «самозахист» допускає можливість залучення інших осіб для власного захисту, проте, логічно суперечить можливості захисту прав іншими особами. Відтак, можна дійти висновку, що розрізняючи форми захисту на юрисдикційні та неюрисдикційні, до неюрисдикційних можна додатково віднести захист прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами.

Слід звернути увагу на позицію А. І. Дрішлюка, який вказав, що однією з ознак самозахисту є його здійснення насамперед силами самого постраждалого, що не виключає товариської взаємодопомоги і сприяння у здійсненні захисту з боку інших громадян або участі юридичних осіб [260, с. 431]. Такий підхід відображає суть самозахисту, водночас, на нашу думку, ототожнює його з іншою наразі законодавчо незакріпленою формою захисту – захист прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами.

Якщо розрізняти форми захисту за тими, що здійснюються компетентними органами, або самими суб'єктами, то варто розглянути додавання до таких ще однієї форми, а саме захисту прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами.

В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України допомога у відновленні порушених фундаментальних прав (що є їх захистом), одним з яких є право власності, часто здійснюється саме іншими особами, які не є компетентними органами, з огляду на те, що така форма захисту є більш оперативною та ефективною у порівнянні з захистом, що здійснюється компетентними органами державної влади.

У цьому контексті варто звернути увагу і на альтернативні способи вирішення спорів, у тому числі вищезгадані третейські суди, медіацію, а також будь-які інші способи вирішення спорів.

І. В. Чеховська відзначає, що альтернативне врегулювання спорів це сукупність саме неюрисдикційних способів вирішення/врегулювання конфліктів (спорів), у результаті застосування яких конфліктуючі сторони отримують такий варіант вирішення спору, який враховує їхні інтереси, і тому є максимально взаємоприйнятним для них [271, с. 30]. У свою чергу, С. С. Бичкова зазначає про необхідність розвивати та популяризувати різноманітні форми примирення, що сприятиме забезпеченню швидкого та ефективного захисту порушених, невизнаних чи оспорених прав, свобод та інтересів [11, с. 37].

Закон України «Про третейські суди» вказує, що завданням третейського суду є захист майнових і немайнових прав та охоронюваних законом інтересів фізичних чи юридичних осіб шляхом всебічного розгляду та вирішення спорів відповідно до закону [198], в той час як медіація відповідно до Закону України «Про медіацію» визначається як позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів [186]. З аналізу цих дефініцій випливає, що захист прав третейським судом, за умови застосування широкого тлумачення, може бути віднесено до юрисдикційної форми захисту, а за умови застосування вузького тлумачення – до неюрисдикційної форми захисту, в той час як медіація видається саме неюрисдикційною формою захисту.

На підтвердження зазначеного вказується, що медіація є однією з неюрисдикційних форм захисту суб'єктивних цивільних прав та традиційно розглядається як процедура досягнення компромісного рішення сторонами спору із залученням незалежного посередника [85, с. 51]. На нашу думку, медіація в межах неюрисдикційної форми захисту має змішаний характер, та може бути віднесена як до самозахисту (оскільки рішення приймається саме сторонами медіації), так і до захисту прав осіб третіми особами, які не є компетентними органами (оскільки до процесу залучений медіатор, метою якого є врегулювання конфлікту (спору), а отже і захист прав сторін).

У контексті альтернативного вирішення спорів варто згадати і про врегулювання спору за участі судді в межах судового провадження, результатом якого може бути укладення мирової угоди, затвердженої судом (тобто, його ухвалою) [269]. Така форма захисту є подібною до медіації, водночас, вона забезпечується рішенням юрисдикційного органу – суду, що визначає віднесення врегулювання спору за участі судді до юрисдикційної форми захисту, та не дає можливості дійти однозначного висновку про те, що альтернативні способи вирішення спорів можуть бути віднесені лише до неюрисдикційних форм захисту.

Таким чином, найбільш вдалим розрізненням форм захисту в контексті цивільно-правового захисту є їх поділ на юрисдикційні та неюрисдикційні, в межах яких можуть виділятися окремі підформи (субформи).

При цьому, юрисдикційна форма може бути розподілена на:

- державну (що включає, зокрема, захист судами України, адміністративними органами, Президентом України тощо);
- недержавну (що включає, зокрема, захист третейськими судами).

До неюрисдикційних форм можна віднести:

- самозахист;
- захист прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами;
- змішаний захист прав.

У зв'язку з цим може бути розглянуто внесення змін до ЦК України шляхом зміни статті 19, а також доповнення статтею 19-1. З урахуванням проєкту Закону про внесення змін до ЦК України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21 вересня 2025 року, пропонується розглянути внесення змін до абзацу 1 частини 1 статті 19 ЦК України шляхом викладення його у наступній редакції:

«Особа має право на самозахист свого цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу від порушень і протиправних посягань».

Також пропонується доповнити ЦК України статтею 19-1 наступного змісту:

«Стаття 19-1. Захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів осіб іншими особами, які не є компетентними органами

1. Особа має право на захист свого цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу іншою особою, яка не є компетентним органом, від порушень і протиправних посягань.

Інші особи, які не є компетентними органами, мають право застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

2. Способи захисту цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу іншими особами, які не є компетентними органами, мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Способи захисту іншою особою, яка не є компетентним органом, можуть обиратися особою з урахуванням вимог, визначених статтею 15 цього Кодексу».

І. Ромащенко відзначає, що акти цивільного законодавства України не містять легального визначення терміну «спосіб захисту» в контексті цивільних прав, що певним чином ускладнює процедуру з'ясування його сутності та притаманних йому ознак, а відтак це стає можливим лише через аналіз переліку способів захисту цивільних прав, що вказаний у статті 16 ЦК України, та правил застосування способів захисту [223, с. 21].

Схожу позицію наводить І. В. Зайцева-Калаур, вказуючи, що основу інструментарію захисту прав складають способи захисту суб'єктивних цивільних прав, перелік яких визначений у статті 16 ЦК України [57, с. 150]. Водночас, стаття 16 ЦК України визначає перелік захисту прав та інтересів лише судом, в той час як спосіб захисту має бути розглянутий у ширшому контексті.

Аналізуючи термін «спосіб захисту», І. Г. Бережна вказує, що існують різні підходи до нього, один з яких визначає, що таким є передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті

припинення, запобігання, усунення порушень права, його відновлення і (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [9, с. 80]. Тобто, у цьому випадку способи виражаються через конкретні засоби, що можуть бути застосовані правомочними суб'єктами.

З іншого боку, Т. М. Підлубна вказує, що спосіб захисту – це передбачені законом або договором правові прийоми, за допомогою яких особа, цивільне право якої порушене, не визнається або оспорується, має змогу припинити його порушення, здійснити його відновлення і таким чином реалізувати надане їй суб'єктивне цивільне право на захист [136, с. 61]. Це визначення є схожим до попереднього, водночас замість «засобу захисту» тут застосовується інша категорія – «правовий прийом», яка також є невизначеною актами цивільного законодавства.

М. М. Лазаренко розглядає порівняння способів та засобів з точки зору їх визначень у словниках, та вказує, що у таких документах наявні підходи до ототожнення слів «засіб» та «спосіб». На думку, М. М. Лазаренко способом захисту є дії, спрямовані на захист майнових прав [97, с. 111]. Відповідно, окремим підходом до визначення «способу захисту» є його вираження через певні «дії», тобто активні вчинки правомочних суб'єктів.

Н. Д. Гетьманцева та І. Г. Козуб висловлюють схожий до М. М. Лазаренко підхід, вказуючи, що способом захисту є сукупність дій, за допомогою яких відновлюються, визнаються, встановлюються права та законні інтереси осіб [27, с. 37].

Окремо вказується, що способом захисту є захід впливу, направлений на захист права власності у разі його порушення, невизнання або оспорування, вибір якого здійснюється самим власником, встановлюється договором чи актами цивільного законодавства в порядку та на умовах, визначених законом [229, с. 233].

В. В. Петруня термін «спосіб захисту прав суб'єктів господарювання» визначає як сукупність передбачених законом, договором або таких, що не суперечать принципу верховенства права діянь уповноважених державних

органів або суб'єктів господарювання, за допомогою яких може бути досягнуто припинення, запобігання, усунення порушень прав, відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав, відшкодування збитків та здійснено вплив на правопорушника [134, с. 34]. Отже, В. В. Петруня має схожий до деяких, зазначених вище, підхід, що передбачає певне діяння (тобто, не лише вчинення дій, а й допущення бездіяльності).

Термін «спосіб захисту» також може бути розглянутий з точки зору його ознак. Зокрема, М. М. Лазаренко вказав окремі ознаки, що можуть бути притаманні способу захисту, а саме:

- 1) визначення переліку у національному законодавстві та можливість розширення договором або наявність у законодавстві іншої держави у разі підпорядкування відповідних правовідносин правопорядку такої держави;
- 2) матеріально-правовий характер;
- 3) кореспондуючий обов'язок певного суб'єкта, який у разі успішної реалізації способу захисту прав зобов'язаний його виконати в добровільному чи примусовому порядку;
- 4) у разі невиконання у добровільному порядку, можлива реалізація у примусовому порядку;
- 5) реалізація нерозривно пов'язана із процесуальними механізмами та засобами захисту;
- 6) майнове вираження [97, с. 113].

Відтак, існує значна кількість наукових підходів до визначення терміну «спосіб захисту» (в тому числі, виокремлення його ознак), кожен з яких звертає увагу на його окремі важливі аспекти для формування цілісного уявлення про нього.

Окремо слід звернути увагу на розкриття цього терміну у практиці вищих судових інстанцій. ВСУ попередньо вказував, що більшість правників визначають спосіб захисту цивільних прав як засіб чи спосіб впливу, визначений законом, проте у всіх випадках визнання тієї чи іншої дії як способу захисту пов'язується із зазначенням у нормативних актах. З іншого

боку, правники визначають спосіб захисту як конкретні закріплені чи санкціоновані законом правоохоронні заходи (засоби), за допомогою яких усуваються порушення прав і вплив на правопорушника [3, с. 17].

Тобто, бачення ВСУ щодо підходу правників до визначення способу захисту полягало у тому, що такий спосіб має бути визначений насамперед у законі, тобто, застосовувався формалістичний підхід до визначення способу захисту, з чим до кінця погодитися не можна, оскільки правники, як правило, більш широко підходять до визначення цього терміну, зазначаючи не лише про законодавство, а й про інші способи, що не суперечать принципу верховенства права.

З іншого боку, ВСУ вказував, що визначення терміну «спосіб захисту» не закріплене у цивільному законодавстві, і за призначенням вони можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення [3, с. 17]. Тобто, ВСУ до визначення терміну «спосіб захисту» підходив у контексті його розкриття через засоби захисту.

Водночас, ВС зі свого боку сформулював і інший підхід, визначивши термін «спосіб захисту» як концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату та втілює безпосередню мету, якої прагне досягти суб'єкт захисту, вважаючи, що таким чином буде припинено порушення (чи оспорювання) його прав, він компенсує витрати, що виникли у зв'язку з порушенням його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав [154]. Незважаючи на те, що у такому визначенні не згадується про засіб захисту, варто відмітити, що концентрований вираз змісту якраз і демонструє певною мірою термін «засіб захисту».

Отже, з урахуванням наведених теоретичних та практичних позицій, можна визначити уніфікований термін «спосіб захисту», який би відображав

його зміст, а саме як передбачений законодавством та/або договором захід або сукупність заходів, що відповідають принципу верховенства права та які можуть бути здійсненими суб'єктом, права та/або інтереси якого порушені, невизнані, оспорювані, та/або можуть бути порушеними, невизнаними, оспорюваними задля захисту або недопущення їх порушення, невизнання або оспорювання самостійно таким суб'єктом або іншими особами.

Щодо співвідношення термінів «спосіб захисту» та «засіб захисту» з цивільно-правової точки зору, І. Ромащенко вказує, що термін «спосіб захисту» використовується у окремих статтях ЦК України (16, 19, 275), в той час як термін «засіб захисту» вживається лише у статті 19 ЦК України, а саме у дефініції самозахисту, який визначається як застосування особою засобів протидії (водночас, не захисту), які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [223, с. 21].

О. Бігняк висловлює доречну думку щодо «засобу захисту», вказуючи, що способи захисту реалізуються через застосування визначених прийомів, якими і є засоби захисту, що є позовними та іншими заявами, скаргами, тощо [12, с. 47].

Деякі науковці відзначають, що доцільним є використання терміну «засоби захисту права» у вузькому та у широкому значеннях. У вузькому значенні засоби захисту тотожні способам захисту, а у широкому – засоби захисту охоплюють також охоронювані та регулятивні норми, направлені на захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів [223, с. 23]. Так, наприклад, деякі науковці речово-правові способи захисту права власності називають засобами [35, с. 99–100; 39, с. 379], а О. В. Нестерцова-Собакарь ототожнює засоби захисту із способами захисту [120, с. 90].

На нашу думку, засоби захисту права власності у цьому аспекті радше є синонімічним до інструментів, що наштовхує на висновок про те, що засобами захисту права власності можуть бути визначені законодавством інструменти у разі застосування яких суб'єкт, в межах обраного ним способу захисту права власності, може належним чином реалізувати захист свого права власності.

Відтак, з теоретичної точки зору наявна наукова полеміка щодо співвідношення термінів «форма», «спосіб» та «засіб» захисту, водночас, уніфікація підходів до визначення та застосування цих термінів є важливою з огляду на необхідність їх правильного наукового аналізу, нормативного врегулювання та подальшого належного застосування з метою уникнення неоднозначностей та різного тлумачення.

Повертаючись до аналізу способів захисту права власності у мирний час, варто відмітити, що право власності є однією з ключових інституцій цивільного права, яка ґрунтується на принципах недоторканності, вільного володіння, користування та розпорядження майном, а цивільне законодавство України встановлює легітимні можливості для захисту цього права через відповідну систему способів.

Глава 3 ЦК України є основоположною в контексті захисту цивільних прав та інтересів, у тому числі, пов'язаних із правом власності [266]. При цьому, стаття 16 ЦК України визначає широкий невичерпний перелік способів захисту, що включає:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб,

- інші способи, що можуть бути встановлені договором, законом чи власне судом у визначених законом випадках [266].

При цьому І. О. Дзера відзначає, що ЦК України встановлюється лише один випадок застосування іншого способу захисту, що визначений законом, а саме, у статті 275 ЦК України, яка передбачає, що «захист особистого немайнового права може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення» [44, с. 39]. На нашу думку, мова тут могла йти також про способи захисту прав та інтересів, що передбачалися статтею 20 ГК України (що наразі не є чинним), а саме що права та інтереси суб'єктів можуть бути захищені наступним шляхом (фактично, способами) без їх прив'язки до судового захисту:

- визнання наявності або відсутності прав;
- визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів;
- визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом;
- відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання;
- припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення;
- присудження до виконання обов'язку в натурі;
- відшкодування збитків;
- застосування штрафних санкцій;
- застосування оперативно-господарських санкцій;
- застосування адміністративно-господарських санкцій;
- установлення, зміни і припинення господарських правовідносин;
- іншими способами, передбаченими законом [31].

Водночас, у науково-практичному коментарі до ГК України вказувалося, що певні способи захисту можуть бути використані лише судом чи державними органами, інші ж – суб'єктами господарювання самостійно [263].

Варто зауважити, що ГК України хоча й встановлював невичерпний перелік способів захисту прав та інтересів, однак, серед можливих інших способів, посилався лише на ті, що передбачаються законом [31], таким чином не дозволяючи сторонам врегулювати потенційно інші способи захисту прав та інтересів, що можуть бути ефективними за тих чи інших обставин.

У цьому контексті звертаємо увагу на Закон України про скасування ГК України, який у пункті 3 Прикінцевих та перехідних положень визначає, що ГК України вважається таким, що втратив чинність, з дня введення в дію цього вказаного Закону, тобто, з 28 серпня 2025 року [190].

При цьому, Закон України про скасування ГК України не запровадив альтернатив статті 20 ГК України, тобто, серед загальних способів захисту особи зможуть посилатися лише на ті, що визначенні у статті 16 ЦК України.

Незважаючи на те, що Законом України про скасування ГК України запроваджуються певні зміни до ЦК України, у ньому не закріплено жодних змін до Глави 3 ЦК України, або ж будь-яких положень ЦК України, що стосуються способів захисту, зокрема й права власності [190]. На нашу думку, стаття 16 ЦК України могла бути доповнена способами захисту прав, що передбачалися статтею 20 ГК України, а саме:

- визнання відсутності права;
- припинення дій, що створюють загрозу порушення права;
- встановлення правовідношення.

У порівняльно-правовому аспекті з процесуальним підходом І.О. Дзера вказує, що стаття 5 ЦПК України містить дещо протилежні до ЦК України норми, оскільки дозволяє суду застосовувати будь-які інші способи захисту за умови, що вони не суперечать закону, тобто надаються значно ширші можливості відповідній особі у захисті свого порушеного права та інтересу [44, с. 39]. Варто відмітити, що чинні редакції процесуальних кодексів містять

схожі між собою положення, а відтак, закріплені підходи до вибору способу судового захисту з точки зору процесуального права є більш широкими, ніж ті, що закріплюються у матеріальному праві (зокрема, ЦК України).

До того ж, окремо варто звернути увагу і на поширену серед науковців та практиків думку, що захисту можуть підлягати не лише порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси, а й такі, що можуть бути порушені (тобто, зокрема мова йде про превентивний спосіб захисту, закріплений у статті 386 ЦК України), а отже, певні зміни до ЦПК України та ГПК України також можуть бути розглянуті законодавцем.

У цьому контексті основоположні статті нормативно-правових актів як матеріального, так і процесуального права прямо не визначають можливості здійснення превентивного захисту права власності. О. Кот, зі свого боку, підкреслив, що ЦПК України завданням цивільного судочинства визначає як раз таки ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, а не таких, що можуть бути порушеними, невизнаними, або ж оспорюваними [87, с. 40].

На противагу вищезазначеному, І. О. Дзера вказує, що стаття 4 ГПК України, окрім захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, також містить можливість вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням [43, с. 115]. На нашу думку, у ГПК України мова більше йде про заходи забезпечення позову [34], що унеможливають вчинення протиправних дій, ніж про застосування власне превентивного способу захисту. З іншого боку, широке тлумачення вказаної норми може свідчити й про можливість застосування превентивного способу захисту, визначеного статтею 386 ЦК України [266].

У частині 2 статті 386 ЦК України вказується, що «власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню» [266]. Водночас, частина 1 статті 15

ЦК України встановлює, що «кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання» [266].

Відтак, ЦК України у статті 15 та статті 386 містить взаємосуперечні норми. Варто відмітити, що стаття 20 ГК України одним із способів захисту прав закріплювала саме припинення дій, що створюють загрозу порушення права [31].

При цьому, слід відмітити, що нормативне виокремлення превентивного способу захисту права власності у інших юрисдикціях як окремого речово-правового (а не як певного забезпечення інших вимог) не є поширеним, та якщо застосування схожих вимог і має місце, то лише в межах позовів негативного характеру. Зокрема, Цивільний кодекс Республіки Польща у статті 222 передбачає можливість застосування лише вимог віндикаційного та негативного характеру [329], а Цивільний кодекс Республіки Чехія у статті 1042 визначає можливість усунення перешкод від будь-якої особи, що не пов'язані з володінням річчю [328]. З іншого боку, не можна не відмітити, що у Цивільному кодексі Німеччини, поряд з вимогами негативного характеру у статті 1004 прямо допускається можливість застосування вимог прогібіторного характеру у разі, якщо існує занепокоєння щодо того, що можуть відбутися подальші втручання у право власності [299], а Цивільний кодекс Франції у статті 2282 зазначає про можливість захисту правомочності володіння, у тому числі, у разі наявності загроз щодо її порушення [296].

З теоретичної точки зору, варто звернути увагу, що деякі науковці підтверджують наявність окремого способу захисту права власності, визначеного частиною 2 статті 386 ЦК України, визначаючи його як прогібіторний позов [92, с. 26; 262]. А. Штанько відзначає, що такий спосіб деякі дослідники визначають як превентивний спосіб захисту [276, с. 40], тобто, прямо не зазначаючи про те, що такий позов є прогібіторним. З точки зору категорійного застосування, слід зазначити про те, що прогібіторний позов, як віндикаційний або ж негативний є категоріями римського права, та можуть бути застосовані для наукових досліджень, в той час як нормативне

закріплення вказаних способів захисту має відповідати категоріям, що використовуються у чинному законодавстві.

З іншого ж боку, існують і наукові позиції, що ототожнюють прогібиторний та негаторний способи захисту права власності. На нашу думку, неоднозначним видається твердження О. П. Кулинича, який вказує, що «вимога про захист права власності на майбутнє є вимогою негаторного характеру» [94, с. 164–165], а також О. В. Синегубова та Л. В. Красицької, які вказують, що багато науковців є прихильниками широкої концепції негаторного позову, що включає й вимоги щодо запобігання реальній загрозі порушення суб'єктивного права [228, с. 427].

У цьому аспекті, варто зазначити, що деякі науковці здійснили порівняльно-правовий аналіз різних способів захисту права власності, та виокремили визначальні ознаки прогібиторного позову. Є. О. Харитонов наводить наступні ознаки прогібиторного позову, що включають, що:

- річ має знаходитися у власника;
- існує реальна загроза порушення іншими особами права власності в майбутньому;
- для вчинення дій, які можуть порушити право власності в майбутньому, немає законних підстав (припису закону, договору тощо)» [261].

У свою чергу, виходячи з аналізу, здійсненого І. О. Дзерою в контексті порівняння вимог негаторного та прогібиторного характеру, можна дійти висновку, що ознаками прогібиторного (превентивного) позову для цілей захисту права власності є:

- відсутність на момент спору конкретних порушень права власності (в тому числі, перешкод);
- можливість призведення дій особи до загрози порушення права власності у майбутньому;
- можливість власника передбачити загрозу порушення будь-яких належних йому правомочностей (тобто, володіння, користування та розпорядження) [43, с. 114].

Варто відмітити, що Є. О. Харитонов та І. О. Дзера наводять дещо відмінні ознаки прогібиторного позову, оскільки Є. О. Харитонов вказує, що річ має знаходитися у власника, що наштовхує на думку про те, що в межах прогібиторного позову не можна захистити правомочність володіння майном [261], в той час як І. О. Дзера зазначає про можливість здійснення захисту будь-яких правомочностей, а не лише тих, що пов'язані з користуванням або розпорядженням [43, с. 114]. На нашу думку, варто погодитися з І. О. Дзєрою щодо можливості здійснення захисту в рамках превентивного способу захисту як щодо користування і розпорядження, так і щодо володіння майном.

Щодо правозастосування, то варто відмітити, що ще у 2014 році в аналізі практики ВСУ відзначалося, що зазначений (превентивний) спосіб захисту права власності «спрямований на попередження можливого порушення, якого на момент подання позову немає, але при цьому у власника є всі підстави вважати, що дії відповідних осіб неминуче призведуть до порушення його права» [2].

ВП ВС у 2018 році сформувала висновок, що визнає допустимість застосування превентивного способу захисту права власності у разі встановлення судом «наявності реальної можливості порушення вказаного права в майбутньому внаслідок протиправного впливу іншої особи» [145].

У судовій практиці ВС наразі домінуючою є позиція щодо того, що частиною 2 статті 386 ЦК України «закріплений окремий превентивний (попереджувальний) спосіб захисту права власності, який на відміну від інших способів закріплює, що власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню» [158; 162].

Незважаючи на те, що згадування способу захисту, передбаченого частиною 2 статті 386 ЦК України, є непоодиноким і у практиці ВС, після початку повномасштабного вторгнення, виходячи з аналізу ЄДРСР, його

застосування щодо будь-яких питань, пов'язаних із таким повномасштабним вторгненням, не спостерігається.

До того ж, з аналізу ЄДРСР вбачається, що застосування категорії «прогібіторний позов» в цілому не є поширеним.

Незважаючи на те, що превентивний спосіб захисту згадується у судовій практиці, в тому числі ВС, чітких критеріїв для задоволення позовних вимог такого характеру на рівні касаційної інстанції розроблено не було. У свою чергу, у одному з судових рішень суду першої інстанції було відмічено, що при пред'явленні такого позову суд не може встановити, чи є позивач або відповідач належними сторонами, оскільки вони є передбачуваними суб'єктами спірних матеріальних правовідносин і питання про їхню належність до справи вирішується тільки на підставі застосування норм матеріального права та з урахуванням поданих доказів у справі [211]. При цьому, у матеріальному праві також не розроблено критеріїв для можливості задоволення вимог превентивного характеру.

У цьому контексті, О. Б. Гнатів вказує, що застосування превентивного способу захисту права власності є можливим з моменту виникнення загрози його порушення, та при цьому загроза повинна бути наявною і реальною настільки, щоб створювати небезпеку завдання шкоди заінтересованій особі [28, с. 34], тобто, наводиться підхід, схожий до тих, що були зазначені Є. О. Харитоновим та І. О. Дзерою.

Відтак, за основу під час розгляду таких вимог варто взяти наявність загрози правопорушенню, що має бути підтверджена певними належними доказами. Водночас, належне застосування такого способу власності можливе за умови врахування того, що наявність доказів у певному моменті часу може свідчити про існування загрози на такий момент, у той час як в подальшому наявність загрози з боку конкретної особи у конкретний момент часу може відпасти. Наприклад, рішення щодо заборони вчинення будь-яких дій щодо земельної ділянки власника третій особі (сусіду) може втратити свою ефективність у разі переїзду такої третьої особи в іншу місцевість.

Тобто, пропонується розглянути можливість закріплення на нормативному рівні або розробленні у межах судової практики підходу щодо того, що такі рішення діятимуть до моменту усунення відповідної загрози, оскільки відсутність визначеного строку або терміну дії може нести негативні наслідки для осіб, щодо яких вони прийняті навіть у разі, коли загроза щодо вчинення ними порушень вже буде відсутньою (відпаде).

Окрім того, оскільки задоволення вимог прогібіторного характеру щодо заборони вчинення певних дій не вимагає реалізації у межах виконавчого провадження, то важливим є врегулювання питання наслідків невиконання таких вимог.

Закон України «Про виконавче провадження» встановлює відповідальність у вигляді накладення штрафу у разі невиконання без поважних причин у встановлений виконавцем строк рішення, що зобов'язує боржника виконати певні дії, а у разі повторного невиконання – повторне накладення штрафу та звернення до органів досудового розслідування з повідомленням про вчинення кримінального правопорушення [170]. Деякі ж з вимог прогібіторного характеру (зокрема щодо заборони вчинення певних дій) за своєю суттю є вимогами щодо вчинення бездіяльності (невиконання певних дій).

У зв'язку з вищенаведеним, для можливості забезпечення виконання таких вимог прогібіторного характеру, пропонується розглянути запровадження інструменту, що є подібним до одного з закріплених у французькому праві – астренту.

Питання щодо наявності в чинному законодавстві України астренту неодноразово згадувалося у межах судової практики. ВП ВС визначила, що астрент в класичному розумінні має наступні характерні риси:

- є різновидом судової неустойки, та носить характер додаткового зобов'язання;
- встановлюється судом на майбутнє, та під час ухвалення рішення суд дає певний строк на його виконання, а у разі прострочення виникає обов'язок

зі сплати астренту;

- переважно присуджується на користь позивача за його зверненням, хоча в деяких країнах це присудження здійснюється за ініціативою суду на користь держави;

- не звільняє від відповідальності за виконання основного зобов'язання;

- застосовується переважно до негрошових зобов'язань, проте допускається застосування й до зобов'язань грошового характеру;

- метою є стимулювання боржника своєчасно виконати цивільно-правове зобов'язання, підтверджене судовим рішенням;

- переважно питання застосування астренту суд вирішує одночасно з ухваленням рішення, однак, не виключає можливості такого присудження і в подальшому;

- його розмір, як правило, законодавчо не встановлено, та суд визначає його на власний розсуд індивідуально у кожній справі з урахуванням обставин, що мають істотне значення, на основі принципів справедливості, співмірності, недопустимості отримання вигоди від неправомірної чи недобросовісної поведінки;

- може бути як у виді фіксованої (одноразової) суми, так і у виді платежу, що періодично збільшується;

- після присудження може бути скасований судом за згодою стягувача або у разі об'єктивної неможливості боржника виконати судове рішення [149].

С. О. Погрібний, аналізуючи питання запровадження астренту в українському законодавстві, наводить різні теоретичні підходи, більшість з яких зводиться до того, що астрент застосовується у разі необхідності забезпечення вчинення певних активних дій, водночас вказуючи і на те, що у французькій, італійській та інших правових системах астрент застосовується і до зобов'язань щодо утримання від вчинення певних дій [139, с. 83].

З аналізу вищезазначених ознак та підходів випливає, що подібний до астренту інструмент в українському праві може бути запроваджений не тільки

для своєчасного виконання цивільно-правового зобов'язання, підтвердженого судом, а й для утримання особи від порушення виконання цивільно-правового зобов'язання, підтвердженого судом, що є необхідністю в контексті ефективного застосування окремих вимог прогібіторного характеру.

Отже, застосування превентивного способу захисту права власності в Україні потребує певної конкретизації та подальших напрацювань у визначених напрямках. Рекомендації щодо внесення змін до нормативного регулювання щодо превентивного способу захисту зазначено у цьому підрозділі нижче.

Таким чином, на відміну від нормативного регулювання, зокрема статті 15 ЦК України, протягом тривалого часу судовою практикою здійснено послідовне розширення застосування способу захисту права власності, умовою застосування якого є не його порушення, оспорювання, або ж невизнання, а можливість захисту навіть у разі, якщо існує відповідна загроза порушення, оспорювання або ж невизнання. Таким чином, пропонується внести зміни до частини 1 статті 15 ЦК України шляхом її викладення в такій редакції:

«Кожна особа має право на захист свого цивільного права та/або інтересу у разі його порушення, невизнання, оспорювання, або у разі наявності загрози порушення, невизнання, оспорювання такого цивільного права та/або інтересу.»

До того ж ми підтримуємо позицію І.О. Дзери щодо необхідності внесення змін до статті 16 ЦК України [44, с. 39] та додатково пропонуємо уточнити її шляхом викладення абзацу 2 частини 2 в такій редакції:

«Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, а у разі його відсутності суд може відповідно до викладеної в позові вимоги застосувати такий спосіб захисту, який не суперечить закону, змісту, характеру та правовій природі порушеного, оспорюваного, невизнаного або такого, що може бути порушеним, оспорюваним, невизнаним правом або інтересом».

Варто відмітити, що схожі формулювання статей 15 та 16 ЦК України пропонується зазначити й у проєкті Закону про внесення змін до ЦК України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21 вересня 2025 року [176].

Звертаючись до аналізу способів захисту права власності за цивільним законодавством у мирний час, варто відмітити, що у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод захист права власності регулюється статтею 1 Протоколу № 1 до неї, де визначається, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном та ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Водночас, наведені положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [81].

Таким чином, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод закріплює відносний характер права власності (а відповідно і його захисту), встановлюючи, що особа може бути не тільки позбавлена власності у визначених випадках, а й що щодо власності може бути введено контроль за користуванням нею у визначених законах випадках.

У свою чергу ЦК України закріплює значний перелік гарантій щодо права власності та його захисту, включаючи:

- право власник вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону (частина 2 статті 319);
- забезпечення рівних умов здійснення прав усіма власниками (частина 3 статті 319);
- не втручання держави у здійснення власником права власності (частина 6 статті 319);

- право власності є непорушним, та ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні (частина 1 статті 321);

- забезпечення державою рівного захисту прав усіх суб'єктів права власності (частина 1 статті 386),

а також інші права та свободи, що надаються особам для ефективної реалізації права власності. Водночас, ЦК України встановлюються обмеження щодо здійснення права власності у разі суспільної необхідності [266].

У межах вузького аналізу способів захисту права власності за цивільним законодавством у мирний час слід звернути увагу на Главу 29 ЦК України «Захист права власності» [266].

Стаття 386 ЦК України (що є частиною Глави 29 ЦК України), виходячи з її назви, мала б визначати засади захисту права власності, однак, насправді вона закріплює не лише засади захисту права власності. Більше того, у аналізованій статті 386 ЦК України визначається лише одна засада захисту права власності, а саме забезпечення державою рівного захисту прав усіх суб'єктів права власності [266].

У свою чергу, інші дві засади, передбачені статтею 386 ЦК України, можна визначити як окремі способи захисту права власності, а саме:

- можливість особи звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення дій, які можуть порушити права власника, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню, у разі, якщо власник має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою (частина 2 статті 386), що було розглянуто вище; а також

- відшкодування завданої майнової та моральної шкоди власнику, права якого порушені (частина 3 статті 386) [266].

З нашого аналізу можна дійти висновку, що незважаючи на вищезазначене, деякі автори не звертають уваги на те, що у статті 386 ЦК України закріплюються не лише засади захисту права власності, а й окремі способи захисту права власності.

Оновлення Глави 29 ЦК України у 2025 році дещо змінило підхід до її структури, що визначило наступні способи захисту права власності:

- віндикаційний позов, що закріплений у статті 387 ЦК України, якою визначається, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним;

- негативний позов, закріплений у оновленій статті 391 ЦК України, яка в частині 1 визначає, що власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном;

- квазівіндикаційний позов, що закріплений у новій частині 2 статті 391 ЦК України, що є новелою ЦК України, який визначає, що спори щодо володіння, розпорядженням, та/або користуванням майном органом державної влади або органом місцевого самоврядування у випадку відчуження майна органом державної влади або органом місцевого самоврядування, в результаті чого набувачем такого майна став суб'єкт права приватної власності, вирішуються відповідно до правил віндикаційного позову та щодо витребування майна від добросовісного набувача;

- визнання права власності, що закріплено у статті 392 ЦК України, відповідно до якого власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності;

- визнання незаконним правового акту, що порушує право власності, що закріплено у статті 393 ЦК України, що передбачає визнання незаконним та скасування судом правового акту органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, який не відповідає закону;

- відшкодування шкоди як в загальному (частина 3 статті 386 ЦК України), так і у окремо визначених випадках, зокрема, у разі неможливості відновлення попереднього становища внаслідок видання правового акта органом державної влади, органом влади Автономної

Республіки Крим або органом місцевого самоврядування (стаття 393 ЦК України); у результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі (стаття 394 ЦК України);

- превентивний (прогібиторний) позов, що закріплений у частині 2 статті 386 ЦК України [266].

До того ж, окрім визначених способів захисту права власності, що містяться у Главі 29 ЦК України, можуть бути застосовані й інші способи захисту права власності, такі як кондикційні вимоги, передбачені Главою 83 ЦК України щодо повернення майна особою у разі набуття або збереження його без достатньої правової підстави [266].

Грунтовний аналіз вищезазначених способів захисту права власності неодноразово був предметом дослідження різними науковцями, що не зумовлює додаткової необхідності здійснення їх аналізу в межах даної наукової розвідки.

Водночас, на нашу думку важливим є уточнення деяких нормативних положень, як це було зазначено вище.

Проведений вище аналіз превентивного способу захисту права власності зумовлює необхідність внесення змін до статті 386 ЦК України шляхом відокремлення положень, що стосуються засад захисту права власності та окремих способів захисту права власності.

У зв'язку з наведеним, пропонується здійснити уточнення засад захисту права власності, у тому числі розширити обсяг застосування способів захисту права власності, доповнивши ці норми положеннями за аналогією до статті 275 ЦК України, відповідно до якої існує можливість застосування способів відповідно до змісту права, способу його порушення та наслідків, водночас, з урахуванням й пропозицій щодо можливості превентивного захисту права власності. Отже, статтю 386 ЦК України пропонується викласти в такій редакції:

«Стаття 386. Засади захисту права власності

1. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.

2. Власник має право здійснювати захист права власності способами, визначеними главою 29 цього Кодексу, а також будь-якими іншими способами відповідно до змісту цього права, способу його порушення (можливого порушення) та наслідків, що їх спричинило (може спричинити) це порушення.»

У свою чергу, пропонується виокремити загальну статтю щодо відшкодування шкоди у зв'язку з порушеннями права власності та доповнити ЦК України статтею 386-1 такого змісту:

«Стаття 386-1. Відшкодування шкоди у разі порушення права власності

1. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.»

При цьому, як зазначалося вище, також пропонується доповнити ЦК України окремою статтею 386-2 щодо превентивного способу захисту права власності такого змісту:

«Стаття 386-2. Превентивний захист права власності

1. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, що можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

2. У разі прийняття судом рішення про заборону вчинення іншою особою дій, що можуть порушити право власника, суд може визначати умови, за яких така заборона втрачає чинність, а також може з власної ініціативи або за заявою власника встановити розмір штрафу, що буде підлягати сплаті такою іншою особою у разі вчинення нею дій, що можуть порушити права власника.»

Варто також звернути увагу і на необхідність внесення змін до статті 391 ЦК України задля коректності відображення суті її змісту, а саме викласти її в такій редакції:

«Стаття 391. Захист права власності від порушень, не пов'язаних із

позбавленням володіння

1. Власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном.»

Таким чином, пропонується повернути попередню редакцію статті 391 ЦК України, а нововведення, запроваджене у частині 2 статті 391 ЦК України, виокремити у окрему статтю 394-1, виклавши її таким чином:

«Стаття 394-1. Захист права власності у спорах щодо відчуження майна органом державної влади або органом місцевого самоврядування

1. Якщо органом державної влади або органом місцевого самоврядування, незалежно від того, чи мав такий орган відповідні повноваження, вчинялися будь-які дії, спрямовані на відчуження майна, в результаті яких набувачем такого майна став суб'єкт права приватної власності, спори щодо володіння та/або розпоряджання та/або користування таким майном відповідним органом державної влади або органом місцевого самоврядування вирішуються на підставі статей 387 і 388 цього Кодексу.»

Отже, захист права власності за цивільним законодавством у мирний час є важливим інститутом цивільного права, що постійно розвивається та удосконалюється, а відтак надає можливість здійснення ефективного захисту права власності у визначений період.

2.2. Захист права власності за цивільним законодавством України під час збройної агресії

Наявність факту збройної агресії та численних порушень права власності на території України внаслідок її вчинення зумовлює необхідність у перегляді теоретичних, нормативних, а також практичних підходів до інституту цивільно-правового захисту права власності.

При цьому, важливим є відрізнення порушення права власності від його обмеження, яке допускається законодавством [167]. Для прикладу, серед підстав припинення права власності у Главі 25 ЦК України визначається

реквізиція, зміст якої для цілей правового режиму воєнного стану розкривається у частині 2 статті 353 ЦК України та дублює положення Конституції України, вказуючи, що в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості [266].

Стаття 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» доповнює зазначені вище положення, встановлюючи, що в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, зокрема такі заходи правового режиму воєнного стану як примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, зокрема об'єкти фонду захисних споруд цивільного захисту, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка [192]. Схожі положення вказані у Законі України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [191].

Відтак, незважаючи на те, що власник майна зазнає певних негативних наслідків внаслідок примусового відчуження його майна, у разі дотримання умов та порядку вчинення таких процедур відповідно до законодавства, такі дії не можуть вважатися порушенням права власності, а є лише його припиненням у визначений законом спосіб.

Так, наслідком ведення активних бойових дій та окупації окремих регіонів та населених пунктів переважно є порушення таких прав осіб як:

право на життя, право власності, право на свободу та особисту недоторканність, право на правову допомогу, право на повагу до гідності особи тощо [102, с. 369]. Пошкодження або руйнування майна, відібрання майна, встановленні обмеження на окупованих територіях, тощо не є вичерпним переліком потенційних порушень права власності під час збройної агресії [6, с. 55].

Для захисту права власності під час збройної агресії можуть бути застосовані аналогічні способи захисту, що застосовуються й у мирний час, однак, збройна агресія визначає підвищений інтерес до порушення права власності, а відтак і до його захисту, що зумовлює необхідність доповнення існуючих та розгляд потенційного запровадження нових способів захисту права власності.

О. В. Даниленко вказує, що зазвичай до захисту права власності вдаються саме у разі його порушення, та частиною 3 статті 386 ЦК України встановлюється, що у разі порушення права власника, останній має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди, а відтак важливо розуміти, яким чином було порушене право власності конкретного суб'єкта задля розв'язання питання обрання належного та ефективного способу захисту [37, с. 63]. Водночас, порушення права власності, як зазначалося у попередньому підрозділі цього дослідження, не є визначальною умовою для його захисту, та превентивні способи захисту права власності можуть бути застосовані.

Також, О. В. Даниленко з посиланням на І. В. Спасибо-Фатееву звертає увагу на те, що в результаті збройної агресії порушення права власності можуть бути такими, що є:

- результатом бойових дій на конкретній території, включаючи пошкодження, знищення, руйнування, викрадення або іншу втрату майна; або
- не є прямим наслідком проведення бойових дій в певній місцевості, а опосередковано пов'язані з їх проведенням, включаючи вилучення майна, що не викликано військовою необхідністю, недоступність майна для

використання, понесення додаткових витрат матеріального характеру тощо [38].

На нашу думку, таке розрізнення є правильним, та безпосередньо впливає на підхід до обрання та застосування того чи іншого способу захисту права власності.

О. В. Даниленко здійснює класифікацію порушень права власності в залежності від особи, що завдала порушення:

- особи, які є сторонами міжнародного збройного конфлікту відповідно до норм міжнародного права, тобто, порушниками виступають особи публічного права, зокрема держави;
- особи, які є учасниками збройного конфлікту, зокрема комбатантами, некомбатантами тощо;
- особи, які не беруть участі у збройному протистоянні (тобто, будь-які треті особи, які отримують будь-яку неправомірну вигоду від збройного конфлікту) [37, с. 64].

Ми вважаємо, що така класифікація не є до кінця доречною для цілей визначення способів захисту права власності у контексті цивільного права, оскільки включення третіх осіб, які знаходяться під правопорядком тієї чи іншої держави, не впливає на захист права власності від їх неправомірних дій незалежно від наявності або відсутності збройної агресії.

Слід звернути увагу і на той висновок, що в умовах воєнного стану механізм регулювання охорони права власності є найбільш вразливим з огляду на те, що його застосування унеможлиблюється у більшості випадків як встановленням осіб, які вчинили відповідні правопорушення, так і поверненням самого майна, що перебуває на окупованій території [74, с. 175].

З іншого боку, варто погодитися з думкою про те, що під час збройної агресії правова система України трансформувалася шляхом фрагментації на різні правопорядки (в тому числі, ще з 2014 року), що вплинуло і на захист права власності. У наукових працях здійснюється розподіл класифікації на такі правопорядки:

- правопорядок держави Україна;
- правопорядок окупованої території;
- правопорядок території активних бойових дій [37, с. 67].

З точки зору здійснення нотаріальної діяльності зазначається схожий підхід до захисту прав (що включає і захист права власності) в залежності від правопорядку території України, а саме де:

- діє правовий режим тимчасово окупованих територій;
- відбуваються бойові дії;
- були, але припинилися бойові дії;
- де не було активних бойових дій [72, с. 1160].

Вважаємо за необхідне уточнити зазначені класифікації, оскільки:

- як окуповані території, так і території активних бойових дій в межах існуючого нормативного регулювання все одно підпадають під правопорядок держави України, та відповідно до статті 317 ЦК України визначається, що «на зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна» [266];

- припинення бойових дій та їх абсолютна відсутність мали б підпадати під єдиний «мирний» правопорядок.

Відтак, у контексті збройної агресії, доречним є формування такої класифікації наступним чином:

- правопорядок території, на якій не ведуться активні бойові дії та яка не є окупованою;
- правопорядок окупованої території (згідно з чинним українським законодавством – тимчасово окупованої території);
- правопорядок території активних бойових дій.

Правапорядок території, на якій не ведуться активні бойові дії та яка не є окупованою, здебільшого передбачає закріплення «стандартних» гарантій прав та інтересів власнику, а в контексті способів захисту права власності, застосовані можуть бути ті, що передбачаються цивільним законодавством у мирний час, водночас, в залежності від конкретних умов (наприклад, якщо

об'єкт нерухомого майна на такій території був пошкоджений внаслідок ракетного обстрілу), вони можуть бути модифіковані для належного захисту права власності.

Питання щодо врегулювання правопорядку на окупованих територіях не є новелою для українського законодавства у зв'язку з повномасштабною збройною агресією та виникло ще у 2014 році.

Збройна агресія Російської Федерації порушила закріплену у Конституції України засаду щодо того, що територія належить українському народові й не може передаватися іншим державам, а передання будь-якої території у власність іноземним державам змінює правовий режим державної території України, що порушує цілісність території як об'єкта права власності українського народу, бо іноземна держава, привласнивши частину державної території, набуває над нею територіальне верховенство, тоді як здійснення права власності на таку територію захищається системою міжнародного права й національних законодавств [76, с. 15]. Таким чином, ще з 2014 року в Україні виникла необхідність у розробленні та закріпленні належних гарантій та механізмів захисту власності, що знаходиться на окупованій території [250, с. 307].

Н. В. Лаговська звернула увагу, що до прийняття будь-якого спеціального законодавства, захист, в тому числі права власності, у випадку воєнних дій міг бути здійснений на підставі Кодексу цивільного захисту України, який містить окремі положення щодо права на відшкодування матеріальних збитків та надання допомоги постраждалим у надзвичайній ситуації, однією з яких є воєнні дії [80; 96, с. 80]. Водночас, було зазначено, що недоліками цього законодавчого акту є:

- неможливість отримати відшкодування моральної шкоди;
- зобов'язання держави щодо допомоги лише тим категоріям осіб, які втратили житлову нерухомість;

- можливість здійснення виплати компенсації тільки після добровільної передачі державі зруйнованої або пошкодженої житлової нерухомості;

- визначення розміру компенсації лише за показниками опосередкованої вартості його спорудження у відповідному регіоні України [96, с. 80].

До того ж, як відмічається К. В. Гусаровим, неможливість фактичної реалізації владних повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування на тимчасово окупованих територіях викликає необхідність здійснення такими органами за межами тимчасово окупованих територій України юридично значущих дій, а також встановлення юридичних фактів, від яких залежить виникнення, зміна або припинення прав фізичних осіб [36, с. 23].

У зв'язку з наведеним, в Україні було прийнято відповідне нормативне регулювання, що в тому числі передбачає закріплення деяких гарантій щодо права власності на окупованих (тимчасово) територіях.

Вказане регулювання закріплено у Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», де у статті 11 визначається гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території [178]. Наразі, зазначений нормативно-правовий акт визначає уніфікований підхід до всіх окупованих територій України, включаючи регулювання, що було закріплено у Законі України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» (втратив чинність у 2021 році) [195] та Законі України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (втратив чинність у 2022 році) [189].

З іншого боку, Закон України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», незважаючи на те, що

антитерористична операція ще у 2018 році була змінена операцією об'єднаних сил, наразі ще є чинним, в тому числі до нього вносилися зміни й під час повномасштабного вторгнення [197]. До того ж, Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1275-р від 02 грудня 2015 року «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень Кабінету Міністрів України» [179], яким встановлюється перелік населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, також залишається чинним, незважаючи на те, що численні засоби масової інформації повідомляли про завершення антитерористичної операції 30 квітня 2018 року [141; 142].

Однак, в Указі Президента України № 116/2018 від 30 квітня 2018 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях», на який посилаються під час згадок про припинення антитерористичної операції, публічно відсутня інформація про її завершення [194]. До того ж, перехід на той час до операції об'єднаних сил як іншої форми здійснення відповідних заходів мало б враховувати і зміну інших нормативних актів, що закріплювали спеціальні норми щодо регулювання правовідносин (в тому числі і тих, що стосуються захисту права власності) на відповідній території.

Водночас, незважаючи на прийняття Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [189] та визначення відповідно до нього меж та переліку районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях (Указ Президента України № 32/2019 від 07 лютого 2019 року) [187], окремі аспекти, визначені у Законі України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», у ньому, як і у чинному наразі Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на

тимчасово окупованій території України» відображені не були, незважаючи на те, що, наприклад, відповідні зміни до Податкового кодексу України було внесено [175].

У зв'язку із зазначеним, ми вважаємо, що формально-юридично антитерористична операція все ще триває, що також підтверджується і у практиці ВС, що вказує наступне: «...діючі норми права як станом на час виникнення спірних правовідносин так і станом на час розгляду цієї справи не містили та не містять кінцевої дати закінчення антитерористичної операції, що дає підстави вважати, що антитерористична операція триває» [153], а також, що «системний аналіз зазначених норм права дозволяє зробити висновок про те, що антитерористична операція та всі нормативні акти, які визначали гарантії прав громадян на території її проведення в Україні, не припинилася, вона здійснюється одночасно із відсіччю збройної агресії Російської Федерації в окремих районах Донецької та Луганської областей» [150].

У зв'язку з цим, окрім правопорядків окупованих (тимчасово) територій, а також територій активних бойових дій, існує ще й правопорядок території проведення антитерористичної операції, який встановлює перелік гарантій відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [178], та доповнює іншими гарантіями, що визначені у Законі України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [197].

Водночас, на нашу думку, такий правопорядок наразі має бути переглянутий та унормований, зокрема з метою запобігання здійсненню диференційованого підходу до осіб, майно яких перебуває на окупованих територіях (оскільки попередньо це стосувалося Донецької та Луганської областей, однак наразі окупованими є й деякі інші території, наприклад, Запорізької області), шляхом внесення відповідних змін до чинного Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Обсяг гарантій, закріплений у Законі України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» передбачає збереження за особами права власності та інших речових прав на майно, у тому числі на нерухоме майно (включаючи земельні ділянки), що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо таке майно набуто відповідно до законів України [178]. Дія таких гарантій поширюється на майно, що знаходиться на тимчасово окупованих територіях, які визначені як:

1) сухопутна територія тимчасово окупованих Російською Федерацією територій України, водні об'єкти або їх частини, що знаходяться на цих територіях;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території інших тимчасово окупованих Російською Федерацією територій України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану тимчасово окупованими у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку; та

4) надра під та повітряний простір над територіями, що зазначені вище [178].

Варто відзначити, що у контексті повномасштабної агресії Кабінетом Міністрів України лише 06 грудня 2022 року було прийнято Постанову № 1364, якою визначається, що перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією, затверджується Міністерством розвитку громад та територій за формою згідно з додатком за погодженням з Міністерством оборони з урахуванням пропозицій відповідних обласних, Київської міської військових адміністрацій [42]. У свою чергу,

Міністерство розвитку громад та територій України наказом затверджує перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією (наразі, чинним є Наказ № 376 від 28 лютого 2025 року) [180].

Питання нормативного регулювання захисту права власності на окупованих українських територіях протягом 2014-2022 років неодноразово розглядалося у наукових працях. Деякі науковці відзначили ряд проблемних аспектів, що зумовлюють необхідність здійснення захисту права власності щодо об'єктів права власності, які знаходяться на окупованих територіях, зокрема:

- відновлення необхідних документів щодо підтвердження права власності на певні об'єкти;
- специфіка реалізації права власності на окремі об'єкти нерухомого майна, зокрема земельні ділянки;
- спадкування окремих об'єктів нерухомого майна, тощо [132, с. 1804–1805].

Як наслідок, звертається увага і на відсутність комплексного механізму щодо компенсацій майнових втрат та неналежний захист приватної власності [204, с. 188].

Безумовно, що закріплення гарантій збереження права власності на майно, що знаходиться на окупованих територіях, є важливим, однак, з іншого боку, особи, майно яких знаходяться на окупованих територіях, не можуть належним чином реалізувати будь-яку з правомочностей власника (володіти, користуватися чи розпорядитися ним якщо й можливо, то лише формально). Відтак, підкреслюється, що у більшості випадків право власності на об'єкти, що знаходяться на окупованій території вже порушено, наслідком чого є неможливість особи ним фізично володіти, а відповідно вчиняти й інші правомочності власника [78, с. 112].

При цьому, щодо майна, що знаходиться на окупованих територіях, виконання зобов'язань власником все ж таки має здійснюватися, оскільки

відповідно до статті 13 Конституції України власність зобов'язує [83]. У цьому аспекті, для прикладу, зверталася увага, що нормативно-правове регулювання у певні періоди не передбачало можливості призупинення здійснення іпотечних платежів навіть у разі знищення майна на окупованих територіях [88, с. 141; 132, с. 1806], проте, зазначене питання було врегульовано вже у 2021 році Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [178]. Тобто, деякі проблеми, що виникали у власників, з плином певного часу врегульовуються на нормативному рівні, однак, варто звернути увагу і на швидкість реагування щодо їх вирішення, що у зазначеному випадку становило більше, ніж 5 років з моменту окупації відповідної території України.

З іншого боку, варто погодитися з позицією, що за відсутності певної спеціальної норми, яка б врегульовувала захист прав щодо майна, що знаходиться на тимчасово окупованих територіях, слід, зокрема, застосовувати загальні положення ЦК України щодо захисту цивільних прав та інтересів [78, с. 117].

З. І. Книш вказує, що особливістю обрання способу захисту права власності внутрішньо переміщених осіб (тобто, в першу чергу тих, майно яких знаходиться на окупованих територіях) є те, що спочатку застосовується речово-правовий спосіб, що забезпечує повернення майна з чужого незаконного володіння або ж усунення перешкод у здійсненні права власності, а вже потім – зобов'язально-правовий, за допомогою якого відбувається відновлення майнової сфери внутрішньо переміщеної особи [78, с. 116]. З такою позицією однозначно погодитися не можна, оскільки застосування вимог віндикаційного чи негативного характеру у такій ситуації навряд є ефективними з огляду на те, що право власності таких осіб не оспорується у межах правопорядку України, і на нього хоча й можуть претендувати треті особи за іншим правопорядком (тобто, володіти або користуватися ним), однак, більш ймовірним є те, що щодо майна, що знаходиться на окупованих

територіях, його власники, які підпадають під регулювання правопорядку України, хотіли б отримати справедливу компенсацію, що може здійснюватися у різних формах.

Відзначається, що якщо частина території держави окупована іншою державою, то усі збитки, завдані такою окупацією, можуть бути покладені на державу, яка є окупантом [326, с. 87].

Правовою засадою для такого відшкодування є стаття 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», яка передбачає, що «відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію» та «державі Україна всіма можливими засобами сприяє відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди Російською Федерацією» [178]. Однак, можливість, а головне ефективність реалізації цієї засади залишається під питанням, оскільки наразі Російська Федерація не вчиняє жодних активних дій щодо здійснення відшкодування, пов'язаного із майном власників, які підпорядковуються правопорядку України.

Ще у 2021 році (тобто, після майже 7 років з моменту оголошення проведення антитерористичної операції) Н. Б. Чоп було зазначено про те, що законодавство у сфері захисту права власності на окупованих територіях не відповідало існуючим викликам, оскільки на той момент не було прийнято жодного спеціального закону чи підзаконного акту, які регламентували б фіксацію порушень права власності на окупованих територіях, а також були відсутні будь-які реальні механізми захисту права власності та відшкодування шкоди, завданої діями держави-окупанта [272, с. 12–13].

Зазначена проблематика ще більше загострилася у зв'язку з повномасштабним вторгненням, що зумовило нагальну необхідність у розробленні спеціальних механізмів та способів захисту права власності з

метою належної фіксації та документального оформлення збитків для можливості подальшого отримання відшкодування [95, с. 39].

Однак, фіксація правопорушень на тимчасово окупованих територіях ускладнена самим фактом того, що Україна не здійснює ефективного контролю над ними, а відтак навіть закріплення у нормативному регулюванні відповідних норм може бути не реалізоване належним чином.

З іншого боку, можливість фіксації порушень може бути здійснена навіть і без фізичного доступу, а за допомогою технологій, як це аналізується нижче.

Постановою Кабінету Міністрів України № 380 від 26 березня 2022 року «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» затверджено Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, дія якого суб'єктно поширюється як на фізичних так і на юридичних осіб щодо належних їм об'єктів нерухомого майна, які знищено або пошкоджено внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України з 19 лютого 2014 року [184].

Такі повідомлення мали б надаватися до Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, порядок ведення якого був затверджений Постановою Кабінету Міністрів України № 624 від 13 червня 2023 року [41].

Однак, згідно з даними вебсайту зазначеного реєстру, що вказується у пункті 66 зазначеної Постанови – <https://renovation.gov.ua>, відшкодування через нього наразі відбувається лише щодо знищеного житла в результаті бойових дій після 24 лютого 2022 року, а у преамбулі Постанови вказується,

що вона була ухвалена відповідно до статті 14 Закону України про компенсацію [40].

Водночас, Закон України про компенсацію [185]:

- не поширюється на об'єкти нерухомого майна, що станом на 24 лютого 2022 року вже знаходилися на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України, визначеній відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»;

- стосується захисту лише окремих об'єктів житлової нерухомості та не регулює питання захисту права власності іншого майна (включаючи, як рухоме так і інше нерухоме майно);

- не передбачає жодного захисту для юридичних осіб (окрім того, що стосується об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, управителів багатоквартирних будинків, тощо) [256, с. 142-143].

Тобто, для об'єктів, що вже знаходилися на тимчасово окупованих територіях до 24 лютого 2022 року, та об'єктів, що не є житловою нерухомістю (навіть знаходячись і на тимчасово окупованих територіях, які отримали такий статус після 24 лютого 2022 року), аналогічних механізмів відшкодування у чинному законодавстві не передбачено, а більше того, в контексті державних реєстрів відбувається застосування однієї термінології, що не дозволяє належним чином здійснити застосування тих чи інших способів захисту права власності.

19 грудня 2024 року було прийнято Проект Закону № 11161, що стосується внесення змін до Закону України про компенсацію, який 30 грудня 2024 року було направлено на підпис Президента України [174].

Метою Проекту Закону № 11161 є спрощення процедури отримання компенсації за зруйновані або пошкоджені об'єкти нерухомого майна для осіб, які перемістилися з територій, включених до переліку територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією щодо

яких не визначено дати завершення таких бойових дій або тимчасової окупації [48].

Відповідно до тексту Проекту Закону № 11161, на нашу думку, ключовими є наступні положення (визначаються як нові частини 20 та 21 статті 4, та абзац 3 частини 2 статті 8 Закону України про компенсацію):

- «Об'єкти нерухомого майна, що знаходяться на територіях територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) відповідно до переліку, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, та обстеження яких є неможливим у зв'язку з воєнними (бойовими) діями або тимчасовою окупацією, оточенням (блокуванням), вважаються знищеними для цілей цього Закону»;

- «До заяви про надання компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна на підставі частини двадцятої цієї статті, крім документів, передбачених частиною сьомою цієї статті, додаються нотаріально посвідчена заява, за якою заявник зобов'язується відчужити у власність держави/територіальної громади об'єкт нерухомого майна, щодо якого отримується компенсація, та відступити державі/територіальній громаді право вимоги до Російської Федерації щодо відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна, завданих внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, в обсязі отриманої компенсації, у разі отримання компенсації за такий об'єкт нерухомого майна, а також декларація місця постійного проживання отримувача компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна»;

- «Компенсація за знищений об'єкт нерухомого майна на підставі частини двадцятої статті 4 цього Закону надається у спосіб, визначений пунктом 2 частини першої цієї статті» [174].

Відтак, за умови відчуження особою у власність державі/територіальній громаді об'єкта нерухомого майна та відступлення останнім відповідного

права вимоги до Російської Федерації щодо відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна, відповідна особа, у разі знаходження такого майна на зазначених територіях, матиме право отримати компенсацію за таке майно як за знищений об'єкт шляхом застосування житлового сертифіката.

Перш за все, з точки зору юридичної техніки, формулювання Проекту Закону № 11161 щодо визначення територій не відповідають чинному законодавству, оскільки наразі район проведення воєнних (бойових) дій, тимчасова окупація та оточення (блокування) для цілей формування відповідних територій не застосовуються, оскільки перелік територій складається з територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією [180]. Відтак, існує необхідність у внесенні змін до вказаного закону України шляхом уніфікації відповідної термінології.

По-друге, закріплення презумпції того, що майно є знищеним надає дискримінаційні переваги окремим категоріям осіб, створюючи ще більшу диференціацію з особами, майно яких знаходиться на тимчасово окупованих територіях з 2014 року.

По-третє, парадоксальною є ситуація у якій особа, майно якої знаходиться на території ведення бойових дій після 24 лютого 2022 року, матиме право отримати компенсацію «тут і зараз», в тому числі й відмовитися від неї в подальшому, якщо бойові дії припиняться до її отримання, та територія залишиться під суверенітетом України (не буде тимчасово окупованою), в той час як особи, майно яких знаходиться з 2014 року на тимчасово окупованих територіях, так і не матимуть взагалі ніяких додаткових способів захисту, у зв'язку з чим, пропонується розглянути зняття відповідних обмежень для можливості отримання компенсації й такій категорії осіб.

Таким чином, незважаючи на те, що певне спеціальне законодавство щодо захисту права власності на тимчасово окупованих територіях було додатково прийнято вже після повномасштабного вторгнення, та право

власності на майно, що знаходиться на таких територіях, додатково забезпечується деякими гарантіями, наявність ефективних механізмів його належного юридичного захисту залишається під питанням, особливо щодо тимчасово окупованих територій, яким такий статус був наданий до 24 лютого 2022 року.

З іншого боку, у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації у лютому 2022 року, виник ряд питань щодо захисту права власності не лише щодо майна, що знаходилося вже на тимчасово окупованих територіях (водночас, як бачимо, суттєвих нормативних розробок у цій частині здійснено не було), а й на територіях, де велися або ведуться бойові дії після 24 лютого 2022 року.

Варто відмітити, що хоча Міністерством розвитку громад та територій України визначається перелік територій, на яких ведуться або велися бойові дії, однак, у ньому розподіл територій, на яких ведуться (велися) бойові дії, включає території:

- можливих бойових дій;
- активних бойових дій;
- активних бойових дій, на яких функціонують державні електронні інформаційні ресурси [180].

Однак, чинне законодавство не надає визначення дефініції таких територій, встановлюючи натомість лише їх конкретний перелік, а для територій можливих бойових дій – критерії, яким має відповідати територія, щоб вона була визнана територією «можливих бойових дій» як це визначено нижче.

Більше того, у контексті захисту прав та свобод людини, в тому числі права власності, відсутній належний підхід до визначення терміну «бойові дії».

Термін «бойові дії» закріплено у Законі України «Про оборону України», де він визначається як «форма застосування з'єднань, військових частин, підрозділів (інших сил і засобів) Збройних Сил України, інших складових сил оборони, а також поліції особливого призначення Національної поліції

України для вирішення бойових (спеціальних) завдань в операціях або самотійно під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння)» [188], і у Законі України «Про оборону України» також застосовується термін «район воєнних (бойових) дій», тобто «визначена рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України частина сухопутної території України, повітряного або/та водного простору, на якій впродовж певного часу ведуться або/та можуть вестися воєнні (бойові) дії» [188].

З одного боку, район воєнних (бойових) дій міг бути ототожненим з територіями активних бойових дій, а територія, де можуть вестися воєнні (бойові) дії – з територіями можливих бойових дій, однак, в контексті Закону України «Про оборону України», такі території визначаються рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України [188], в той час як для цілей Постанови № 1364 перелік таких територій затверджується Міністерством розвитку громад та територій [42].

Постанова № 1364 також визначає, що може бути віднесено до територій можливих бойових дій, а саме території, які відповідають одному з таких критеріїв:

- межують з територіями активних бойових дій або з тимчасово окупованими Російською Федерацією територіями;
- межують з державним кордоном держави-агресора [42].

Однак, для «територій активних бойових дій» жодних визначень та критеріїв не закріплюється.

Відтак, існує розбіжність у застосуванні термінології у цій сфері, оскільки наразі різні органи державної влади можуть затверджувати окремі переліки територій, на яких ведуться бойові дії, що може вплинути на можливість загалом та ефективність, зокрема, здійснення належного захисту права власності.

Варто звернути увагу, що серед науковців також відсутній єдиний підхід до застосування терміну «бойові дії» та похідних від нього, наприклад, «активні бойові дії».

Є. В. Якових, аналізуючи питання відшкодування шкоди, спричиненої під час активних бойових дій на території України, не визначає суть терміну «активні бойові дії» [280, с. 106], а О. Водянніков доходить висновку про те, що під час ведення активних бойових дій на території, де вони ведуться, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, не застосовується, в той час як наприклад Міжнародний пакт про громадянські і політичні права продовжує свою дію [110]. Однак, варто підкреслити, що Міжнародний пакт про громадянські і політичні права не закріплює нормативних основ щодо захисту права власності та гарантій його дотримання [112].

О. Водянніков вказує на те, що законодавство та правозастосовна практика інших країн не закріплюють нормативні положення, що встановлювали би цивільну відповідальність і обов'язок компенсації за шкоду, спричинену в районі активних бойових дій, а держави, якщо і погоджуються компенсувати таку шкоду, то роблять це з доброї волі, а не юридичного обов'язку (наприклад, США) [110].

Однак, неможливість застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на території, де ведуться активні бойові дії, не може обмежувати права щодо захисту права власності особами, де такі бойові дії можуть тривати протягом дуже довгого періоду.

Виходячи з аналізу Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», можна встановити, що бойові дії, в першу чергу пов'язані із терміном «лінія зіткнення», яка визначається як умовна лінія на поверхні землі між тимчасово окупованою територією та іншою територією України, на прилеглих територіях до якої ведуться бойові дії [178]. Виходячи з логічного тлумачення, це може включати і території, на яких ведуться активні бойові дії.

Водночас, жодних додаткових гарантій для захисту права власності, пов'язаних із застосування терміну «лінія зіткнення», чинне законодавство не містить.

Не дають відповіді на це питання і Женевські конвенції та Протоколи до них, зокрема, Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни [81].

Конституцією України визначено не лише рівність людей та громадян у своїх правах, а й рівність усіх суб'єктів права власності перед законом [83]. Відтак, будь-які обмеження щодо захисту права власності в залежності від режиму території може тлумачитися як дискримінація. У свою чергу, права та свободи щодо права власності на територіях, де ведуться активні бойові дії, мали б бути не обмеженими, а навпаки доповнюватися додатковими гарантіями як це, наприклад, передбачено для тимчасово окупованих територій.

Незважаючи на те, що попередньо пропонувалося розглянути уніфікований підхід до визначення терміну «бойові дії» та взяти за основу саме «район воєнних (бойових) дій» [248, с. 78–80], наразі цей підхід пропонується дещо змінити, а саме:

- у разі застосування терміну «бойові дії», незалежно від контексту, звертатися до цього терміну як він визначений у Законі України «Про оборону України», а саме – «форма застосування з'єднань, військових частин, підрозділів (інших сил і засобів) Збройних Сил України, інших складових сил оборони, а також поліції особливого призначення Національної поліції України для вирішення бойових (спеціальних) завдань в операціях або самостійно під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння)»;

- у разі застосування терміну «територія активних бойових дій» визначити та закріпити його як «територія України, на якій впродовж певного часу ведуться (велися) бойові дії, та така територія включена як територія

активних бойових дій до переліку територій, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій».

Таким чином, буде здійснено належне термінологічне розмежування району воєнних (бойових) дій, який визначається «військовою» владою, та території активних бойових дій, яка визначається «цивільною» владою, оскільки розрізнення цих термінів на категорійному рівні дозволить здійснити їх належне застосування у законодавчих актах.

На противагу цьому, у разі відсутності визначення терміну «територія активних бойових дій», особи, майно яких знаходиться на таких територіях, не отримують жодного окремого статусу або пріоритету, що міг би надати додаткові гарантії для захисту їхнього права власності.

Щодо цивільно-правового захисту права власності осіб, майно яких знаходиться в районі проведення активних бойових дій, то звертається увага, що через вимушений виїзд таких осіб з постійного місця проживання, де ведуться відповідні бойові дії, соціальна гарантія щодо цього питання не може бути повністю виконана державою [51, с. 49], а відтак, деякі особи не можуть на належному рівні реалізувати свої права не лише щодо реалізації, а й щодо захисту права власності на їх майно.

У порівнянні з правопорядком тимчасово окупованих територій, проблеми цивільно-правового захисту права власності в межах правопорядку територій активних бойових дій є більш глибокими з огляду на відсутність будь-якого прямого нормативного регулювання.

Важливим у сфері захисту права власності осіб, майно яких знаходиться на території бойових дій, стало прийняття вищезгаданого Закону України про компенсацію, відповідно до якого було визначено правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [185], оскільки до його прийняття фактично взагалі був відсутній

систематичний та структурований механізм компенсації збитків окремим особам, постраждалим від агресії Російської Федерації [308, с. 322].

Проте, варто відмітити, що норми Закону України про компенсацію оперують терміном «район воєнних (бойових) дій» та у Прикінцевих та перехідних положеннях містять вимогу до Кабінету Міністрів України забезпечити визначення особливостей проведення обстеження пошкоджених та знищених об'єктів нерухомого майна, які знаходяться на територіях територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), відповідно до переліку, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій (у тому числі із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі, зокрема космічної зйомки) [185].

Як зазначалося вище, застосування вказаних термінів (наприклад, «тимчасова окупація», «оточення (блокування)») не відповідають існуючій термінології, вже наявній у законодавстві, відтак, існує необхідність у внесенні у цей та інші аналізовані акти відповідних термінологічних змін. До того ж, у контексті Закону України про компенсацію пропонується застосовувати саме термін «територія активних бойових дій» та «тимчасово окупована територія», що підкреслює необхідність унормування відповідних термінів.

Водночас, хоча Кабінетом Міністрів України у 2023 році і було підготовлено, однак, не було затверджено проєкт Порядку проведення обстеження окремих категорій об'єктів нерухомого майна, що знаходяться на територіях територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), в тому числі із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі [143], незважаючи на те, що строки для підготовки обраховувалися місяцями.

У зв'язку з наведеним, значне прострочення щодо затвердження відповідного нормативного документу призводить до відсутності належного захисту порушених прав осіб, майно яких перебуває, зокрема, на території активних бойових дій.

Натомість, Кабінетом Міністрів України було затверджено Постанову № 1185 від 27 жовтня 2023 року «Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі», яка набрала чинності в листопаді 2023 року та передбачала її реалізацію протягом трьох місяців щодо встановлення факту знищення окремих об'єктів нерухомого майна у місті Мелітополь (Запорізька область) [193].

Хоча у Звіті про результати реалізації експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі від 18 березня 2024 року вказується, що строк реалізації експериментального проекту тривав протягом 14 листопада 2023 року – 14 лютого 2024 року [67], однак, з аналізу окремих нормативно-правових актів вбачається, що посилання на цю постанову продовжують діяти і наразі [173; 177]. Водночас, у результатах вищевказаного Звіту було зазначено, що доцільним є запровадження окремого порядку щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі [67]. Проте, будь-яких подальших дій щодо прийняття відповідного порядку вчинено не було. Однак, на нашу думку, затвердження такого порядку є необхідністю та дозволить підвищити рівень захисту права власності осіб, які цього потребують.

Варто наголосити, що можливість захисту права власності шляхом звернення до Реєстру Збитків розглянуто у наступному розділі цього дослідження.

Таким чином, можливість здійснення цивільно-правового захисту під час збройної агресії залежить від правопорядку, що застосовується до тієї чи іншої території (зокрема, правопорядок тимчасово окупованої території, території активних бойових дій тощо).

Щодо захисту права власності на тимчасово окупованих територіях, то чинне нормативно-правове регулювання в цілому покладає відповідальність на державу-окупанта, а саме Російську Федерацію, водночас запроваджуючи деякі механізми відшкодування і з боку України. Схожий підхід, однак без прямого зазначення про відповідальність Російської Федерації, спостерігається і щодо території активних бойових дій.

Однак, наразі існуюча система цивільно-правового захисту права власності під час збройної агресії містить значні недоліки, що потребують усунення, в першу чергу, на нормативному рівні, зокрема шляхом врахування окреслених пропозицій.

Висновки до розділу 2

Під час дослідження особливостей захисту права власності в Україні ми дійшли таких висновків:

1. Для коректності застосування термінології щодо захисту права власності важливим є розмежування термінів «засіб захисту», «спосіб захисту» та «форма захисту».

Спосіб захисту – це передбачений законодавством та/або договором захід або сукупність заходів, що відповідають принципу верховенства права та які можуть бути здійсненими суб'єктом, права та/або інтереси якого порушені, невизнані, оспорювані, та/або можуть бути порушеними, невизнаними, оспорюваними задля захисту або недопущення їх порушення, невизнання або оспорювання самостійно таким суб'єктом або іншими особами.

Засіб захисту – це визначений законодавством інструмент, у разі застосування якого суб'єкт в межах обраного ним способу захисту права власності може належним чином реалізувати захист свого права власності.

Формами захисту права власності в контексті цивільно-правового захисту є юрисдикційні та неюрисдикційні, в межах яких виділяються окремі підформи (субформи).

Юрисдикційна форма включає:

- державну (що включає захист судами України, адміністративними органами, Президентом України тощо);
- недержавну (що включає захист третейськими судами та подібними інституціями).

Неюрисдикційна форма включає:

- самозахист;
- захист прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами;
- змішаний захист прав.

2. Для забезпечення виконання рішення у разі застосування превентивного способу захисту права власності шляхом заборони вчинення дій, існує необхідність запровадження інструменту, подібного до астренту у зарубіжних юрисдикціях, тобто, судової неустойки.

3. Можливість здійснення цивільно-правового захисту під час збройної агресії залежить від правопорядку, що застосовується до тієї чи іншої території. У контексті збройної агресії можуть бути виокремлені такі територіальні правопорядки:

- територія, на якій не ведуться активні бойові дії та яка не є окупованою;
- окупована територія (згідно з чинним українським законодавством – тимчасово окупована територія);
- територія активних бойових дій; окремий правопорядок території проведення антитерористичної операції (який і досі встановлює окремі гарантії відповідно до спеціального у цій сфері законодавства).

4. Щодо термінів «бойові дії» та «територія активних бойових дій» запропоновано використовувати такий підхід:

- у разі застосування терміну «бойові дії», незалежно від контексту, звертатися до цього терміну як він визначений у Законі України «Про оборону України», а саме – «форма застосування з'єднань, військових частин, підрозділів (інших сил і засобів) Збройних Сил України, інших складових сил оборони, а також поліції особливого призначення Національної поліції України для вирішення бойових (спеціальних) завдань в операціях або самостійно під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння)»;

- у разі застосування терміну «територія активних бойових дій» визначити та закріпити його як «територія України, на якій впродовж певного часу ведуться (велися) бойові дії, та така територія включена як територія активних бойових дій до переліку територій, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій».

5. Необхідним є прийняття нормативного порядку щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі, що дозволить підвищити рівень захисту права власності осіб, які цього потребують.

6. З метою оптимізації цивільного законодавства України існує необхідність внесення змін та доповнень чинного законодавства, зокрема:

- з метою розмежування самозахисту та захисту прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами, запропоновано внести зміни до абзацу 1 частини 1 статті 19 ЦК України та доповнити ЦК України статтею 19-1;

- статтю 16 ЦК України запропоновано доповнити додатковими способами захисту прав, що попередньо закріплювалися статтею 20

ГК України, а саме: визнання відсутності права; припинення дій, що створюють загрозу порушення права; встановлення правовідношення;

- запропоновано доповнити ЦК України окремою статтею 386-2 щодо належного закріплення превентивного способу захисту права власності (прогібіторного позову);

- запропоновано уточнити засади захисту права власності, у тому числі розширити обсяг застосування способів захисту права власності, доповнивши ці норми положеннями за аналогією до статті 275 ЦК України, відповідно до якої існує можливість застосування способів відповідно до змісту права, способу його порушення та наслідків, водночас, з урахуванням пропозицій щодо можливості превентивного захисту права власності шляхом викладення статті 386 ЦК України у новій редакції;

- запропоновано доповнити ЦК України статтею 386-1 щодо закріплення засад відшкодування шкоди у зв'язку з порушеннями права власності;

- звернуто увагу на необхідність внесення змін щодо статті 391 ЦК України задля коректності відображення суті її змісту та запропоновано повернути її попередню редакцію. Водночас, нововведення запроваджене у частині 2 статті 391 ЦК України щодо захисту права власності у спорах щодо відчуження майна органом державної влади або органом місцевого самоврядування, запропоновано виокремити в окрему статтю 394-1 ЦК України;

- запропоновано здійснити уніфікацію термінології Закону України про компенсацію з іншими нормативно-правовими актами шляхом застосування у ньому термінів «територія активних бойових дій» та «тимчасово окупована територія».

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ОКРЕМИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

3.1. Поняття та зміст окремих цивільно-правових способів захисту права власності, що можуть бути застосовані під час збройної агресії Російської Федерації проти України

Характерними рисами цивільно-правового захисту права власності є:

- гарантованість державою;
- загальність (можливість отримати такий захист існує для усіх суб'єктів права власності;
- рівність для всіх суб'єктів;
- повнота захисту (власник, права якого порушені, має право не лише вимагати відновлення стану, який існував до порушення та припинення порушення, але також й право на відшкодування завданої йому майнової та немайнової шкоди на підставах, встановлених, зокрема у ЦК України) [261; 262].

Вище у цьому дисертаційному дослідженні нами запропоновано внесення змін до статті 386 ЦК України шляхом визначення двох наступних ключових засад захисту права власності, а саме:

- забезпечення державною рівного захисту прав усіх суб'єктів права власності;
- право власника здійснювати захист права власності будь-якими способами відповідно до змісту цього права, способу його порушення (можливого порушення) та наслідків, що їх спричинило (може спричинити) це порушення.

Зазначені засади права власності можуть бути застосовані як у мирний час, так і під час збройної агресії.

У розділі 2 цього дослідження було наведено перелік способів захисту, передбачених ЦК України. Водночас, у зв'язку зі скасуванням ГК України, також було запропоновано доповнити загальний перелік цивільно-правових способів захисту деякими з тих, що закріплювалися ГК України.

При цьому, не всі означені у ЦК України способи захисту прав можуть бути застосовані як цивільно-правові способи захисту права власності за наслідком вчинення збройної агресії Російської Федерації проти України. На нашу думку, найбільш застосовними цивільно-правовими способами захисту права власності у аналізованому контексті є:

- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Відтак, є доцільним детально розглянути особливості застосування означених цивільно-правових способів захисту.

Перш за все, звернемо увагу, що окрім статті 16 ЦК України, право на відшкодування майнової та моральної шкоди власником закріплено у чинній частині 3 статті 386 ЦК України (пропонована нами стаття 386-1 ЦК України) [266].

З іншого боку, ключові положення, що регулюють відшкодування збитків та інші способи відшкодування матеріальної (майнової) та моральної (немайнової) шкоди закріплені у статтях 22 та 23 ЦК України відповідно, а також главою 82 ЦК України «Відшкодування шкоди» [266].

Застосування зазначених способів захисту пов'язано із вчиненням цивільно-правових деліктів, тобто, недоговірних правопорушень, яким притаманні специфічні ознаки, зокрема: передбачуваність нормами цивільного права, їх наслідком є нанесення майнової та/або моральної шкоди; відповідальність у вигляді відшкодування такої шкоди, та направленість на приватні правовідносини [26, с. 78].

Збитки як одна зі складових майнової шкоди розподіляються на:

- реальні збитки, тобто втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права;

- упущену вигоду, тобто, доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене, та відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі (ст. 22 ЦК України) [266].

Положення статті 1166 ЦК України підтверджує вищенаведене та закріплює загальне правило щодо розміру відшкодування майнової шкоди в цілому (включаючи збитки), вказуючи, що завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також, завдана майну фізичної або юридичної особи шкода відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [266].

У свою чергу, моральна шкода може полягати у:

- фізичному болу та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

- душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

- душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

- приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи,

та відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Так, розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які

мають істотне значення, з урахуванням вимог розумності та справедливості (ст. 23 ЦК України) [266].

Для цілей цього дослідження вважаємо за необхідне відмітити, що термін «шкода» включає як майнову, так і немайнову складову, де збитки є категорією майнової шкоди, та, у разі згадування майнової шкоди, у тому числі і збитки матимуться на увазі, а у разі згадування немайнової шкоди – моральна шкода матиметься на увазі відповідно.

З іншого боку, важливим є звернення уваги на таку категорію як «компенсація» або ж «надання компенсації» та її співставлення з категорією «відшкодування».

Варто відмітити, що ЦК України в регулюванні, що пов'язане із завданням шкоди та відновленням становища особи, якій було завдано такої шкоди, оперує терміном «відшкодування», в той час як «компенсація» лише поодинокі зустрічається у різних контекстах, зокрема:

- у статті 394 ЦК України, яка має назву «Відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель у зв'язку із зниженням їх цінності», зазначається про те, що власник земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель має право на компенсацію (тобто, не відшкодування) у зв'язку із зниженням цінності цих об'єктів в результаті діяльності, що призвела до зниження рівня екологічної, шумової захищеності території, погіршення природних властивостей землі [266];

- у статті 1177 ЦК України, яка має назву «Відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення», вказується, що шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону, і шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом [266].

Відповідно, можна дійти висновку, що застосування законодавцем терміну «компенсація» у ЦК України здійснюється як синонімічно до терміну «відшкодування», так і окремо від нього.

У наукових дослідженнях підхід до співвідношення термінів «відшкодування» та «компенсація» з точки зору деліктних зобов'язань є неоднозначним, у тому числі через різні підходи до аналізу критеріїв, за якими такі терміни можуть бути співставлені.

Т. С. Ківалова у своєму дослідженні пропонувала здійснити заміну законодавчої термінології, де замість терміну «відшкодування шкоди» вживати термін «компенсація шкоди» лише у контексті Глави 82 ЦК України, у той час як термін «відшкодування шкоди» вживати у більш широкому сенсі – для позначення будь-яких правовідносин відшкодування [77, с. 6–7]. На нашу думку, такий підхід підмінює та змішує застосування схожих категорій, що може призвести до неоднозначності в їх практичному застосуванні.

М. О. Парій пропонує щодо немайнової шкоди (зокрема, включаючи моральну шкоду) застосовувати термін «компенсація», однак, не пропонує його застосування щодо майнової шкоди). Водночас, його висновки певним чином суперечать здійсненому ним аналізу щодо того, що в українському законодавстві термін «компенсація» вживається не лише щодо немайнової шкоди, а й безпосередньо щодо покриття витрат за пошкоджене чи знищене майно (відповідно до Закону України про компенсацію) [131, с. 37]. Наведений підхід щодо застосування терміну «компенсація шкоди» в контексті не лише немайнової, а й майнової шкоди підтверджується й підходом законодавця до формулювання у ЦК України (зокрема, вказаною вище статтею 394 ЦК України).

Термін «компенсація» авторами наукових праць нерідко згадується у контексті застосування статті 1177 ЦК України, що говорить про відшкодування (компенсацію) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. У цьому контексті, І. В. Грицюк висловлював схожу до М. О. Парія думку про те, що моральна шкода має

компенсуватися, в той час як матеріальна відшкодуватися з огляду на те, що неможливо відшкодувати (визначити еквівалент) втрати здоров'я, відшкодувати почуття страху, відчуття болю тощо [33, с. 136].

С. О. Попова також зазначає про те, що до моральної шкоди варто застосовувати термін «компенсація», яке є ширшим та більш сприятливим для застосуванню до немайнової сфери, де точний розрахунок неможливий, а метою є нівелювання негативних наслідків та задоволення інтересів потерпілого [140, с. 413–414].

Наведені позиції здійснюють розмежування термінів в залежності від виду завданої шкоди. Водночас, таке розмежування може бути здійснено і з точки зору суб'єктного складу.

Існує позиція щодо того, що відшкодування шкоди здійснюється особою, яка завдала такої шкоди, в той час як компенсація може надаватися особою, яка таку шкоду не завдала [24].

Деякі науковці звертають увагу на те, що у статті 1177 ЦК України термін «відшкодування» вживається щодо безпосереднього заподіювача шкоди або особи, на яку покладено обов'язок із її відшкодування, в той час як термін «компенсація» застосовується щодо повернення за рахунок Державного бюджету України [243, с. 84], що підтверджує зазначену вище позицію про те, що компенсація може надаватися іншою особою, яка є відмінною від зобов'язаної здійснити такий обов'язок. Однак, з іншого боку такі дослідники водночас схиляються до наведеної вище думки про те, що термін «відшкодування» має вживатися в контексті майнової шкоди, в той час як термін «компенсація» – у контексті моральної шкоди [243, с. 85].

Деякі автори не звертають увагу на розрізнення аналізованих термінів, вживаючи їх синонімічно [116, с. 259–261; 234, с. 237–255].

Відтак, думки авторів щодо застосування терміну «компенсація» та його співвідношення із терміном «відшкодування» різняться.

Виходячи із текстуального формулювання терміну «шкода», за логічного підходу до тлумачення, слід вести мову про необхідність

застосування у цьому контексті саме терміну «відшкодування». Конституція України щодо питання застосування того чи іншого терміну є однозначною, вказуючи на «відшкодування» шкоди як майнової так і немайнової (матеріальної та моральної) [83], а стаття 611 ЦК України визначає, що у разі порушення зобов'язання одним з можливих наслідків є відшкодування збитків та моральної шкоди [266].

У міжнародно-правовому контексті звертається увага на те, що компенсація та сатисфакція є різновидами відшкодування [117, с. 97; 118, с. 4–5].

Звертаючись до терміну «компенсація» у Базі даних «Термінологія законодавства» можна знайти 6 його визначень, 5 з яких сформульовані через термін «відшкодування», більшість з яких стосується здійснення такого відшкодування саме державою [241], у той час як термін «відшкодування» визначається, у першу чергу, як кошти або ж сума сатисфакції чи грошової виплати [240].

У цьому контексті звернемо увагу, що відшкодування шкоди замість третьої особи «з доброї волі» (*bona fide*) без висунення подальшої зворотної вимоги до такої третьої особи не є поширеним, і що будь-яке відшкодування або ж компенсація з боку держави Україна у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України, зазвичай відбувається з урахуванням того, що в подальшому буде реалізована можливість стягнути таке відшкодування внаслідок застосування зворотної вимоги до Російської Федерації, тобто, Україна як регресант матиме право на отримання відшкодування з регредієнта (стягнути сплачене) [281, с. 226].

Наведена позиція підтверджується логікою українського законодавця у пов'язаному зі збройною агресією нормативному регулюванні, зокрема, частиною 18 статті 8 Закону України про компенсацію, де визначається, що: «...отримувач компенсації укладає договір про відступлення державі/територіальній громаді права вимоги до Російської Федерації щодо відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна, завданих

внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, в обсязі отриманої компенсації...» [185].

У Висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України щодо проєкту вказаного Закону України зазначалося, що між термінами «відшкодування шкоди» та «компенсація» є суттєва різниця. Так, виходячи з положень статті 1166 ЦК України вказувалося, що основними цивільно-правовими характеристиками терміну «відшкодування шкоди» є вина і неправомірність дій особи, яка її завдала, із чого випливає обов'язок відшкодування цією особою завданої шкоди у повному обсязі, в той час як застосування терміну «компенсація шкоди» може здійснюватися за згодою сторін у встановлених ними обсягах (наприклад, статті 358, 364 ЦК України), або у обсягах, призначених суб'єктами владних повноважень (частина 2 статті 1177 ЦК України), і ці випадки не передбачають ані вини особи у якихось неправомірних діях, ані повної відповідності обсягу втраченого з обсягом компенсації [185].

Отже, як термін «компенсація», так і термін «відшкодування» в українському законодавстві у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України можуть застосовуватися щодо майнової шкоди, незважаючи на те, що деякі наведені вище позиції науковців полягають у необхідності застосуванні терміну «компенсація» виключно до моральної (немайнової) шкоди.

Наразі питання щодо відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, є предметом розгляду судами України [252, с. 387]. Водночас, однозначного підходу до розмежування аналізованих термінів немає і у судовій практиці, у тому числі і на рівні касаційної інстанції. ВС України з посиланням на Конституцію України та чинне законодавство зазначав про те, що фізичні та юридичні особи мають право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, заподіяної внаслідок порушення їх прав і свобод та законних інтересів [196].

У деяких справах про відшкодування шкоди, щодо моральної шкоди ВС, видається, застосовує аналізовані терміни синонімічно, зазначаючи, що виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди в цілому як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися у будь-якому випадку її спричинення – право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства [144]. З іншого боку, ВП ВС в одній зі справ, присвяченій відшкодуванню майнової та моральної шкоди, щодо моральної шкоди майже в усіх випадках оперувала терміном «відшкодування», згадуючи термін «компенсація» лише в окремих випадках як синонім «відшкодування» [146].

Таким чином, ми вважаємо, що застосування термінів «компенсація» та «відшкодування» у контексті критерію виду шкоди може здійснюватися незалежно від такого виду, тобто як щодо майнової (матеріальної), так і щодо немайнової (моральної або ж нематеріальної) шкоди.

З іншого боку, розмежування застосування цих термінів можна здійснити на підставі критерію суб'єктивного обов'язку здійснення виплати (передачі майна) за завдану особі шкоду, де:

- термін «відшкодування» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі її стягнення з особи, яка завдала шкоду, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом; у той час як

- термін «компенсація» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі здійснення виплати (передачі майна) особою, яка не завдала шкоди, і у разі відсутності у неї обов'язку здійснення таких дій згідно із законом, однак, якщо вона матиме право на зворотну вимогу (регрес) до особи, яка завдала такої шкоди, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом.

Такий висновок відповідає зобов'язанню відшкодувати шкоду, як це визначено у судовій практиці, а саме як правовідношенню, в силу якого одна

сторона (потерпілий) має право вимагати відшкодування завданої шкоди, а інша сторона (боржник) зобов'язана відшкодувати завдану шкоду в повному розмірі [151]. У такому разі боржники поділяються на:

- безпосередніх заподіювачів шкоди, тобто осіб, які власними діями завдали шкоду потерпілому;
- інших осіб (незаподіювачів шкоди), на яких законом покладено обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду [129, с. 201, 209, 218–219].

У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України у справах, що стосуються відшкодування шкоди, ВС відмовляє у задоволенні позовних вимог про її відшкодування з держави Україна за відсутності належних, достатніх та допустимих доказів на підтвердження бездіяльності держави Україна, що призвела до військового конфлікту, та наявності причинного зв'язку між такою бездіяльністю і заподіяною шкодою [163]. Незважаючи на наведене, слід зважати, що під час війни взаємодія національного деліктного та міжнародного правопорядку полягає у можливості виникнення деліктного зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої грубими порушеннями норм міжнародного гуманітарного права, у тому числі і державою, що здійснює своє право на самозахист [168, с. 169]. У такому разі держава Україна може здійснювати відповідну компенсацію шкоди з її подальшим відшкодуванням з Російської Федерації.

Вказані висновки щодо розмежування терміну «компенсація» та «відшкодування» не створюють необхідності у внесенні змін до статей 16, 22, та 23 ЦК України.

Повертаючись до питання відшкодування майнової та немайнової шкоди як цивільно-правового способу захисту, варто звернути увагу, що найбільш поширеним способом для реалізації такого права є звернення відповідних осіб до судів із вимогами про відшкодування шкоди з Російської Федерації.

У 2022 році ВС вказав на відсутність будь-яких механізмів або інших міждержавних домовленостей між Україною та Російською Федерацією щодо

відшкодування збитків фізичним та юридичним особам, завданих внаслідок дій військової агресії Російської Федерації на території України, тому звернення до українського суду було єдиним ефективним засобом судового захисту порушених прав та законних інтересів позивачів в Україні [159].

Зазначена позиція продовжує застосовуватися судами України першої та апеляційної інстанцій і після 2022 року [166; 217], виходячи з того, що наразі хоча і існують деякі механізми державного та окремо від держави відшкодування, однак, єдино ефективний інструмент і досі є відсутнім.

Відзначається, що міжнародне право передбачає підстави для обмеження судового імунітету іноземної держави, що відомо як «деліктний виняток», за умови:

- дотримання принципу територіальності;
- присутності особи, що вчиняє дію на території держави суду в момент вчинення дії;
- дія може бути привласнена державі;
- відповідальність передбачена законодавством держави суду;
- завдання смерті, фізичної шкоди особі або збитків майну;
- наявність причинно-наслідкового зв'язку між діями і завданням шкоди [203, с. 72–73].

На рівні української судової практики ВС у 2022 році надав важливий висновок у контексті застосування судового імунітету Російською Федерацією в справах, що розглядаються в судах України, зазначивши, що Російська Федерація, вчинивши неспровокований та повномасштабний акт збройної агресії проти України, численні акти геноциду українського народу, не вправі надалі посилалися на свій судовий імунітет, заперечуючи тим самим юрисдикцію судів України на розгляд та вирішення справ про відшкодування шкоди, завданої такими актами агресії фізичній особі громадянину України. При цьому, ВС виходив із того, що країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, а, навпаки, віроломно порушила усі

суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не може користуватися у такій категорії справ своїм судовим імунітетом [164].

Після прийняття зазначеного вище висновку, науковцями було звернуто увагу, що до вже існуючих двох можливостей відшкодування шкоди шляхом подачі цивільного позову до держави Україна або подачі цивільного позову в межах кримінального провадження, додалася опція звернення з цивільним позовом до держави-агресора [318, с. 527]. Водночас, як було зазначено вище, незважаючи на наявну можливість звернення з позовом до держави Україна в контексті збройної агресії Російської Федерації, ВС нерідко відмовляє у задоволенні таких вимог через відсутність доказів щодо бездіяльності держави Україна, що призвела до військового конфлікту.

Не менш важливо зазначити і про те, що дотримання принципів вчинення судочинства українськими судами у цивільних справах відбувається і щодо позовів, де відповідачем виступає Російська Федерація або пов'язані з нею особи. Так, наявність значної кількості судових справ, у яких позивачі зверталися з вимогами про відшкодування шкоди з Російської Федерації, не свідчить про безумовність задоволення таких вимог у кожній справі.

Наприклад, у одному з судових рішень вказувалося, що суд не бере до уваги посилення позивача на те, що неможливість використання майна за призначенням є аналогією знищення майна, і посилення на спричинення матеріальної шкоди у зв'язку з неможливістю користування та розпоряджатися своїм майном у зв'язку зі збройною агресією Російською Федерацією, є фактично посилення на спричинення йому моральної шкоди, про яку останній не заявляє [215]. Відтак, доведення факту знищення майна покладається на позивачів, що значною мірою ускладнено для осіб, майно яких знаходиться на території, де ведуться активні бойові дії.

Науковцями нерідко порушується питання щодо необхідності запровадження окремого нормативно-правового регулювання відшкодування шкоди з держави-агресора шляхом закріплення окремого деліктного зобов'язання.

Зазвичай нормативним підґрунтям вчинення відшкодування шкоди з держави-агресора слугують статті 22, 23, 1166, 1167 та 1177 ЦК України (остання застосовується у разі наявності кримінального провадження).

Водночас, деякі автори висловлюють думку щодо необхідності доповнення Глави 82 ЦК України окремою статтею, яка б передбачала спеціальний делікт, а саме відшкодування шкоди, завданої збройною агресією іншої країни без урахування вини особи, яка її завдала [135, с. 9]. З іншого боку, звертається увага, що саме для реалізації положень статті 1177 ЦК України в контексті збройної агресії існує необхідність у прийнятті нормативно-правового акту, який регулював би відносини щодо компенсації збитків фізичним особам, які стали жертвами кримінальних правопорушень у військовому конфлікті [13, с. 32–33].

Деякі науковці зазначають про те, що стаття 1177 ЦК України є достатньою правовою підставою у контексті застосування статей Кримінального кодексу України щодо порушення законів і звичаїв війни [111, с. 478].

Варто відмітити, що наведені вище позиції мають свої недоліки та можуть доповнювати одна одну. Так, варто звернути увагу на недоліки статті 1177 ЦК України, що не дозволяють стверджувати про те, що її застосування може бути універсальним у контексті відшкодування (компенсації) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії, тому що аналізована стаття:

- передбачає відшкодування лише фізичним особам, в той час як право на відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії іншої держави, повинні мати як фізичні, так і юридичні особи, оскільки нерідко юридичні особи зазнають шкоди значно більшої, ніж фізичні особи;

- може бути застосована лише у разі наявності кримінального провадження, однак, відкриття кримінального провадження та подача цивільного позову в його межах не завжди може бути ефективним та створюватиме значне навантаження на правоохоронні органи, враховуючи обсяги завданої шкоди;

- не специфікує випадків та порядку здійснення компенсації шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, що створює правову невизначеність щодо застосування зазначених нормативних положень.

В. Е. Белянєвич у Науковому висновку звернув увагу, що ВСУ визнав законними та обґрунтованими висновки судів про відсутність підстав для стягнення з відповідачів майнової шкоди, передбаченої статтею 1177 ЦК України, за відсутності вироку суду у кримінальній справі або постанови суду у справі про адміністративний проступок, які набрали законної сили, і хоча в наступних судових актах ВС цю правову позицію не підтверджував, не можна стверджувати, що він *de jure* відійшов від цієї правової позиції [119]. Зазначена позиція не поодиноким застосовувалася в подальшому в судах України [213; 219].

ВС у 2023 році доходив до схожого висновку, зазначаючи, що системне та лексичне тлумачення приписів частини другої статті 1177 ЦК України, з урахуванням міжнародних зобов'язань України в цій сфері, не дає підстав стверджувати, що ця норма сама по собі може бути підставою для застосування безумовної та повної деліктної відповідальності держави за будь-яку шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, адже нею передбачено компетенцію законодавця визначити в законі випадки, за яких така шкода компенсуватиметься потерпілому за рахунок Державного бюджету України та порядок здійснення такої компенсації [155].

ВП ВС же наголошувала на тому, що положення статті 1177 ЦК України встановлюють порядок відшкодування шкоди, завданої саме фізичній особі, і не можуть за аналогією застосовуватися до відносин щодо відшкодування шкоди, завданої злочином юридичній особі [147], та у 2023 році підтвердила, що відповідно до статті 1177 ЦК України у держави України є обов'язок компенсувати шкоду саме фізичним особам [246].

Таким чином, стаття 1177 ЦК України, у контексті відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації, містить низку

недоліків, що зумовлює неможливість її ефективного застосування як способу цивільно-правового захисту відшкодування завданої шкоди державою-агресором.

У зв'язку з цим, обґрунтованими видаються позиції щодо необхідності запровадження окремого нормативно-правового регулювання такого способу захисту.

Спеціальні делікти встановлюють особливості відшкодування шкоди у певних випадках, передбачених законодавством, і їх особливістю є те, що вони можуть не містити всіх традиційних ознак делікту, зокрема, протиправності чи винності [230, с. 169].

З іншого боку, зазначається, що у деліктних зобов'язаннях вина сторони, яка завдає шкоду, має важливе юридичне значення для характеристики таких зобов'язань, і визначення вини допомагає встановити обов'язок компенсації збитків та інші правові наслідки [222, с. 93]. У тому числі, звертається увага і на висновки ВС у відповідних справах, де, наприклад, зазначається, що вина заподіювача шкоди є обов'язковим елементом настання відповідальності у деліктних зобов'язаннях [148].

Водночас, українське законодавство містить норми, що не відповідають до кінця зазначеній вище позиції. Зокрема, стаття 1174 ЦК України визначає, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акту, що був визнаний незаконним і скасований, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів [266]. У такому разі вина (її наявність або відсутність у тій чи іншій формі) заподіювача шкоди не має значення.

Наведена думка знаходить підтримку і серед науковців. Так, Д. В. Кравчук вказує, що специфіка суб'єктивної умови відповідальності полягає в тому, що в сучасному ЦК України було вперше визначено, що шкода, заподіяна органами державної влади, органами місцевого самоврядування у

разі здійснення ними своїх повноважень або ж у сфері нормотворчої діяльності, а також шкода, заподіяна посадовими або службовими особами зазначених органів, відшкодовується незалежно від вини цих органів, їх посадових або службових осіб [91, с. 35].

У судовій практиці ВС також наявні і дещо відмінні від зазначеної вище позиції ВС, де визначається, що особливістю відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, є те, що володілець небезпечного об'єкта зобов'язаний відшкодувати шкоду незалежно від його вини, тобто, перед потерпілим несуть однаковий обов'язок відшкодувати завдану шкоду, як винні, так і невинні володільці об'єктів, діяльність з якими є джерелом підвищеної небезпеки, і при цьому шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, завжди є неправомірною та передбачає безвинну відповідальність власника такого джерела, та незалежно від вини фізичної особи відшкодовується і моральна шкода внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки [160]. Тобто, наявність вини не є обов'язковим елементом настання відповідальності у деліктних зобов'язаннях, оскільки навіть у разі її відсутності, відшкодування шкоди у межах деліктних зобов'язань може наставати.

Наведений вище висновок певним чином пояснюється тим, що за загальним правилом цивільне законодавство в деліктних зобов'язаннях передбачає презумпцію вини заподіювача шкоди, і, якщо у процесі розгляду справи зазначена презумпція не спростована, то вона є юридичною підставою для висновку про наявність вини заподіювача шкоди [161].

Повертаючись у цьому контексті до пропонованого розмежування термінів «відшкодування» та «компенсація», доречним може бути закріплення нормативного регулювання з точки зору запровадження здійснення компенсації державою Україна з подальшим відшкодуванням з Російської Федерації за умови презюмування її вини як держави-агресора у разі здійснення останньою визнаної державою Україна збройної агресії.

Відтак, пропонується доповнити ЦК України статтею 1177-1, водночас, з врахуванням аналізу окремих аспектів, як визначено нижче у цьому підрозділі.

В аналізованих правовідносинах не менш важливим аспектом є можливість здійснення відшкодування шкоди не лише безпосередньо з держави-агресора, а й з її пов'язаних осіб.

ЦК України визначає, що держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом, і держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення [266].

Загальне правило щодо відповідальності юридичних осіб у статті 96 ЦК України визначає, що учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом [266].

У свою чергу, стаття 176 ЦК України чітко вказує, що держава не відповідає за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом, у той час як юридичні особи, створені державою, не відповідають за зобов'язаннями держави без будь-яких додаткових виключень [266].

Таким чином, держава та юридичні особи, створені нею, за загальним правилом, не мають відповідати за зобов'язаннями один одного.

Розглядаючи питання відповідальності юридичних осіб за боргами держави в контексті стягнення майна юридичних осіб Російської Федерації на території України, І. В. Спасибо-Фатєєва звернула увагу, що потребує пояснення узгодження з деякими усталеними положеннями вчення про право власності та юридичні особи, а саме:

- не може бути двох власників на одне й те саме майно (крім правового режиму спільної власності);

- всі юридичні особи мають таку ознаку, як «майнова відокремленість» [231, с. 209].

Слід погодитися з висловленою позицією та відзначити, що українське законодавство не передбачає жодних виключень з цих положень, тобто, будь-яке таке стягнення може бути піддано оскарженню з огляду на те, що майно юридичних осіб, власниками яких прямо чи опосередковано є держава, не може одночасно перебувати у власності їх власника та держави в особі відповідних органів.

Р. Б. Сабодаш дійшов доречного висновку, що положення ЦК України про те, що публічно-правові утворення не несуть відповідальності за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб, порушує баланс інтересів учасників цивільних правовідносин, оскільки держава Україна поставила в залежність від своєї волі можливість фактичної відповідальності юридичних осіб публічного права за прийнятими ними зобов'язаннями, водночас, наголошуючи, що враховуючи практику Європейського Суду з прав людини у справах проти України, Російської Федерації та інших країн, що також зловживають правами на звільнення юридичних осіб публічного права від відповідальності за прийнятими на себе зобов'язаннями, субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями таких юридичних осіб мала б нести і сама держава-засновник юридичної особи публічного права [225, с. 132–133]. З іншого боку, держава, у разі зловживаннями нею своїми правами (зокрема, використанням і судового імунітету) мала б нести відповідальність через осіб, які вони створила, або ж над якими нею здійснюється контроль.

У контексті притягнення до відповідальності юридичних осіб за заборгованістю держави Україна І. В. Спасибо-Фатеева зазначає про справу 2003 року щодо стягнення майна на підставі Рішення Федерального суду Канади, де в якості майна за заборгованістю держави Україна було стягнуто літак, що належав юридичній особі [231, с. 213–214].

Ю. М. Жорнокуй щодо притягнення до відповідальності Російської Федерації здійснив аналіз нормативно-правового регулювання у сфері

притягнення до відповідальності осіб публічного права іноземної держави за зобов'язаннями такої держави та відзначив, що наразі не є належним чином визначена майнова незалежність юридичних осіб публічного права від держави, яка їх створила, та можливість притягнення їх до майнової відповідальності за боргами такої держави [55, с. 137–138].

У свою чергу, Л. В. Винар відмітив, що при відповідальності господарських товариств, заснованих державою, важливим є розуміння того, що такі товариства не повинні відповідати за боргами держави, а держава відповідати за боргами товариства, а неврахування цих цивільно-правових засад відокремлення відповідальності засновника та юридичної особи може призвести до негативних наслідків, зазначаючи про негативний приклад заборгованості НАК «Нафтогаз України» перед ПАТ «Газпром» у 2000-х тисячних роках [22, с. 27].

Варто відмітити, що важливим є обговорення цього питання не лише щодо юридичних осіб публічного права, які в більшості випадків є безпосередньо пов'язаними з державою (у тому числі, можуть підпадати навіть під імунітет держави), а й юридичних осіб приватного права, які так чи інакше можуть бути пов'язані з державою.

Вперше аналіз цього питання на рівні судової практики України було здійснено у 2018 році, де Апеляційний суд міста Києва розглянув справу щодо накладення арештів на майно на території України (корпоративні права окремих банків, зареєстрованих за законодавством України, власниками яких були різні юридичні особи, зареєстровані відповідно до законодавства Російської Федерації), що опосередковано належало Російській Федерації для цілей подальшого визнання та виконання рішення міжнародного арбітражного суду про стягнення заборгованості з Російської Федерації (не окремих юридичних осіб). У цій справі суд дійшов висновку про те, що на території України є майно, яке належить Російській Федерації та на яке може бути звернено стягнення на підставі рішення міжнародного суду [245], незважаючи

на те, що будь-якої належної правової підстави та обґрунтування для визнання таких активів майном Російської Федерації наведено не було.

У подальшому, окреслене питання у судовій практиці з'явилося вже через декілька років, де Господарський суд міста Києва у 2021 році зазначив про висновок спеціаліста в галузі міжнародного права, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії правових наук України М. В. Буроменського від 24 травня 2019 року, який вказав, що відповідно до норм та звичаїв міжнародного права Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ», яка виконує цілі, функції та завдання, притаманні державним органам, знаходиться під щільним контролем держави настільки, що є її *alter ego*, і майном якого держава розпоряджається як своїм, тобто є органом держави Російська Федерація, у зв'язку з чим майно Державної корпорації розвитку «ВЕБ.РФ», яке знаходиться на території України, може використовуватись для стягнення в рахунок боргів держави Російська Федерація [209]. Таким чином, судом було встановлено тотожність майна Російської Федерації та Державної корпорації розвитку «ВЕБ.РФ» та звернуто стягнення на таке майно.

Відтак, незважаючи на відсутність нормативно визначених українським законодавством підстав для стягнення заборгованості держави з юридичної особи, яка зареєстрована за законодавством такої держави [255, с. 202], в українську правозастосовну практику було введено концепцію (доктрину) «*alter ego*».

На сьогоднішній день, сучасне широке наукове дослідження доктрини «*alter ego*» з точки зору українського нормативного регулювання є відсутнім, водночас, ця доктрина нерідко згадується у контексті застосування доктрини «підняття корпоративної вуалі (завіси)».

Зазначається, що вперше доктрина «*alter ego*» була застосована у США у 1911 році, де було встановлено, що гірничодобувна компанія не є «добросовісною» компанією, а є лише «допоміжною особою» іншої залізничної компанії [53, с. 84]. Водночас, розвитку зазначена доктрина набула

у справах міжнародних трибуналів, де розглядалася застосування державного імунітету до окремих корпорацій [253, с. 74].

У одному з сучасних українських досліджень цього питання визначається, що в основу доктрини «alter ego» покладена концепція відсутності незалежності компанії від своїх акціонерів, коли корпорацію та її акціонерів неможливо розрізнити через єдність власності та інтересів (корпорація є «другим я» її акціонерів) і всі дії такої компанії розглядаються як дії її акціонерів [53, с. 84].

Т. Карнаух у 2013 році відзначала, що у Англії спочатку доктрина «підняття корпоративної вуалі» використовувалась тільки для притягнення до відповідальності акціонерів компанії, однак, пізніше вона була доповнена доктриною «alter ego», згідно з якою компанія визнається певним продовженням її акціонерів, тобто вважається, що акціонери розпоряджаються майном компанії як власним, і що станом на дату здійснення її дослідження доктрини «piercing the corporate veil» та «alter ego» розглядалися як синоніми та означали ідентичний процес. Водночас, правила, передбачені доктриною «alter ego», відрізнялися непослідовністю та суперечливістю, у зв'язку з чим жодне із судових рішень щодо ігнорування юридичної особистості компаній не можна було вважати прецедентним судовим рішенням [73, с. 55].

З іншого боку, у 2015 році В. М. Махінчук, аналізуючи застосування зазначених доктрин, вказував, що доктрина «alter ego» є складовою доктрини «piercing the corporate veil», а в її основі закладено концепцію відсутності незалежності корпорації від своїх акціонерів, і, щоб показати, що така корпорація є «alter ego» (тобто, «другим я») її акціонерів, необхідно довести, що корпорацію та акціонерів принципово неможливо розрізнити через очевидну єдність власності та інтересів [107, с. 40]. Додатково В. М. Махінчук, у контексті можливості перекласти відповідальність з юридичної особи-боржника на її учасників згідно з доктриною «alter ego» звертав увагу на те, що у судовій практиці зарубіжних країн існує низка ознак для застосування доктрини «alter ego», наприклад:

- змішування активів компанії та особистих активів її акціонера;
- активи компанії використовуються в особистих цілях акціонера;
- угоди між компанією та акціонером не носили характеру угод, укладених між незалежними особами;
- склад органів управління компанії та акціонера був схожим, тощо [105, с. 138].

О. А. Теличко та В. А. Рекун вказують, що перевірка на «alter ego» пов'язана зі з'ясуванням того, чи виконує відповідний суб'єкт функції, асоційовані з урядовою владою [238, с. 50].

Таким чином, у наведених вище позиціях аналіз доктрини «alter ego» відбувається як складової доктрини «piercing the corporate veil». Водночас, слід відмітити, що доктрина «alter ego» є відмінною від доктрини «piercing the corporate veil», та становить її дзеркальну форму, як буде проаналізовано нижче.

У напрацюваннях щодо доктрини «alter ego» зарубіжними авторами відмічається, що зазначена доктрина хоча і не є кодифікованою у будь-якому міжнародному договорі або конвенції, однак визнана і застосовується у багатьох юрисдикціях [294, с. 11].

С. Miles вказав, що у судовій практиці Великобританії вперше це питання було розглянуто ще у 1977 році, де було вказано, що Центральний банк Нігерії не є alter ego держави з огляду на те, що він виступав незалежним банкіром і радником уряду, федеральних штатів та деяких приватних клієнтів [312, с. 35–36].

Водночас, Y. Dautaj відмічається, що у 1983 році Верховний Суд США розглядав справу First National City Bank v. Banco Para el Comercio Exterior de Cuba, у межах якої було визначено, що створені урядом особи, які створені як юридичні особи незалежно та окремо від їх засновника, як правило, повинні розглядатися такими. Презумпція надання окремого правового статусу агентствам, органам та державним підприємствам відома як «правило Банцека» (що включає два елементи: ступінь контролю та як такий контроль

впливає на кредиторів контрольованої особи) може бути подолана лише за виняткових обставин [292, с. 130].

До того ж відзначається, що існує вагома презумпція того, що іноземний суверен та його органи є окремими юридичними особами, однак, у разі наявності надзвичайних обставин, зокрема, коли іноземний суверен здійснює контроль над особою настільки широкий, що виходить за межі звичайного наглядового контролю, то принцип справедливості вимагає ігнорування формальної відокремленості двох осіб [292, с. 130–131].

Окремо вказується, що американські суди у межах розгляду значної кількості таких справ, виокремили критерії, аналіз яких допомагає встановити можливість притягнення держави до відповідальності за зобов'язаннями пов'язаних із державою агенцій, установ, або підприємств. Це:

- рівень економічного контролю державою;
- передача (або її відсутність) прибутків державі;
- ступінь до якого державні службовці управляють особою або іншим чином впливають на її діяльність;
- чи є держава бенефіціарним отримувачем вигод від діяльності особи;
- чи дотримання розмежування (на державу і окрему юридичну особу) надасть право іноземній державі на отримання пільг у судах відповідної держави, уникаючи при цьому своїх зобов'язань [292, с. 132–133].

З іншого боку, вказується, що для застосування доктрини «alter ego» важливими є три елементи:

- контроль;
- шахрайські або інші неправомірні дії;
- несправедливий результат у разі, якщо корпоративна вуаль не буде піднята [294, с. 11].

Таким чином, у межах іноземної правозастовної практики існують різні підходи до застосування доктрини «alter ego», що змінюються з часом, і де у кожному конкретному випадку здійснюється аналіз критеріїв щодо можливості визнання окремих осіб alter ego відповідної держави.

Важливим у контексті збройної агресії Російської Федерації проти України є наголошення на думці, що висловлюється J. I. Hernandez, про те, що доктрина «alter ego» дозволяє кредиторам суверена (тобто, центрального уряду держави) здійснити виконання їх вимог щодо окремих осіб держави [305, с. 1–2]. На нашу думку, ця теза є ключовою у розрізненні доктрини «piercing the corporate veil» та доктрини «alter ego», де перша дозволяє притягнути до відповідальності осіб, що володіють або ж контролюють підпорядкованих їм осіб за зобов'язаннями таких підконтрольних осіб, у той час як друга дозволяє притягнути до відповідальності контрольованих осіб за зобов'язаннями осіб, що ними володіють або контролюють.

Більше того, на рівні ВС було розглянуто питання щодо підходів до доктрин, які є винятками із правила про самостійну майнову відповідальність юридичної особи, і які, хоча й прямо й не передбачені у законі, застосовуються судами на практиці, а саме:

- доктрина «проникнення крізь корпоративну завісу», що допускає відповідальність засновників за зобов'язаннями створеної ними юридичної особи;
- доктрина зворотного «проникнення крізь корпоративну завісу», або доктрина «alter ego», яка допускає відповідальність юридичної особи за зобов'язаннями її засновників [247].

Повертаючись до української правозастосовної практики, зазначеної вище, можна дійти висновку, що вирішальним для можливості стягнення з юридичних осіб заборгованості держави видається прирівняння таких юридичних осіб до державних органів, тобто таких, майном яких держава розпоряджається як своїм незалежно від наявності принципу відокремленості майна юридичних осіб.

Більш ґрунтовно цю позицію дослідив ВС у 2022 році, де вказав, що застосування доктрини «alter ego» нерідко відбувається у міжнародних інвестиційних арбітражах, де:

- трибунал має з'ясувати, чи є поведінка державної компанії такою, яку можна пред'явити державі-відповідачу; або
- трибунал має з'ясувати, чи є державна компанія-позивач частиною держави-учасника для цілей договору про взаємний захист інвестицій, що, як правило, позбавляє такого позивача прав інвестора за договором [156].

Аналізуючи позиції міжнародних трибуналів у таких справах, ВС прийшов до висновку, що при розгляді врахуванню мають підлягати такі критерії:

- чи утворена компанія для виконання комерційних цілей;
- чи виконує компанія функції, притаманні державним органам (тобто здійснює публічну функцію, не характерну для приватних осіб);
- чи здійснює така компанія інші види діяльності та чи є вони основними/самостійними, або носять допоміжний характер до виконання нею публічної функції;
- яким є ступінь контролю з боку держави;
- чи відокремлене майно компанії від майна держави [156].

Таким чином, у тій справі, враховуючи статус Державної корпорації розвитку «ВЕБ.РФ», було визнано, що остання по суті є органом Російської Федерації, оскільки виконує цілі, функції та завдання, притаманні державним органам [156].

З моменту висловлення ВС зазначеної правової позиції українські суди декілька разів розглядали подібні справи. Більшість з окреслених справ стосувалася стягнення заборгованості Російської Федерації солідарно з Російської Федерації та Державної корпорації розвитку «ВЕБ.РФ» [206; 207].

Водночас, на рівні суду першої інстанції у 2024 році також було ґрунтовно розглянуто питання щодо стягнення заборгованості Російської Федерації з групи компаній «Газпром» [205]. У зазначеній справі Господарський суд Запорізької області звернув увагу на критерії, розроблені Європейським Судом з прав людини, та застосував їх до визначення групи компаній «Газпром» як державних органів:

- правовий статус (згідно з публічним чи приватним правом);
  - характер діяльності (публічна функція або звичайне комерційне підприємство);
  - контекст функціонування (наприклад, монополія або суворо регульований бізнес);
  - інституційна незалежність (ступінь державної власності);
  - операційна незалежність (ступінь державного нагляду та контролю)
- [205].

Таким чином, враховуючи наведені вище позиції, можна дійти висновку, що для встановлення можливості застосування доктрини «alter ego», важливим є аналіз наступних критеріїв:

- ступінь контрольованості;
- інституційна та операційна незалежність;
- розрізненість діяльності та функцій;
- відокремленість майна.

У аналізованій вище справі було зазначено, що alter ego Російської Федерації є не лише ПАТ «Газпром», власником якого напряму є Російська Федерація, а й дочірня компанія ПАТ «Газпром» («Газпром Капітал») і дочірня компанія дочірньої компанії ПАТ «Газпром» («Газпром Інтернешнл») [205]. Тобто, суд визнав, що концепція alter ego може поширюватися на невизначений ланцюг володіння юридичними особами.

Існуюча в Україні судова практика наразі визначає, що alter ego Російської Федерації є Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ», Публічне акціонерне товариство «Газпром» та підконтрольні їм особи. Водночас, з подальшим розвитком судової практики застосування доктрини «alter ego» може здійснюватися і до інших осіб, підконтрольних як Російській Федерації, так і вже зазначеним alter ego останньої.

Важливим є визначення правової підстави для притягнення до відповідальності компаній групи «Газпром». У наведеній справі суд звернувся до аналогії права, зазначивши, що не існує жодного закону чи нормативно-

правового акту, який би регулював, який вид відповідальності застосовується до таких компаній, зокрема, відсутній закон, який би прямо регулював солідарну відповідальність первинного боржника та його alter ego в рамках положення про загальну деліктну відповідальність українського законодавства, тобто статті 1166 ЦК України [205].

На нашу думку, зазначена позиція видається не до кінця нормативно обґрунтованою та потребує її перегляду з точки зору внесення змін до законодавства України та подальшому розкриттю у судовій практиці.

Варто відмітити, що відповідно до Проекту Закону про внесення змін до ЦК України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21 вересня 2025 року, пропонується доповнення ЦК України статтею 116-2 «Зняття корпоративної вуалі», відповідно до якої, зокрема, суд може покласти субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного товариства на його учасників або контролюючих осіб у виняткових випадках, якщо майна товариства недостатньо для задоволення вимог кредиторів і доведено, що товариство використовувалося, зокрема, для фактичного використання товариства як alter ego особи, яка прямо або опосередковано здійснює вирішальний вплив на його діяльність [176].

На нашу думку, згадування alter ego у аналізованому контексті не відповідає меті застосування доктрини «alter ego», оскільки зазначена доктрина вважається зворотною до доктрини «зняття корпоративної вуалі». ВС відзначав, що доктрину «alter ego» можна розглядати як дзеркальне відображення доктрини «корпоративної вуалі», в основі якого так само лежить нехтування окремішністю юридичної особи від її засновників, водночас тепер, навпаки, до відповідальності притягається сама юридична особа за зобов'язаннями, які первісно виникли як зобов'язання її засновників (учасників) [247].

Більше того, не можна не звертати увагу на те, що alter ego особи може бути не лише особа, що пов'язана з нею прямими відносинами володіння та/або контролю, а й інші особи, що знаходяться у ланцюгу такого володіння

та/або контролю, оскільки вплив на першу особу у ланцюгу володіння ймовірно означатиме вплив на інших осіб, якими володіє підконтрольна особа. З іншого боку, така презумпція однозначно виконується щодо осіб, які на 100 % знаходяться у володінні та/або контролюються, у той час як особи, де частки володіння та/або контролю є меншими принаймні за 50 %, не обов'язково можуть визнаватися *alter ego* відповідних контролюючих осіб.

У зв'язку з цим, існує необхідність щодо уточнення пропонованих положень ЦК України. При цьому, доречним буде включення окремих положень щодо застосування доктрини «*alter ego*» до нормативно-правового регулювання.

Варто відмітити, що пропоновані доповнення ЦК України передбачають безпосереднє застосування латинських термінів, відтак у цьому аспекті ЦК України може бути доповнено статтею 1177-1 наступного змісту:

«Стаття 1177-1. Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії проти України іншою державою

1. Шкода, завдана особі внаслідок збройної агресії проти України іншою державою, відшкодовується такою державою та/або особами, які є *alter ego* такої держави, у повному обсязі незалежно від вини.

2. Шкода, завдана особі внаслідок збройної агресії проти України іншою державою може бути компенсована такій особі за рахунок Державного бюджету України у випадках, передбачених законодавством. Особа, яка здійснили компенсацію, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом.»

До того ж, застосування доктрини «*alter ego*» може бути розглянуто безвідносно до здійснення Російською Федерацією збройної агресії проти України шляхом включення у законодавство критеріїв, згідно з якими зазначена доктрина може бути застосована.

У цьому аспекті, потребує внесення змін стаття 176 ЦК України. Більше того, доречним буде зазначення про необмежену кількість юридичних осіб та

інших правових утворень у структурі, шляхом доповнення чинної частини 2 цієї статті та викладенням її у такій редакції:

«Юридичні особи, що створені, та/або знаходяться у власності, та/або підпорядковуються державі (у тому числі, іноземній державі), Автономній Республіці Крим, територіальним громадам, не відповідають за зобов'язаннями відповідно держави (у тому числі, іноземної держави), Автономної Республіки Крим, територіальних громад, крім випадків, встановлених законом.»

Таким чином, положення пропонованої статті 1177-1 ЦК України не будуть суперечити положенням статті 176 ЦК України.

Існуюча в Україні судова практика наразі визначає, що *alter ego* Російської Федерації є Державна корпорація розвитку «ВЕБ.РФ», Публічне акціонерне товариство «Газпром» та підконтрольні їм особи. Водночас, з подальшим розвитком судової практики застосування доктрини «*alter ego*» може здійснюватися і до інших осіб, підконтрольних Російській Федерації.

Вважаємо, що доречним, у межах іншого дослідження, буде здійснити детальний розгляд застосування доктрини «*alter ego*» не лише щодо держави та підконтрольних їй осіб, а й щодо контролю між непов'язаними з державою особами.

У аналізованих правовідносинах важливим є документування доказової бази щодо завданої шкоди для можливості отримання відшкодування як у межах цивільного, так і кримінального проваджень, тобто, необхідним є доведення причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та дією, якою таку шкоду було завдано [275, с. 375].

Постановою Кабінету Міністрів України № 326 від 20 березня 2022 року було затверджено Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, який встановив процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, починаючи з 19 лютого 2014 року [181].

В залежності від виду завданої шкоди зазначений порядок встановлює необхідність здійснення її оцінки відповідно до методик, затверджених уповноваженими органами.

Фіксація фактів пошкоджень або руйнування будівель та споруд, зумовлених збройною агресією Російської Федерації, здійснюється відповідно до Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 473 від 19 квітня 2022 року [182].

Процес документування збитків є складним та спирається на різноманітні державні органи та установи, що є уповноваженими здійснювати відповідну фіксацію [123, с. 190–191]. Зазначене нормативно-правове регулювання встановлює порядок та процедуру визначення шкоди та обсягу збитків, тобто, можливість уповноваженими особами задокументувати порушення права власності, що дозволить отримати належні та достатні докази щодо факту завдання відповідної шкоди.

Таким чином, задоволення позовних вимог щодо відшкодування майнової та/або немайнової шкоди в судах України створює формальні та достатні юридичні підстави для подальшої можливості отримання відшкодування на підставі такого рішення шляхом його виконання.

Водночас, фактична відсутність Російської Федерації або її alter ego у судовому процесі може в подальшому створити перешкоди для отримання відшкодування шляхом пред'явлення апеляційних та касаційних скарг, затягування судових процесів тощо. Більше того, складним може бути виконання таких рішень в Україні, а також визнання та виконання за кордоном, де Російська Федерація може мати більше механізмів для захисту власних прав та інтересів.

З іншого боку, відшкодування може відбуватися шляхом звернення до судів іноземних юрисдикцій, міжнародних арбітражних установ або до спеціально створених органів (наприклад, комісій).

До того ж, відшкодування майнової та/або немайнової шкоди хоча і видаються найбільш застосовними способами захисту права власності з огляду на існуючу агресію Російської Федерації проти України, не є єдино ефективними, що можуть бути застосовані для захисту прав постраждалих від агресії осіб.

3.2. Особливості застосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України

У контексті захисту права власності, важливо звернути увагу на той факт, що наявність підстави, що підтверджує можливість здійснення захисту права власності (наприклад, звернення до національного суду з вимогою про відшкодування збитків), не означає наявності подальшої ефективної реалізації (виконання) такої підстави.

Збройна агресія на міждержавному рівні призводить до необхідності здійснити переосмислення існуючих інструментів виконання тих чи інших результатів здійснення захисту права власності.

Як доречно зазначили Н. Б. Новицька, А. М. Новицький, Д. В. Приймаченко, не завжди винесення рішення судовою інстанцією по суті спору може стати завершальною частиною вирішення такого спору, і часто сторона, яка програє справу у суді не має наміру та не вчиняє жодних дій щодо виконання відповідного судового рішення, що зумовлює необхідність наявності інституційної системи примусового виконання судових рішень. У зв'язку з цим, комплексна система виконавчих зобов'язань у загальній системі права набула особливого місця, а у системі спеціально створених органів – створено відповідні інституції з визначеними відповідно до законодавства правами та обов'язками [124, с. 121].

А. Кошман зазначає, що держава, реалізуючи положення Конституції України, має створювати належні організаційні інституції та правові

механізми, що забезпечуватимуть реалізацію права на виконання судового рішення. До того ж, існує необхідність у здійсненні забезпечення функціонування цих систем у такий спосіб, щоб доступ до них мала кожна особа, на користь якої приймається відповідне судове рішення. У свою чергу, невиконання державою її позитивно закріпленого обов'язку щодо забезпечення функціонування існуючої в ній системи виконання судових рішень призводить до необґрунтованих обмежень конституційного права на судовий захист та нівелює саму його сутність. У зв'язку з цим, враховуючи запроваджений правовий режим воєнного стану, доцільність закріплення додаткових механізмів виконання судових рішень як невід'ємної частини реалізації права на судовий захист, що не може обмежуватися навіть в умовах існуючого правового режиму воєнного стану, і зазначені механізми мають бути запроваджені на принципах співмірності і пропорційності з метою забезпечення балансу прав та законних інтересів стягувачів і боржників, а також з урахуванням балансу між приватним і суспільним інтересом в питанні закріплення обмежень права на виконання судових рішень в умовах правового режиму воєнного стану [89].

З початку повномасштабного вторгнення, однією з перепон до прийняття, а тим паче виконання судових рішень, де відповідачем виступала Російська Федерація, стала наявність у останньої державного судового імунітету, тобто, непідсудності зазначеної держави судовим інстанціям України, включаючи наявність захисту від примусового виконання рішень таких судових інстанцій [233, с. 55].

П. В. Отенко вказує, що у міжнародному праві співіснують дві концепції імунітету іноземних держав, а саме абсолютного та обмеженого (функціонального) імунітету, де відповідно до концепції абсолютного імунітету, яка превалює у внутрішніх правопорядках посткомуністичних держав, одна держава повністю звільняється від розповсюдження юрисдикції іншої, у той час як щодо обмеженого (функціонального) імунітету передбачаються випадки, коли імунітет іноземної держави є обмеженим,

зокрема, коли така іноземна держава діє не в якості суверенної держави, а в якості приватної особи. Більше того, «судовий імунітет» є відмінним від «імунітету примусового виконання рішень» та «майнового імунітету», що зумовлює необхідність у належному розрізненні цих правових явищ [128, с. 251–252].

У зв'язку з цим, наявність нормативного регулювання як щодо можливості розглядати справи щодо Російської Федерації, так і щодо їх примусового виконання є необхідністю. Водночас, зазначеного регулювання на нормативному рівні запроваджено не було, і вказане питання наразі вирішується у судових інстанціях на підставі та в межах чинного законодавства України.

У здійсненому аналізі правозастосування вказується, що до 2022 року судова практика на рівні ВС (а отже, і судів першої та апеляційної інстанцій) свідчила про те, що Російська Федерація користується в Україні судовим імунітетом у повній мірі, що передбачало обов'язкове отримання згоди дипломатичного представництва або іншого уповноваженого органу Російської Федерації на пред'явлення до нього будь-якого позову, включаючи про відшкодування шкоди, і за відсутності такої згоди Російська Федерація не могла б виступати відповідачем у цивільному процесі в Україні, та судові інстанції в Україні не мали жодних прав вчиняти будь-які процесуальні дії у межах такого процесу [106, с. 21].

Однак, слід звернути увагу на важливе твердження, що порушення, які вчиняються Російською Федерацією як збройна агресія проти України, у будь-якому разі перебувають за межами суверенітету Російської Федерації, що призводить до висновку, що у межах цивільного правопорядку України, така держава має визнаватися порушником суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, територіальних громад та держави [233, с. 58], а отже може бути притягнута до відповідальності за такі правопорушення.

До того ж, важливо погодитися думкою про те, що навіть, якщо визнання рішень судів інших держав і може суперечити традиційним положенням про державний імунітет, то у випадку збройної агресії Російської Федерації проти України діють виняткові обставини, що дозволяють визнання таких рішень, і у юридичній літературі цей підхід відомий як доктрина «forfeiture of rights», тобто, втрата правового захисту з боку держави-порушника через її грубу поведінку [70, с. 219].

І. Р. Мудра у цьому аспекті небезпідставно зазначає про те, що застосування у цих обставинах усталених судових процедур з метою захисту прав осіб, що є потерпілими від збройної агресії Російської Федерації, на сьогоднішній день ускладнюється наявністю юрисдикційного імунітету держави у сфері міжнародного приватного права і процесу (тобто, не тільки на рівні України), а відтак будь-які судові рішення щодо відшкодування завданої збройною агресією шкоди, прийняті національними судами України та/або третіх країн, ймовірно, будуть супроводжуватись складнощами на етапі їх визнання та виконання [118, с. 202], враховуючи складність визнання та виконання таких рішень у зарубіжних країнах, де відсутні будь-які спеціальні, зокрема і спрощені, процедури, пов'язані з такою збройною агресією.

До того ж, невиконання передбачених міжнародним правом деяких необхідних процедур (зокрема, відсутність, належного повідомлення Російської Федерації як іноземної держави про пред'явлені до неї будь-яких позовних вимог, а також про результати їх розгляду судовою установою в Україні), може створити у подальшому перешкоди для можливості ефективної реалізації (виконання) ухвалених судових рішень у справах проти Російської Федерації та пов'язаними з нею осіб, зокрема, щодо звернення таких судових рішень до примусового виконання на території зарубіжних держав за рахунок майна Російської Федерації та пов'язаних з нею осіб, що знаходиться на території таких зарубіжних держав [18, с. 134; 237, с. 248].

Водночас, існує полеміка щодо того, чи варто повністю скасовувати державний суверенітет у разі збройної агресії, чи слід застосовувати його обмежену, а не повну (абсолютну) форму.

У цьому контексті, М. Медведева звертає увагу на те, що підхід деяких зарубіжних держав до державного імунітету в цілому змінюється шляхом застосування функціонального (обмеженого) імунітету замість абсолютного, і суди у США, Італії, Греції, Бразилії здійснюють винятки у абсолютному імунітеті держав у зв'язку з порушенням окремих прав та свобод особи та необхідністю здійснення компенсації шкоди жертвам порушень прав людини. У зв'язку з цим, автором пропонується здійснення на законодавчому рівні запровадження обмеження юрисдикційних імунітетів іноземних держав у випадку завдання шкоди фізичним, юридичним особам, державі тощо внаслідок збройної агресії, а також здійснювати запровадження аналогічних положень у законодавство інших країн (у тому числі аби виключити неможливість виконання рішень українських судів на підставі суперечності публічному порядку) [109, с. 46–48]. Наведений підхід демонструє комплексність до вирішення проблеми виконання судових рішень щодо Російської Федерації, однак, безумовно потребує більш глибокої розробки як концепції у міжнародному праві, так і нормативних положень в залежності від системи права тієї чи іншої зарубіжної держави.

Важливими є висновки і Ю.М. Жорнокуя, який підкреслює, що:

- застосування абсолютного імунітету держави може відбуватися лише щодо питань, що виникають у сфері публічних представницьких відносин (наприклад, призначення дипломатичних делегацій, відкриттям консульств тощо);

- у межах будь-яких комерційних, а також деліктних майнових відносин (включаючи, завдання шкоди життю та здоров'ю фізичних осіб, а також майну фізичних та юридичних осіб) держава не може посилатися на концепцію абсолютного імунітету (тобто, мова може йти про застосування обмеженого (функціонального) імунітету, або ж його нівелювання);

- збройна агресія Російської Федерації проти України, внаслідок чого завдається шкода як життю та здоров'ю фізичних осіб, так і майну фізичних та юридичних осіб не може свідчити про наявність можливості Російської Федерації як агресора застосовувати будь-який юрисдикційним імунітет, що може бути наявний у держави, у тому числі через порушення як низки міжнародних актів, включаючи, Європейську конвенцію про імунітет держав 1972 року та Конвенцію ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власність 2004 року, так і основоположних принципів та норм міжнародного права [54, с. 17].

Відтак, Д. С. Спесівцев, з юридичної точки зору, доходить доречного висновку про те, що існує необхідність у застосуванні саме обмеженої форми державного суверенітету Російської Федерації відповідно до визнаних міжнародних джерел права, включаючи звичаїв, що надає можливість українським судам розглядати справи щодо відшкодування завданої Російською Федерацією (та її особами) у ході збройної агресії проти України шкоди шляхом виключення таких випадків з-під принципу дії повного імунітету держави [233, с. 59]. Аргументи для подолання повного судового імунітету Російської Федерації були зазначені також і на рівні ВС, як зазначалося у попередніх розділах даного дослідження, що зумовило надання можливості вирішення справ щодо відшкодування шкоди безпосередньо Російською Федерацією у національних судах в Україні.

Згідно з наявною статистикою, за 2024 рік українськими судами було винесено рішення близько у 800 справах про відшкодування шкоди з Російської Федерації, де більше 90 % вимог були задоволені повністю або принаймні частково [285]. На нашу думку, кількість таких рішень може лише зростати, що зумовлює необхідність наявності і відповідного нормативно-правового регулювання для належного виконання таких рішень.

При цьому кількість справ про відшкодування шкоди, що перебувають на розгляді або за якими вже було винесено рішення цивільними судами України за наслідком збройної агресії Російської Федерації проти України

після 2022 року, наразі становить тисячі, що підкреслює необхідність у комплексному підході до врегулювання стягнення завданої шкоди.

У таких справах цивільні суди України в цілому задовольняють позовні вимоги про стягнення шкоди з Російської Федерації, а справи можна поділити, зокрема, на наступні категорії:

- стягнуто збитки, завдані рухомому та/або нерухомому майну, що знаходиться на тимчасово окупованій території [62; 63; 64];

- стягнуто збитки, завдані рухомому та/бо нерухомому майну позивача, що постраждало внаслідок завдання ракетного/артилерійського удару по цивільних об'єктах, що знаходяться на території, підконтрольній державі Україна [59; 60; 61; 65; 215; 218; 212].

Видається, що у наведених справах важливим є надання належних доказів, що підтверджують як факт так і розмір завданих збитків (зокрема, звітів про розмір збитків, висновків експертиз тощо), оскільки у деяких випадках суди відмовляли у задоволенні позовних вимог про стягнення матеріальної шкоди за відсутності доказів, що підтверджували б факт пошкодження та/або знищення майна та розмір шкоди [58; 66; 214].

При цьому, наявність як напрацьованої судової практики в Україні та світі, так і політична воля державної влади в Україні не є визначальними факторами впливу на Російську Федерацію як державу-агресора, у якої відсутній намір виконувати рішення органів, що знаходяться під українською юрисдикцією [47, с. 16] або під будь-якою іншою юрисдикцією, у разі прийняття таких рішень не на користь Російської Федерації.

Попередній досвід виконання судових рішень, пов'язаних з отриманням відшкодування з Російської Федерації в контексті збройної агресії останньої проти України (у тому числі, і до 2022 року), не є позитивним з огляду на невизнання Російською Федерацією та фактичну неможливість змушення її до виконання судових рішень, в тому числі і через відсутність належного правового регулювання цього питання.

А. Омельченко зазначає, що одним з етапів відшкодування завданої шкоди (що, на наше переконання, є основним цивільно-правовим способом захисту права власності) є виконання судового рішення за наслідками звернення до суду із відповідними позовними вимогами [126, с. 155]. Варто відмітити, що наразі будь-яких спеціальних нормативних положень щодо виконання рішень про відшкодування шкоди з Російської Федерації (або її *alter ego*, як зазначалося вище), запроваджено не було.

У цьому контексті додатково постає питання щодо того, якою буде відповідна процедура стягнення, хто конкретно буде платником та чи будуть взагалі виконуватися будь-які прийняті судові рішення [90, с. 69].

Деякі автори звертають увагу на те, що хоча на сьогодні в Україні відсутній ефективний механізм виконання судових рішень щодо отримання відшкодування з Російської Федерації, винесення таких рішень має надзвичайно важливе значення у стратегічному вимірі, оскільки факт визнання Російською Федерацією відповідальною за завдану шкоду у національних судах України формує серйозну доказову базу для майбутніх процесів у міжнародних інституціях, та такі рішення додатково фіксують обставини вчинення порушень, обсяг завданої шкоди та правову кваліфікацію дій держави-агресора, що може бути використано у подальших справах, пов'язаних з репараціями, компенсаціями, або ж притягненням до відповідальності за воєнні злочини [264, с. 318–319]. Зазначена думка, з одного боку, є слушною, оскільки наявність судового рішення безумовно посилює можливості індивідуально особи отримати відшкодування, а також зафіксувати додатково факти порушень прав з боку Російської Федерації, а з іншого боку, ймовірність та ефективність виконання будь-якого судового рішення щодо Російської Федерації є невизначеною та може залежати у кожному конкретному випадку від різних обставин.

Також підкреслюється, що навіть, якщо українські суди і ухвалюють рішення на користь постраждалих від збройної агресії осіб, то їх практичне виконання є непростим, враховуючи відсутність активів Російської Федерації

на території України (що можна було б стягнути відносно доступно), а у перспективі виконання таких рішень буде можливим лише через механізми міжнародного права, зокрема, шляхом створення міжнародних компенсаційних фондів або через заморожені активи Російської Федерації за кордоном [284, с. 364]. Насправді ж, виконання судових рішень не обов'язково буде здійснюватися через механізми міжнародного права, а Україна власним прикладом демонструє наявність можливості запроваджувати достатньо ефективні механізми у правовому полі (включаючи, подолання судового імунітету Російської Федерації, запровадження концепції *alter ego* тощо), оскільки погодження будь-якого міжнародного регулювання та створення міжнародних інституцій займає тривалий час та потребує політичної волі та ресурсів багатьох залучених країн.

П. О. Ящур доречно вказує, що існує необхідність у розробці та закріпленні механізму забезпечення виконання відповідних судових рішень проти Російської Федерації за рахунок спеціальних компенсаційних фондів, що можуть бути створених за участі міжнародних організацій та іноземних донорів, що дозволить забезпечити належним чином права постраждалих на відшкодування шкоди [284, с. 364]. Водночас, зазначається, що чинне законодавство України не визначає джерела наповнення будь-якого такого спеціального фонду, з якого б передбачалося здійснення відшкодування завданої шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, як і не встановлюються правові основи пошуку активів держави-агресора, не визначаються механізми їх конфіскації задля спрямування отриманих від реалізації таких активів грошових коштів на відновлення економіки України та здійснення відповідного відшкодування на користь потерпілих осіб [79, с. 97].

З іншого боку, як зазначалося вище, у зв'язку з припиненням участі Російської Федерації у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, отримання та виконання рішень Європейського суду з прав людини щодо Російської Федерації також унеможлиблюється. Водночас, С. С. Шрамко

звертає увагу, що деякі експерти вважають, що виконання попередньо прийнятих рішень Європейського суду з прав людини може стати частиною більш широкого механізму, створеного у межах міжнародної угоди, що буде охоплювати і такі рішення [275, с. 374].

Однак, як вірно зазначають деякі автори, найважливішим критерієм для вибору конкретного механізму відшкодування збитків має бути його результативність, тобто, рішення суду чи іншого уповноваженого органу повинні бути фактично виконані, а саме отримана справедлива матеріальна компенсація за шкоду, заподіяну внаслідок збройної агресії фізичним та юридичним особам, а також відновлено порушені майнові та немайнові права [86, с. 271]. Більше того, не менш важливим є і можливість широкого та доступного застосування того чи іншого механізму, враховуючи значну фактичну кількість вчинених порушень Російською Федерацією під час збройної агресії проти України.

Д. С. Спесівцев, у контексті аналізу перспектив фактичного відшкодування завданої Російською Федерацією шкоди, зазначає про те, що існує три можливі сценарії (найгірший, консенсусний та оптимальний):

- за найгіршого сценарію складно очікувати від Російської Федерації будь-якого добровільного відшкодування шкоди, завданої її військами у ході збройної агресії проти України, зокрема цивільному населенню. До того ж існує висока ймовірність, що на тимчасово окупованих територіях потерпілі особи від такої агресії не отримають відшкодування, оскільки, сума збитків вже є надзвичайно великою; у Російській Федерації відсутні наразі будь-які реальні юридичні механізми здійснення такого відшкодування; та до того ж зняття з себе Російською Федерацією конвенційних зобов'язань виключає можливість захисту прав потерпілих через Європейський суд з прав людини;
- за консенсусного сценарію допускається можливість здійснення відшкодування принаймні частини завданої матеріальної та моральної шкоди;
- за оптимального сценарію весь обсяг завданої шкоди, зафіксований і підтверджений у ході розгляду справ національними судами, згідно з

національним правопорядком, або ж у будь-який інший спосіб матиме характер законної вимоги, яка буде задоволена [232, с. 155].

Може існувати два сценарії примусового виконання рішень прийнятих щодо відшкодування шкоди з Російської Федерації:

- примусове виконання судових рішень в Україні шляхом звернення стягнення на активи Російської Федерації, що знаходяться на території України;

- примусове виконання судових рішень за межами України шляхом звернення стягнення на активи Російської Федерації, що знаходяться у відповідних іноземних юрисдикціях [108, с. 280–281].

При цьому, доречно підкреслюються недоліки як першого, так і другого сценаріїв: щодо першого сценарію відмічається, що обсяг завданої шкоди значно перевищує вартість активів, що знаходяться в Україні, у той час як щодо другого сценарію вказується на необхідність проходження процедури щодо визнання та виконання судових рішень на території іншої юрисдикції [108, с. 280–281].

Л. Л. Яворська зазначає, що наразі примусове виконання в Україні вже ускладнене відсутністю активів Російської Федерації, доступних для стягнення, оскільки дипломатичні будівлі користуються імунітетом, а деякі комерційні активи вже конфісковані або стягнуті, а відтак фактичне стягнення присуджених сум наразі практично неможливе, і звертається увага, що суди в Україні визначають, що ключовим завданням на даному етапі є встановлення самого юридичного факту завдання шкоди та визнання права позивачів в Україні на відшкодування навіть у разі, якщо здійснення негайного виконання не є можливим [279, с. 584].

І. О. Кас'яновський вказує, що з огляду на існуючі правові позиції ВС, можна з впевненістю зазначати, що в Україні рішення щодо стягнення відшкодування завданої шкоди з Російської Федерації будуть прийматися до виконання, у той час як щодо виконання відповідних рішень українських судів закордоном, важливою є позиція судів іноземних держав щодо виконання

рішень прийнятих українськими судами проти Російської Федерації, що також буде залежати від політичної волі іноземної держави та об'єктивного усвідомлення загрози, в тому числі в міжнародно-правовому полі [75, с. 328].

Відтак, у контексті наведених вище позицій, наявність або відсутність належного нормативного регулювання виконання рішень може не мати значення, з огляду на відсутність волі до виконання таких рішень з боку боржників (тобто, держави, що здійснює збройну агресію), або ж неможливості примусового виконання у окремих випадках, що зумовлює необхідність розроблення належних інструментів для здійснення відшкодування.

З іншого боку, вже деякі існуючі наразі механізми дозволяють здійснювати ефективне виконання рішень щодо стягнення завданої шкоди з Російської Федерації у різні способи, наприклад, з пов'язаних з зазначеною державою осіб (*alter ego*), майно яких знаходиться на території України.

А. Ю. Галамага звертає увагу на те, що попри наявність деяких розроблених законодавчих інструментів, у процесі отримання відшкодування виникають численні проблеми, зокрема:

- недостатнє фінансування;
- складність бюрократичних процедур;
- відсутність єдиного реєстру щодо тимчасово окупованих територій;
- технічні та організаційні недосконалості.

При цьому, останнім зазначається, що для подолання зазначених проблем необхідним є постійне вдосконалення законодавчої бази, спрощення процедур подання заяв, посилення міжнародної співпраці, а також забезпечення стабільного бюджетного фінансування [25, с. 122]. На нашу думку, зазначені формулювання є досить загальними та не надають переліку конкретних заходів, що можуть покращити процес виконання відшкодування завданих збитків внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

У свою чергу, деякі автори є більш оптимістичними, зазначаючи, що можливість здійснення відшкодування шкоди, заподіяної у результаті збройної агресії Російсько Федерації проти України, виглядає доволі ефективно, хоча й вимагає активних дій з боку потерпілих [273, с. 146]. Однак, погодитися з таким висновком однозначно не можна, виходячи з відсутності фактично доступного майна для стягнення в Україні, а також майна в зарубіжних країнах, що значно ускладнюється відсутністю будь-якого спеціального регулювання для такої категорії справ.

До того ж, як зазначає О. О. Щипанова, важливим є висновок, що незважаючи на деякі нормативно запроваджені в Україні компенсаційні механізми (які до того ж мають окремі особливості їх застосування), їх не можна ототожнювати з відшкодуванням завданої майнової та/або моральної шкоди, що на підставі рішення суду стягуються з винної у її заподіянні особи у повному обсязі [277, с. 50–51].

ВС, враховуючи досвід розгляду справ пов'язаних з відшкодуванням шкоди з Російської Федерації, звертає увагу на наявність декількох перспективних шляхів виконання судових рішень прийнятих проти держави-агресора, а саме:

- визнання рішення української судової інстанції шляхом застосування стандартної процедури визнання та допуску до його примусового виконання у окремій зарубіжній країні, в якій є майно держави-агресора або пов'язаних з нею юридичних та фізичних осіб, що так чи інакше беруть участь у фінансуванні війни на боці держави-агресора;

- виконання судових рішень в Україні шляхом застосування загальних процедур примусового виконання усередині держави – зокрема, у межах об'єднаного виконавчого провадження Міністерством юстиції України;

- шляхом застосування міжнародного Реєстру Збитків, де рішення українських судових інстанцій розглядатиметься як один з доказів завдання шкоди та її розміру, що не виключає можливість окремої оцінки здійснення

таких обставин самостійно органом, що буде компетентним у межах Реєстру Збитків [138].

Наведена позиція ВС у цілому відображає теоретичні напрацювання щодо цього питання, і, на нашу думку, нормативна розробка кожного з них є перспективною та необхідною задля забезпечення варіативності при можливості примусового виконання рішень щодо відшкодування шкоди з Російської Федерації внаслідок її збройної агресії проти України.

У зв'язку з цим, ВС небезпідставно наголошує на необхідності прийняття і ряду законодавчих змін, в тому числі задля підвищення нормативної та інституційної спроможності виконувати судові рішення, прийняті судами в Україні, включаючи:

- запровадження у ЦПК України та інших процесуальних кодексах в Україні окремих загальних правил про розгляд судових справ у порядку заочного провадження з обов'язковим призначенням в окремих категоріях таких спорів (зокрема, й у разі пред'явлення позову до держави-агресора) за рішенням суду представника відсутньої сторони відповідача;

- невідкладне схвалення Верховною Радою України закону про обмеження юрисдикційного імунітету іноземної країни, що є агресором у спорах з особами, що зазнали шкоди внаслідок збройної агресії відповідної держави-агресора, включаючи як фізичних так і юридичних осіб;

- визначення та запровадження дієвого та ефективного механізму сповіщення сторони відповідача – держави-агресора у категорії спорів, що пов'язана зі здійсненням відшкодування внаслідок збройної агресії;

- закріплення в окремому нормативному акті не тільки представництво інтересів відповідача, а й надання коштів позивачу на сповіщення відповідача, переклад матеріалів позову тощо [138].

Наведені пропозиції демонструють комплексний підхід до підвищення рівня правової ефективності, водночас, не враховують деяких окремих пропозицій, що пропонуються у теорії, включаючи додаткові зміни до Закону

України «Про виконавче провадження», а також до Закону України «Про міжнародне приватне право».

Оскільки ключовим у цьому аспекті є питання належного правового обмеження юрисдикційного імунітету держави-агресора, то зверталася увага на Проект Закону про обмеження імунітету іноземних держав та їх посадових і службових осіб від пред'явлення позовів та стягнення шкоди, завданої на території України смертю або ушкодженням здоров'я, а також шкоди, завданої майну внаслідок збройної агресії, тимчасової окупації території України, інших дій чи бездіяльності, який визначав, що «іноземна держава-агресор, а так само її посадові та службові особи під час виконання своїх посадових або службових обов'язків, не користується в Україні судовим імунітетом, імунітетом від попереднього забезпечення позову і від примусового виконання рішення та не можуть посилатися на відповідний імунітет при пред'явленні до них позову, залученні до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладенні арешту на майно, яке їм належить, застосуванні щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і зверненні стягнення на таке майно, якщо справа стосується відшкодування шкоди, завданої на території України смертю або ушкодженням здоров'я, а також шкоди, завданої майну...» [172]. Водночас, зазначений законопроект у 2025 році було відхилено та запропоновано взяти за основу інший, більш пропрацьований Проект Закону про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна [199], який було прийнято за основу у квітні 2025 року та відправлено на доопрацювання.

Вказаний законопроект врегульовує низку неузгодженостей, пов'язаних з можливістю обмеження державного імунітету як щодо провадження правосуддя у судах України, так і щодо виконання окремих рішень із запровадженням змін до низки інших нормативно-правових актів, включаючи Закон України «Про міжнародне приватне право», Закон України «Про виконавче провадження», ЦПК України та інші.

На нашу думку, прийняття такого законопроекту підвищить рівень нормативної обґрунтованості ухвалення та примусового виконання рішень про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, у той час як відтермінування його прийняття на законодавчому рівні не заповнює існуючі юридичні прогалини у відповідних судових процесах.

Висновки до розділу 3

Під час дослідження поняття, змісту та особливостей застосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України ми дійшли таких висновків:

1. Застосування термінів «компенсація» та «відшкодування» з позиції критерію виду завданої шкоди може здійснюватися незалежно від такого виду, тобто, як щодо майнової (матеріальної), так і щодо немайнової (моральної або ж нематеріальної) шкоди. Запропоновано розмежування цих термінів здійснювати на підставі критерію суб'єктивного обов'язку здійснення виплати (передачі майна) за завдану особі шкоду, де:

- термін «відшкодування» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі її стягнення з особи, яка завдала шкоду, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом; у той час як

- термін «компенсація» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі здійснення виплати (передачі майна) особою, яка не завдала шкоди, і у разі відсутності у неї обов'язку здійснення таких дій згідно із законом, однак, якщо вона матиме право на зворотну вимогу (регрес) до особи, яка завдала такої шкоди, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом.

2. Стаття 1177 ЦК України щодо відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, містить певні недоліки, що не дозволяють стверджувати про те, що її

застосування може бути універсальним у контексті відшкодування (компенсації) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії, оскільки вказана норма:

- передбачає відшкодування лише фізичним особам, в той час як право на відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії іншої держави, повинні мати як фізичні, так і юридичні особи, оскільки нерідко юридичні особи зазнають шкоди значно більшої, ніж фізичні особи;

- може бути застосована лише у разі наявності кримінального провадження, однак, відкриття кримінального провадження та подання цивільного позову в його межах не завжди може бути ефективним та створюватиме значне навантаження на правоохоронні органи, враховуючи обсяги завданої шкоди;

- не специфікує випадків та порядку здійснення компенсації шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, що створює правову невизначеність щодо застосування зазначених нормативних положень.

3. Доктрина «alter ego» не може визначатися частиною іншої доктрини – «piercing the corporate veil», оскільки є відмінною від неї та становить її дзеркальну форму, де перша («alter ego») дозволяє притягнути до відповідальності контрольованих осіб за зобов'язаннями осіб, що ними володіють або контролюють, у той час як друга («piercing the corporate veil») – притягнути до відповідальності осіб, що володіють або ж контролюють підпорядкованих їм осіб за зобов'язаннями таких підконтрольних осіб.

4. Для встановлення можливості застосування доктрини «alter ego», важливим є аналіз наступних критеріїв:

- ступінь контрольованості;
- інституційна та операційна незалежність;
- розрізненість діяльності та функцій;
- відокремленість майна.

Звернуто увагу на невірність визначення доктрини «alter ego» як частини доктрини «зняття корпоративної вуалі» у пропозиціях щодо оновлення ЦК України.

5. Ефективність застосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності визначається можливістю їх належного виконання.

6. Незважаючи на тривалу, з 2014 року, збройну агресію Російської Федерації проти України, до 2022 року існуюча нормативна база, теоретичні напрацювання та судова практика свідчили про те, що Російська Федерація користувалася в Україні своїм державним юрисдикційним імунітетом повною мірою, і без отримання згоди від уповноваженої особи зазначеної держави, можливість розгляду будь-якої справи, а тим паче виконання судового рішення, було неможливим, що призвело до неможливості ефективного захисту у державних судах в Україні.

7. Після повномасштабного вторгнення у 2022 році як на теоретичному, так і на правозастовному рівнях, зокрема у практиці ВС, відбулися зміни до попередньо напрацьованих підходів, і наразі в Україні домінуючою є позиція щодо застосування обмеженої (функціональної) форми державного суверенітету Російської Федерації, що передбачає можливість українських судів здійснювати розгляд справ щодо відшкодування завданої Російською Федерацією (та пов'язаними з нею особами) шкоди під час збройної агресії проти України, а також виконувати такі рішення у подальшому.

При цьому необхідного законодавства для врегулювання зазначених питань прийнято не було, що зумовлює необхідність підтримки прийняття Проекту Закону про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна № 7520-д від 07 березня 2025 року, який містить комплексний підхід до врегулювання нормативних прогалів у чинному законодавстві України.

8. Кількість справ про відшкодування шкоди цивільними судами України за наслідком збройної агресії Російської Федерації проти України у 2022 році, наразі становить тисячі, і у таких справах цивільні суди України в

цілому задовольняють позовні вимоги про стягнення шкоди з Російської Федерації. Водночас, для задоволення вимог важливим є надання належних доказів, що підтверджують як факт так і розмір завданих збитків (зокрема, звітів про розмір збитків, висновків експертиз тощо), оскільки за відсутності таких доказів, суди відмовляють у задоволенні відповідних позовних вимог.

9. Щодо можливості застосування зарубіжних механізмів примусового виконання судових рішень, прийнятих судами України, існує ризик, що формальне недотримання процедур у справах, де відповідачем виступає Російська Федерація, може призвести до неможливості належного виконання таких судових рішень закордоном. Таким чином, запровадження комплексного регулювання та його послідовне дотримання є необхідним з огляду на подальше примусове виконання судових рішень не тільки в Україні, а й закордоном.

10. З метою оптимізації цивільного законодавства щодо захисту права власності під час збройної агресії запропоновано:

- здійснити доповнення нормативних положень з точки зору запровадження здійснення компенсації державою Україна з подальшим відшкодуванням з Російської Федерації за умови презюмування її вини як держави-агресора у разі здійснення останньою визнаної державою Україна збройної агресії;

- доповнити ЦК України статтею 1177-1 щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії проти України іншою державою;

- доповнити чинну частину 2 статті 176 ЦК України.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено системний та комплексний аналіз теоретичних підходів, нормативного регулювання та правозастосування окремих цивільно-правових способів захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації проти України. Результати проведеного дослідження дозволили сформулювати низку пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення цивільного законодавства України.

До основних висновків варто віднести такі:

1. Кодифіковані акти цивільного законодавства на території України з'явилися у добу Київській Русі, та у різні історичні періоди містили різні цивільно-правові способи захисту права власності, однак не включали положень про окремі цивільно-правові способи захисту права власності, що можуть бути застосовані під час збройної агресії.

2. Відповідно до історичної послідовності еволюцію правового регулювання інституту захисту права власності можна змістовно поділити на такі етапи:

1) виникнення інституту захисту права власності, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до Руської Правди (період існування Київської Русі, Галицько-Волинської держави та рання доба Великого князівства Литовського);

2) подальший розвиток інституту захисту права власності, що характеризувався здійсненням захисту права власності відповідно до Литовських Статутів (період пізньої доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої);

3) період козацької доби, що передбачав здійснення захисту права власності відповідно до існуючих звичаїв;

4) період розподілу козацької держави, особливістю якого було різне правове регулювання захисту права власності: у Лівобережній Україні –

Зводом законів російської імперії, у Правобережній Україні – Австрійським цивільним кодексом;

5) подальший розвиток правового регулювання за часів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, коли здійснення захисту права власності відбувалося відповідно до Зводу законів російської імперії;

б) правове регулювання захисту права власності за часів існування Української Радянської Соціалістичної Республіки на підставі норм Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1922 року та Цивільного кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 року;

7) сучасний етап правового регулювання за часів незалежності України, що характеризується пріоритетом конституційних гарантій та рівним захистом усіх форм власності.

3. На підставі аналізу досвіду іноземних країн (Косово, Боснії і Герцеговини, Іраку та інших країн) в контексті захисту права власності вбачається необхідним для України: нормативне закріплення дієвих способів захисту права власності (у тому числі, з врахуванням Принципів Пінейро, а також Резолюції № 1708 (2010)); створення ефективних інституцій, що будуть здійснювати такий захист; а також формування органів нагляду для забезпечення належного функціонування таких механізмів.

4. Розподіл повноважень щодо захисту права власності в контексті міждержавної агресії може відбуватися між органами, що мають спеціальну юрисдикцію щодо врегулювання окремих питань, пов'язаних з правом власності (повернення його внаслідок або надання компенсації), так і існуючими інституціями, до повноважень яких входить розгляд справ щодо відшкодування майнової та/або немайнової шкоди, пов'язаної із порушення права власності (зокрема, національними судами).

5. Для коректності застосування термінології щодо захисту права власності важливим є розмежування термінів «засіб захисту», «спосіб захисту» та «форма захисту».

Спосіб захисту – це передбачений законодавством та/або договором захід або сукупність заходів, що відповідають принципу верховенства права та які можуть бути здійсненими суб'єктом, права та/або інтереси якого порушені, невизнані, оспорювані, та/або можуть бути порушеними, невизнаними, оспорюваними задля захисту або недопущення їх порушення, невизнання або оспорювання самостійно таким суб'єктом або іншими особами.

Засіб захисту – це визначений законодавством інструмент, у разі застосування якого суб'єкт в межах обраного ним способу захисту права власності може належним чином реалізувати захист свого права власності.

Формами захисту права власності в контексті цивільно-правового захисту є юрисдикційні та неюрисдикційні, в межах яких виділяються окремі підформи (субформи).

Юрисдикційна форма включає:

- державну (що включає захист судами України, адміністративними органами, Президентом України тощо);
- недержавну (що включає захист третейськими судами та подібними інституціями).

Неюрисдикційна форма включає:

- самозахист;
- захист прав осіб іншими особами, які не є компетентними органами;
- змішаний захист прав.

6. Для забезпечення виконання рішення у разі застосування превентивного способу захисту права власності шляхом заборони вчинення дій, існує необхідність запровадження інструменту, подібного до астренту у зарубіжних юрисдикціях, тобто, судової неустойки.

7. Пропонується доповнити ЦК України деякими способами захисту прав, що передбачалися ГК України, а саме: визнання відсутності права;

припинення дій, що створюють загрозу порушення права; встановлення правовідношення.

8. У разі дотримання умов та порядку здійснення примусового відчуження майна, такі дії не можуть вважатися порушенням права власності, а є лише його припиненням у визначений законом спосіб.

9. У контексті збройної агресії можуть бути виокремлені наступні територіальні правопорядки: територія, на якій не ведуться активні бойові дії та яка не є окупованою; окупована територія (згідно з чинним українським законодавством – тимчасово окупована територія); територія активних бойових дій; окремий правопорядок території проведення антитерористичної операції (який і досі встановлює окремі гарантії відповідно до спеціального у цій сфері законодавства).

10. Доцільним є здійснення уніфікації термінології Закону України про компенсацію з іншими нормативно-правовими актами шляхом застосування єдиних визначень термінів «територія активних бойових дій» та «тимчасово окупована територія» як визначено у цьому дослідженні.

11. Необхідним є прийняття нормативного порядку щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі, що дозволить підвищити рівень захисту права власності осіб, які цього потребують.

12. Застосування термінів «компенсація» та «відшкодування» з позиції критерію виду завданої шкоди може здійснюватися незалежно від такого виду, тобто як щодо майнової (матеріальної), так і щодо немайнової (моральної або ж нематеріальної) шкоди. Водночас, можливим є розмежування застосування цих термінів з позиції критерію суб'єктивного обов'язку здійснення виплати (передачі майна) за завдану особі шкоду, де термін «відшкодування» може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі її стягнення з особи, яка завдала шкоду, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом, у той час як термін «компенсація»

може застосовуватися як щодо майнової, так і щодо немайнової шкоди у разі здійснення виплати (передачі майна) особою, яка не завдавала шкоди, і у разі відсутності у неї обов'язку здійснення таких дій згідно із законом, однак, якщо вона матиме право на зворотну вимогу (регрес) до особи, яка завдала такої шкоди, або ж з якої вона має бути стягнута згідно із законом.

13. Існуючі нормативні недоліки цивільного законодавства (зокрема, стаття 1177 ЦК України), не дозволяють належним чином здійснювати відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України.

14. Доктрина «alter ego» не може визначатися частиною іншої доктрини – «piercing the corporate veil», оскільки є відмінною від неї та становить її дзеркальну форму, де перша («alter ego») дозволяє притягнути до відповідальності контрольованих осіб за зобов'язаннями осіб, що ними володіють або контролюють, у той час як друга («piercing the corporate veil») – притягнути до відповідальності осіб, що володіють або ж контролюють підпорядкованих їм осіб за зобов'язаннями таких підконтрольних осіб.

15. На нормативному рівні існує необхідність у прийнятті Проекту Закону про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна № 7520-д від 07 березня 2025 року задля врегулювання правових прогалин у чинному законодавстві України щодо притягнення до відповідальності держави-агресора.

16. Кількість справ про відшкодування шкоди цивільними судами України за наслідком збройної агресії Російської Федерації проти України у 2022 році, наразі становить тисячі, і у таких справах цивільні суди України в цілому задовольняють позовні вимоги про стягнення шкоди з Російської Федерації. Водночас, для задоволення вимог важливим є надання належних доказів, що підтверджують як факт, так і розмір завданих збитків (зокрема, звітів про розмір збитків, висновків експертиз тощо), оскільки за відсутності таких доказів, суди відмовляють у задоволенні відповідних позовних вимог.

17. Щодо можливості застосування зарубіжних механізмів примусового виконання судових рішень, прийнятих судами України, існує ризик, що формальне недотримання процедур у справах, де відповідачем виступає Російська Федерація, може призвести до неможливості належного виконання таких судових рішень за кордоном.

18. З метою оптимізації цивільного законодавства України запропоновано низку змін та доповнень чинного законодавства. Зокрема, пропонуємо змінити:

1) частину 1 статті 15 ЦК України шляхом викладення в такій редакції:

«Кожна особа має право на захист свого цивільного права та/або інтересу у разі його порушення, невизнання, оспорювання, або у разі наявності загрози порушення, невизнання, оспорювання такого цивільного права та/або інтересу.»

2) абзац 2 частини 2 статті 16 ЦК України шляхом викладення в такій редакції:

«Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом, а у разі його відсутності суд може відповідно до викладеної в позові вимоги застосувати такий спосіб захисту, який не суперечить закону, змісту, характеру та правовій природі порушеного, оспорюваного, невизнаного або такого, що може бути порушеним, оспорюваним, невизнаним правом або інтересом.»

3) абзац 1 частини 1 статті 19 ЦК України шляхом викладення в такій редакції:

«Особа має право на самозахист свого цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу від порушень і протиправних посягань.»

4) частину 2 статті 176 ЦК України шляхом викладення в такій редакції:

«2. Юридичні особи, що створені, та/або знаходяться у власності, та/або підпорядковуються державі (у тому числі, іноземній державі), Автономній

Республіці Крим, територіальним громадам, не відповідають за зобов'язаннями відповідно держави (у тому числі, іноземної держави), Автономної Республіки Крим, територіальних громад, крім випадків, встановлених законом.»

5) статтю 386 ЦК України шляхом викладення в такій редакції:

«Стаття 386. Засади захисту права власності

1. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.
2. Власник має право здійснювати захист права власності способами, визначеними главою 29 цього Кодексу, а також будь-якими іншими способами відповідно до змісту цього права, способу його порушення (можливого порушення) та наслідків, що їх спричинило (може спричинити) це порушення.»

б) статтю 391 ЦК України шляхом викладення в такій редакції:

«Стаття 391. Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння

1. Власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном.»

Також пропонуємо доповнити:

1) ЦК України статтею 19-1 шляхом викладення в такій редакції:

«Стаття 19-1. Захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів осіб іншими особами, які не є компетентними органами

1. Особа має право на захист свого цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу іншою особою, яка не є компетентним органом, від порушень і протиправних посягань.

Інші особи, які не є компетентними органами, мають право застосовувати засоби протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

2. Способи захисту цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу іншими особами, які не є компетентними органами, мають

відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Способи захисту іншою особою, яка не є компетентним органом, можуть обиратися особою з урахуванням вимог, визначених статтею 15 цього Кодексу».

2) ЦК України статтею 386-1 шляхом викладення в такій редакції:

«Стаття 386-1. Відшкодування шкоди у разі порушення права власності

1. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.»

3) ЦК України статтею 386-2 шляхом викладення в такій редакції:

«Стаття 386-2. Превентивний захист права власності

1. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, що можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

2. У разі прийняття судом рішення про заборону вчинення іншою особою дій, що можуть порушити право власника, суд може визначати умови, за яких така заборона втрачає чинність, а також може з власної ініціативи або за заявою власника встановити розмір штрафу, що буде підлягати сплаті такою іншою особою у разі вчинення нею дій, що можуть порушити права власника.»

4) ЦК України статтею 394-1 шляхом викладення в такій редакції:

«Стаття 394-1. Захист права власності у спорах щодо відчуження майна органом державної влади або органом місцевого самоврядування

1. Якщо органом державної влади або органом місцевого самоврядування, незалежно від того, чи мав такий орган відповідні повноваження, вчинялися будь-які дії, спрямовані на відчуження майна, в результаті яких набувачем такого майна став суб'єкт права приватної власності, спори щодо володіння та/або розпоряджання та/або користування таким майном відповідним органом державної влади або органом місцевого самоврядування вирішуються на підставі статей 387 і 388 цього Кодексу.»

5) ЦК України статтею 1177-1 шляхом викладення в такій редакції:
«Стаття 1177-1. Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої
внаслідок збройної агресії проти України іншою державою

1. Шкода, завдана особі внаслідок збройної агресії проти України іншою державою, відшкодовується такою державою та/або особами, які є alter ego такої держави, у повному обсязі незалежно від вини.

2. Шкода, завдана особі внаслідок збройної агресії проти України іншою державою може бути компенсована такій особі за рахунок Державного бюджету України у випадках, передбачених законодавством. Особа, яка здійснили компенсацію, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом.»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алієва-Барановська В. М. Коротка історія Цивільних кодексів України. *Юридична Україна*. 2015. № 3. С. 4–9.
2. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ. Узагальнення. *Верховний Суд України*. 2014. URL: https://zib.com.ua/ua/print/103367-analiz_vsu_zastosuvannya_sudami_zakonodavstva_pro_pravo_vlas.html.
3. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України (витяг). *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 8(168). С. 17–34.
4. Андрюліс В. І. Деякі процесуальні особливості судового захисту феодально рухомого майна за Литовським статутом 1529. *Перший Литовський Статут* : Матеріали республіканської наукової конференції присвяченої 450-річчю Першого Статуту. Вільнюс, 1982. С. 55–58.
5. Атаманова Н. В. Литовські статuti як історичні пам'ятки у системі вітчизняних джерел права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10–1. С. 22–24.
6. Бальжик І. А. Захист прав людини під час сучасної війни. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2023 р.). Т. 1. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. С. 54–57.
7. Барсук Д. М. Міжнародний механізм забезпечення прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. № 87: частина 1. С. 137–144.
8. Безклубий І. А. Історія українського права : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / І. А. Безклубий [та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф. І. А. Безклубого. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
9. Бережна І. Г. Способи захисту цивільних прав та інтересів нотаріусом. *Форум права*. 2012. № 4. С. 79–84.

10. Бичкова С. С. Віндикація і зловживання правом власності. *Рекодифікація речового права* : збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму (Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 23–26.
11. Бичкова С. С. Примирення в цивільному судочинстві: поняття, ознаки, процесуальні форми. *Університетські наукові записки*. 2021. № 5(83). С. 29–38.
12. Бігняк О. Захист корпоративних прав: співвідношення категорій «форми захисту», «способи захисту» та «засоби захисту» (сучасні погляди та концепції). *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 43–48.
13. Білецька А. М. Компенсація збитків внаслідок збройної агресії Російської Федерації: питання відшкодування шкоди. *Законодавство України: реалії та перспективи* : Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 20–21 жовтня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 31–34.
14. Бойко І. Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX–XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2013. № 70. С. 391–396.
15. Бойко І. Розвиток права як важливої ознаки Галицько-Волинської держави (1199–1349 роки). *Право України*. 2020. № 1. С. 97–115.
16. Боняк В. О., Селіхов Д. А., Завгородня Ю. С. Історія держави і права України : навч. посіб. / кол. авт.: д-р юрид. наук, проф. В. О. Боняк, д-р юрид. наук, доц. Д. А. Селіхов, канд. юрид. наук, доц. Ю. С. Завгородня та ін. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 208 с.
17. Борисова В. І. Цивільне право : підручник : у 2 т. Т. 1 / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. 656 с.
18. Бортнік О. Г., Степаненко Т. В. Особливості розгляду судових справ, пов'язаних із обмеженням юрисдикційного імунітету іноземної держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 130–136.

19. Ваганова І. Зміст інституту власності у римському праві. «*Правові реалії сьогодення*» : Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 15 травня 2024 р.). Харків: Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, 2024. С. 64–67.
20. Вашкович В. В., Бисага Ю. Ю. До питання теоретико-правових основ захисту майнових прав суб'єктів господарювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. Том 1. С. 361–365.
21. Ващук О. У пошуках справедливості: майбутнє компенсацій за військові збитки Україні. *Законодавчі аспекти протидії особливо небезпечним злочинам в Україні*. Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Київ, 14–15 березня 2024 року). Київ : Алерта, 2024. С. 59–64.
22. Винар Л. В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2006. 174 с.
23. Вирішення питань, що стосуються майна біженців та переміщених осіб : Резолюція від 28.01.2010 р. № 1708 (2010). *Парламентська Асамблея Ради Європи*. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17814&lang=en>.
24. Відшкодування збитків чи компенсація за знищене майно: в чому різниця? *Pravokator*. 10.07.2023 р.
URL: <https://pravokator.club/news/vidshkoduvannya-zbytkiv-chy-kompensatsiya-za-znyshhene-majno-v-chomu-riznytsya/>.
25. Галамага А. Ю. Роль держави у відшкодуванні, завданої воєнними діями. *The 24th International scientific and practical conference “Integration of new technologies into science to improve research” (June 17 – 20, 2025) Paris, France*. International Science Group, 2025. С. 121–123.
26. Галкевич С. В. Основні категорії цивільного деліктного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. № 3. Т. 1. С. 78–82.
27. Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 37–42.

28. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2014. 202 с.
29. Голубенко Е. Ю. Особливості Цивільного кодексу УРСР 1922 року. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XXIV наук.-практ. конф. (Харків, 30 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 37–38.
30. Гордієнко О. О. Право власності у римському праві та його еволюція. *Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина* : матеріали ІХ Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих учених і студентів (Чернігів, 18 травня 2023 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 127–129.
31. Господарський кодекс України (втратив чинність 28.08.2025) : Кодекс від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
32. Гранкіна В. І., Потоцький М. М. Міжнародно-правові механізми забезпечення прав людини в умовах збройної агресії. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. № 86: частина 4. С. 219–222.
33. Грицюк І. В. Право потерпілого на відшкодування (компенсацію) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2014. № 2(65). С. 133–138.
34. Господарський процесуальний кодекс України : Кодекс від 06.11.1991 № 1798-ХІІ. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
35. Гупаловська О. Б. Правові засоби захисту права власності. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2008. № 3. С. 98–100.
36. Гусаров К. В. Особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території України. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали XVIII міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці з дня

народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 28 лют. 2020 р.). Харків : Право, 2020. С. 22–26.

37. Даниленко О. В. Захист права власності в умовах воєнного стану: питання теорії та практики. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 60–71.

38. Даниленко О. В., Спасибо-Фатєєва І.В. Виступ на вебінарі «Захист права власності в період та після завершення війни». ГО «Цивілістична платформа». 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=f4KSth3JRhM>.

39. Дергільова Т. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. (Полтава, 18–19 травня 2021 р.). Київ: Університет «Україна, 2021. С. 377–382.

40. Державна програма компенсації за знищене житло. *Ministry for development*. URL: <https://renovation.gov.ua/>.

41. Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова від 13.06.2023 № 624. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-%D0%BF#Text>.

42. Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Постанова від 06.12.2022 № 1364. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-%D0%BF#Text>.

43. Дзера І. О. Превентивний захист права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 113–117.

44. Дзера І. О. Реформування підстав та способів захисту цивільних прав та інтересів в умовах рекодифікації ЦК України. *Захист прав та інтересів в умовах реформування приватного права в Україні* : збірник

наукових праць учасників круглого столу (Київ, 4 лютого 2022 року.). Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2022. С. 35–40.

45. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2001. 17 с.

46. Діденко Л. В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 44–49.

47. Дідус Д. О. Судова практика щодо відшкодування шкоди жертвам війни: порівняльний аналіз. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18. Право*. 2025. № 44. С. 13–18.

48. До проекту Закону Про внесення змін до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» щодо компенсації знищеного чи пошкодженого майна, що знаходиться на територіях ведення активних бойових дій або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Пояснювальна записка від 12.04.2024 р. *Верховна Рада України. Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/21089a98-8f07-4bb5-a6b2-e49ed3e49c13>.

49. Домбровський О. І. Право власності в Київській Русі. *Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. Л. М. Стрельцова (Одеса, 25 жовт. 2013 р.). Одеса : Астропринт, 2013. С. 37–40.

50. Домусчі С. Д. Захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння, за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.

51. Дорош М. І., Гаврильців М. Т. Гарантії захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в умовах дії в Україні воєнного стану. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період* : матеріали наукового семінару (Львів, 23 червня 2022 р.) / упор. : Д. Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 47–50.

52. Дорош М. М. Держава та право України в період української козацько-гетьманської держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права*. 2020. № 25. С. 144–148.

53. Жегулін Ю. Доктрина підняття корпоративної завіси проти доктрини суб'єктної відокремленості корпорації. Нові реалії українського корпоративного права. *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 77–101.

54. Жорнокуй Ю. М. Обмеження юрисдикційного імунітету РФ щодо шкоди завданої фізичним та юридичним особам в Україні, унаслідок збройної агресії. *Нове українське право*. 2023. № 5. С. 12–18.

55. Жорнокуй Ю. М. Проблеми притягнення до відповідальності юридичних осіб публічного права, створених іноземною країною, в рамках її юрисдикційного імунітету. *Стан і засади реформування цивільного та житлового законодавства України* : матеріали ХХІІ наук.-практ. конф., присвяч. 102-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 9 лют. 2024 р.). 2024. Харків : ЕКУС. С. 134–138.

56. Загальна декларація прав людини: Декларація від 10.12.1948. *Організація Об'єднаних Націй. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

57. Зайцева-Калаур І. В. Окремі аспекти ефективності захисту суб'єктивних цивільних прав. *Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України (Київ, 22 червня

2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 149–152.

58. Заочне рішення Вінницького районного суду Вінницької області від 19 травня 2025 року у справі № 128/2910/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127715161>.

59. Заочне рішення Дарницького районного суду міста Києва від 28 квітня 2025 року у справі № 753/21061/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126948267>.

60. Заочне рішення Дергачівського районного суду Харківської області від 07 листопада 2025 року у справі № 619/288/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131607531>.

61. Заочне рішення Київського районного суду міста Харкова від 23 червня 2025 року у справі № 953/1700/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128332974>.

62. Заочне рішення Ленінського районного суду міста Дніпропетровська від 20 січня 2025 року у справі № 205/9231/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124791704>.

63. Заочне рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 31 березня 2025 року у справі № 344/22608/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126325627>.

64. Заочне рішення Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 04 червня 2025 року у справі № 344/3656/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127865297>.

65. Заочне рішення Снігурівського районного суду Миколаївської області від 13 січня 2026 року у справі № 485/1741/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133275945>.

66. Заочне рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 18 червня 2025 року у справі № 686/5103/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128354493>.

67. Звіт про результати реалізації експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі. 11.05.2024. *Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України*. URL: https://mindev.gov.ua/storage/app/imported_content/66bb53e3495ae.pdf.

68. Іваницький А. М. Захист права власності юридичних осіб в практиці Європейського суду з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2021. 274 с.

69. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник / В. М. Іванов. Київ : МАУП, 2007. 552 с.

70. Іванова В. Визнання та виконання іноземних судових рішень щодо компенсації шкоди, завданої збройною агресією. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 квіт. 2025 р.) / [відп. ред. Л. М. Москвич] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. кримін. процесу ; Навч.-наук. ін-т права Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, Каф. юстиції ; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», Каф. орг., суд., правоохорон. органів та адвокатури ; Нім.-Укр. об-ня юристів ; ГО «Стале правосуддя». Харків : Право, 2025. С. 219–223.

71. Іванцова З. А. Роль Ради Європи в захисті конституційних прав людини в Україні: специфіка забезпечення права власності. *Juris Eurospensis Scientia*. 2025. № 1. С. 23–27.

72. Кармаза О. О. Захист прав та інтересів громадян в цивільному процесі в умовах дії воєнного стану та військової агресії Росії проти України. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational,*

religious, economic, and legal aspects : Scientific monograph. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. С. 1156–1164.

73. Карнаух Т. Доктрина «підняття корпоративної вуалі»: сутність та перспективи застосування в Україні. *Юридична Україна. Питання розвитку приватного права*. 2013. № 3. С. 53–60.

74. Карпенко А. В., Котковський В. С. Окремі проблемні аспекти кримінально-правової охорони власності в умовах воєнного стану. *Забезпечення публічної безпеки і порядку в умовах воєнного стану* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Кропивницький, 1 липня 2022 року). Донецький державний університет внутрішніх справ : Кропивницький, 2022. С. 174–177.

75. Кас'яновський І. О. Обмеження юрисдикційного імунітету Росії в судовій практиці України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. № 80: частина 2. С. 322–329.

76. Катеринчук К. В., Бортняк К. В. Проблеми захисту прав людини на тимчасово окупованих територіях. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2022. № 1. Т. 33(72). С. 14–18.

77. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 42 с.

78. Книш З. І. Цивільно-правова охорона права власності внутрішньо переміщених осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Тернопіль, 2020. 211 с.

79. Коверзнев В., Пономарьов С. Джерела відшкодування збитків, завданих збройною агресією Російської Федерації. *Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти* : Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 березня 2023 р.). У 2-х томах. Том 1. За заг. ред. Устименка В. А.; ред.-упоряд.: Градобоєва Є. С., Ілларіонов О. Ю., Санченко А. Є. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 93–97.

80. Кодекс цивільного захисту України : Кодекс від 02.10.2012 № 5403-VI. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.

81. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція від 04.11.1950. *Рада Європи. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

82. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція від 12.08.1949. *Організація Об'єднаних Націй. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

83. Конституція України : Конституція від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

84. Копилова Ж. В. Охорона та захист права власності нормами цивільного права України, класифікація цивільно-правових засобів захисту права власності. *Часопис цивілістики.* 2014. № 17. С. 101–105.

85. Костюченко О. Є., Монаєнко А. О., Атаманчук Н. І. Медіація як форма захисту цивільних прав. *Нове українське право.* 2022. Вип. 1. С. 49–56.

86. Костюченко О., Стеценко Д. Відшкодування потерпілим шкоди, завданої в результаті воєнних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2025. № 90: частина 4. С. 267–272.

87. Кот О. Превентивні способи захисту права власності у системі захисту прав. *Юридична Україна.* 2016. № 7–8. С. 38–45.

88. Котормус Т. Право власності громадян України, які постраждали внаслідок проведення антитерористичної операції, як об'єкт гарантування адміністративно-правового захисту. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: *Юридичні науки.* 2017. № 884(16). Т. 4. С. 138–146.

89. Кошман А. Особливості та новели виконання судових рішень в умовах війни. *Матеріал підготував Андрій Кошман, в межах проекту Центру верховенства права та Академії Фольке Бернадотта (Folke Bernadotte Academy) «Верховенство права під час війни».* 2022. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f0461144-c17a-419a-ad12-05166566eab5>.

90. Кравчук Д. В. Необхідність модернізації інституту відшкодування шкоди, завданої війною. *Актуальні виклики та перспективи. Актуальні питання модернізації приватно-правових відносин: європейський досвід та перспективи. Матвєєвські цивілістичні читання.* Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 20 жовт. 2023 р.) / В. В. Цюра, В. О. Бажанов, Б. С. Щербина та ін.; відп. ред. В. В. Цюра. К.: 2023. С. 67–71.

91. Кравчук Д. В. Умови цивільно-правової відповідальності держави. *Київський юридичний журнал.* 2022. № 2. С. 30–38.

92. Круглова О. О. Правовий аналіз способів захисту права власності. *Тенденції розвитку приватно-правових відносин в сучасних умовах : матеріали круглого столу* (Дніпро, 22 квітня 2016 р.). Дніпро : ДДУВС, 2016. С. 26–28.

93. Кулакевич Ю. А. Захист права власності. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса : Фенікс, 2016. С. 132–134.

94. Кулинич О. П. Негаторно-правовий захист права приватної власності на земельні ділянки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право.* 2012. № 173(3). С. 160–168.

95. Кучеренко Д. С., Артющенко О. Фіксація шкоди, завданої агрокомпаніям війною в Україні. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»* (March 10, 2023; Valencia, Spain): Valencia, 2023. С. 39–40.

96. Лаговська Н. В. Проблеми захисту прав власності під час воєнного стану в Україні. *Ірпінський юридичний часопис.* 2022. № 2(9). С. 78–85.

97. Лазаренко М. М. Співвідношення засобів, способів та форм захисту майнових прав іноземного інвестора в міжнародному приватному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 6. С. 110–114.

98. Ліляков О. А. Способи захисту права власності: поняття та критерії ефективності. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. Том 1. С. 255–260.

99. Ляшевська Л. І., Хлистун О. В. Правова природа самозахисту цивільних прав як засіб протидії цивільним правопорушення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. № 51(1). С. 110–114.

100. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 218 с.

101. Макарова В. Д. Римське право як основа сучасних правових систем. В. Д. Макарова, О. К. Садовніков. *Актуальні проблеми фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук* : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. молодих учених та здобувачів освіти (Харків, 20 лют. 2025 р.). Харків : НФаУ, 2025. С. 222–224.

102. Максимович Д. В., Кривонос М. В. Проблемні питання захисту та дотримання прав і свобод людини в умовах воєнного стану. *Правова система України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану* : Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 лютого 2025 р.) / Державний університет «Київський авіаційний інститут». Тернопіль: Вектор, 2025. С. 368–372.

103. Малига В. А., Паркер М. О. Захист права власності внутрішньо-переміщених осіб: міжнародно-правовий аспект. *Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference «Current Issues and Prospects for the Development of Scientific Research»*. (October 19–20, 2022). Orleans, France. 2022. P. 177–186.

104. Масановець Д. С., Шкуренко Ю. Ю., Лаговська Н. В. Особливості захисту прав власності в період воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (Ірпінь, 29 жовтня 2024 року). Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. С. 88–90.

105. Махінчук В. М. Piercing the corporate veil (зняття корпоративної вуалі): поняття та зміст доктрини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2015. № 3. Т. 1. С. 136–140.

106. Махінчук В. М. Науково-практичний аналіз чинного нормативно-правового регулювання, судової практики та законодавчих ініціатив у сфері відшкодування майнової шкоди, завданої пошкодженням нерухомого майна внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Юридична Україна*. 2022. № 2. С. 18–35.

107. Махінчук В. М. Обставини, які суд приймає до уваги при розгляді справи про зняття корпоративної вуалі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 15. Т. 2. С. 40–42.

108. Машевська О. П., Радченко О. Ю., Фещук К. О. Стягнення завданих російською федерацією збитків українському бізнесу за рішенням господарських судів України: можливі механізми. *Proceedings of the 8th International Scientific and Practical Conference «Current Issues and Prospects for the Development of Scientific Research»*. (November 19–20, 2023). Orleans, France. 2023. P. 276–289.

109. Медведєва М. Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування Росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 44–52.

110. Мистецтво юридичної війни: шкода, спричинена під час активних бойових дій. *LB.ua*. 05.09.2022.
URL: https://lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/528385_mistetstvo_yuridichnoi_vii_shkoda.html.

111. Митро М. Л. Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 475–480.

112. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт від 16.12.1966. *Організація Об'єднаних Націй. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

113. Мінакова Є., Шепель І. Відшкодування воєнних збитків: проблеми та перспективи для бізнесу. *Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Modern problems of science and technology» (March 17–19, 2025. Tallinn, Estonia)*. European Open Science Space, 2025. С. 11–13.

114. Міненко С. Розгляд інституційного механізму відшкодування збитків унаслідок військової агресії. *Законодавчі аспекти протидії особливо небезпечним злочинам в Україні: Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу (Київ, 14–15 березня 2024 року)*. Київ : Алерта, 2024. С. 84–87.

115. Міронкін О. В. Виникнення та становлення способів захисту права власності в науці цивільного права. *Питання правової науки та практики* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 16–17 травня 2019 р.). Ужгород : Ужгородський національний університет, 2019. С. 90–93.

116. Міщун В. В. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту прав у воєнний час. *2025: Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*. 2025. С. 259–261.

117. Мудра І. Правові засоби та інструменти відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправним діяннями держав у сучасному міжнародному праві. *Юридичний вісник*. 2024. № 2. С. 92–99.

118. Мудра І. Р. Інституційні та правові механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії : дис. ... доктор філософії : Київ, 2025. 241 с.

119. Науковий висновок щодо відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення (стаття 1177 ЦК). *Координата*. 25.10.2021.

URL: <https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-vidskoduvanna-kompensacii-skodi-fizicnij-osobi-aka-poterpila-vid-kriminalnogo-pravoporusenna-statta-1177-ck>.

120. Нестерцова-Собакарь О. В. Особливості цивільно-правового захисту права власності в Україні. *Права людини та юридична практика їх захисту: основні напрями їх взаємовпливу та підвищення ефективності в умовах глобалізованого суспільства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 9 грудня 2019 р.). Дніпро : ДДУВС, 2020. С. 89–92.

121. Нестор Т. І., Бабецька І. Я. Захист права власності у період воєнного стану. *Правова політика України: історія та сучасність* : матеріали III Всеукраїнського науково-практичного семінару (Житомир, 7 жовтня 2022 року). Ж. : Житомирська політехніка, 2022. С. 197–200.

122. Нікітенко В. Приватна власність... Деякі міркування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 2 (92). С. 134–140.

123. Ніколенко К. В., Дядечко М. О. Місце та роль документації збитків під час та після завершення правового режиму воєнного стану в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. XIII Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю Харк. нац. ун-ту внутр. справ у статусі університету (Вінниця, 22 листоп. 2024 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 189–191.

124. Новицька Н. Б., Новицький А. М., Приймаченко Д. В. Особливості примусового виконання судових рішень в період воєнного стану в Україні. *Правова позиція*. 2022. № 4(37). С. 120–124.

125. Олійник О. М., Антоненко М. С. Судочинство та правова система Запорізької Січі у XVII-XVIII ст. *Зимові наукові читання – 2023 : СХХХVI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (Київ, 22 груд. 2023 р.). Київ : 2023. С. 212–219.

126. Омельченко А. Методологічні засади компенсації матеріальної та моральної шкоди спричиненої у результаті військових дій. *Права та свободи людини в умовах особливого періоду : Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 5 червня 2023 р.) / ред. кол. : О. В. Кузьменко, Н. В. Павловська, І. О. Рощина, О. Л. Беспаль. Київ : Видавничий центр «Кафедра», 2023. С. 155–158.

127. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : курс лекцій / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. К. : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.

128. Отенко П. В. Міжнародно-правовий аспект виконання судових рішень про відшкодування збитків, завданих внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. *Право і суспільство*. 2023. № 5. С. 249–255.

129. Отраднава О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : монографія / О. О. Отраднава. К.: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.

130. Парасюк М. В. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. та його роль у функціонуванні цивільно-правових відносин у Галичині. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 53. С. 16–20.

131. Парій М. О. Відшкодування шкоди чи компенсація збитків, завданих війною: цивільно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2(105). Ч. 2. С. 26–39.

132. Пашинін О. А. Правові форми реалізації права власності у сфері господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Вінниця, 2024. 281 с.
133. Петренко Д. С., Новосьолова Г. Г. Право власності на майно, розташоване на тимчасово окупованих територіях. *Modern Research In World Science : Proceedings of III International Scientific and Practical Conference (Lviv, Ukraine, 12–14 June 2022)*. SPC “Sci-conf.com.ua” : Lviv, Ukraine. 2022. С. 1803–1810.
134. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб’єктів господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2019. 221 с.
135. Писарева Е. А., Клапоущак Д. С. До питання про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією Російської Федерації проти України. *Академічні візії*. 2022. № 13. 11 с.
136. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : дис... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Київ, 2009. 209 с.
137. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підруч. / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. 2ге вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
138. Погрібний С. Алгоритм відшкодування шкоди, завданої агресією рф: практичні нюанси та часові рамки функціонування компенсаційного механізму. *Верховний Суд*. 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_present/Alg_vidshk_shkodi.pdf.
139. Погрібний С. О. Астрент: стан і перспективи запровадження в українському праві. *Нове українське право*. 2024. № 4. С. 80–86.
140. Попова С. О. Компенсація моральної шкоди, завданої збройною агресією, за загибель члена сім’ї: судова практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4. Ч. 1. С. 412–417.
141. Порошенко видав наказ про формальне завершення АТО. *Zbruc*. 30.04.2018. URL: <https://zbruc.eu/node/79266>.
142. Порошенко підписав указ про скасування АТО і початок Операції Об’єднаних сил. *Главком*. 30.04.2018.

URL: <https://glavcom.ua/news/poroshenko-pidpisav-ukaz-pro-skasuvannya-ato-i-pochatok-operaciji-objednanih-sil-493670.html>.

143. Порядок проведення обстеження окремих категорій об'єктів нерухомого майна, що знаходяться на територіях територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), в тому числі із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі : Проект Постанови.

URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiewcDB18-RAxWET0EAHS0AL-YQFnoECBsQAQ&url=https%3A%2F%2Fmtu.gov.ua%2Ffiles%2F1.2.%2520%25D0%259F%25D1%2580%25D0%25BE%25D1%2594%25D0%25BA%25D1%2582%2520%25D0%259F%25D0%25BE%25D1%2580%25D1%258F%25D0%25B4%25D0%25BA%25D1%2583.docx&usg=AOvVaw3WEyUmFHAbe0-auCUFhGBU&opi=89978449>.

144. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 вересня 2020 року у справі № 216/3521/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91644731>.

145. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 травня 2019 року у справі № 910/16744/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82261953>.

146. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 червня 2022 року у справі № 477/874/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106264704>.

147. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 вересня 2019 року у справі № 916/1423/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87527961>.

148. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 грудня 2019 року у справі № 917/1739/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310237>.

149. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 червня 2024 року у справі № 910/14524/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120088907>.

150. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 8 вересня 2021 року у справі № 243/217/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99575080>.

151. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 12 лютого 2025 року у справі № 686/32497/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125162193>.

152. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 вересня 2021 року у справі № 910/13487/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99977278>.

153. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16 травня 2023 року у справі № 200/3502/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110923531>.

154. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23 вересня 2021 року у справі № 902/104/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100033858>.

155. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 3 серпня 2023 року у справі № 357/5940/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113357338>.

156. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 20 липня 2022 року у справі № 910/4210/20. *Єдиний*

державний реєстр судових рішень.

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105612017>.

157. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 березня 2024 року у справі № 466/674/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117849248>.

158. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 лютого 2023 року у справі № 676/1955/20-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109211398>.

159. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18 травня 2022 року у справі № 760/17232/20-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635312>.

160. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 7 травня 2024 року у справі № 456/1399/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118868295>.

161. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 23 жовтня 2024 року у справі № 463/7418/21-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122578596>.

162. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 13 березня 2024 року у справі № 462/3154/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109592583>.

163. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 серпня 2025 року у справі № 686/32094/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.*

URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129526494>.

164. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>.

165. Постанова Верховного Суду України у складі колегії суддів Судової палати в адміністративних справах від 15 грудня 2015 року у справі № 800/206/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/54688874>.

166. Постанова Вінницького апеляційного суду від 11 лютого 2025 року у справі № 127/7357/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125137155>.

167. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. 616 с.

168. Примак В. Деліктна відповідальність держави Україна в умовах війни. *Приватне право і підприємництво*. 2022. № 21. С. 164–169.

169. Принципи ООН щодо реституції житла та майна в контексті повернення біженців і переміщених осіб. *Омбудсман України*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/principi-oon-shchodo-restituciyi-zhitla-ta-majna-v-konteksti-povernennya-bizhenciv-i-peremishchenih-osib>.

170. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.

171. Про власність : Закон України від 07.02.1991 № 697-XII. *Верховна Рада Української РСР. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12>.

172. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення розгляду окремих категорій судових справ у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації : Проект Закону від 05.07.2022 № 7520. *Верховна Рада України. Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39874>.

173. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо регулювання відносин, пов'язаних з наданням компенсації за об'єкти нерухомого майна, знищені та пошкоджені внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова від 16.01.2024 № 39. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-2024-%D0%BF#Text>.

174. Про внесення змін до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» щодо компенсації знищеного чи пошкодженого майна, що знаходиться на територіях ведення активних бойових дій або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Проект Закону від 10.04.2024 № 11161. *Верховна Рада України. Законопроекти.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/43982>.

175. Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо відносин, пов'язаних із здійсненням заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 19.06.2018 № 2463-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2463-19#Text>.

176. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : Проект Закону від 21.09.2025 № 14056. *Верховна Рада України. Законопроекти.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>.

177. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова від 25.12.2015 № 1127. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#n1238>.

178. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

179. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких здійснювалася антитерористична операція, та визнання такими, що втратили чинність, деяких розпоряджень : Розпорядження від 02.12.2015 № 1275-р. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1275-2015-%D1%80>.

180. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією : Наказ від 28.02.2025 № 376. *Міністерство розвитку громад та територій України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text>.

181. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова від 20.03.2022 № 326. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>.

182. Про затвердження Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд : Постанова від 19.04.2022 № 473. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473-2022-%D0%BF#n9>.

183. Про затвердження Порядку подання заяв про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України, до Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти

України, засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг : Постанова від 29.03.2024 № 365. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2024-%D0%BF#Text>.

184. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова від 26.03.2022 № 380. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text>.

185. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-IX#Text>.

186. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.

187. Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях : Указ від 07.02.2019 № 32/2019. *Президент України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/2019/ed20180118#Text>.

188. Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1932-12>.

189. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. *Верховна*

Рада України. Законодавство України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>.

190. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>.

191. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>.

192. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

193. Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі : Постанова від 27.10.2023 № 1185. *Кабінет Міністрів України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2023-%D0%BF#n11>.

194. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях» : Указ від 30.04.2018 № 116/2018. *Президент України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>.

195. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України : Закон України від 12.08.2014 № 1636-VII. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-18#Text>.

196. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова від 31.03.1995 № 4. *Пленум Верховного Суду України.* Законодавство України.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>.

197. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII. *Верховна Рада України.* Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text>.

198. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 № 1701-IV. *Верховна Рада України.* Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>.

199. Про юрисдикційні імунітети іноземних держав та їх майна : Проект Закону від 07.03.2025 № 7520-д. *Верховна Рада України.* Законопроекти. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55844>.

200. Рабенко С. Л. Третейське судочинство як альтернативна юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 2. С. 362–366.

201. Рабінович С. П., Томіна О. В. Реєстр збитків як складова міжнародного компенсаційного механізму з відновлення прав жертв російської агресії в Україні. *Права людини і громадянина в умовах воєнного стану: виклики та механізми захисту* : зб. матеріалів наук. практ. конф. (Харків, 6 груд. 2024 р.) / редкол. : С. Г. Серьогіна, Ю. Л. Бошицький, С. Л. Чуніхіна, Л. Р. Наливайко та ін. Харків : Право, 2024. С. 97–101.

202. Рашевська К. Імплементация постраждало-центричного підходу в процесі відшкодування шкоди, завданої міжнародними злочинами в Україні. *Законодавчі аспекти протидії особливо небезпечним злочинам в Україні.* Матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу (Київ, 14–15 березня 2024 року). Київ : Алерта, 2024. С. 88–93.

203. Резворович К. Р. Відшкодування завданої шкоди: навч. посіб. / кол. авт. : д-р юрид. наук, доц. К. Р. Резворович; канд. юрид. наук М. М. Фролов;

О. О. Нагорна; М. В. Логінова. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 85 с.

204. Решинська К. М. Захист прав людини в умовах війни на Донбасі. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : збірник матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції (Одеса, 10 грудня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 188–192.

205. Рішення Господарського суду Запорізької області від 03 грудня 2024 року у справі № 908/2101/24(908/2218/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123577949>.

206. Рішення Господарського суду Запорізької області від 09 травня 2024 року у справі № 908/1955/22(908/2805/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122152148>.

207. Рішення Господарського суду Запорізької області від 14 грудня 2023 року у справі № 908/1100/22(908/2326/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120147828>.

208. Рішення Господарського суду Запорізької області від 7 травня 2025 року у справі № 908/424/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127457976>.

209. Рішення Господарського суду міста Києва від 11 лютого 2021 року у справі № 910/4210/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94896639>.

210. Рішення Господарського суду Одеської області від 26 грудня 2023 року у справі № 916/3985/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116288341>.

211. Рішення Малиновського районного суду міста Одеси від 29 травня 2024 року у справі № 521/2117/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119361455>.

212. Рішення Оболонського районного суду міста Києва від 20 жовтня 2025 року у справі № 756/9665/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131109039>.

213. Рішення Печерського районного суду міста Києва від 26 травня 2022 року у справі № 757/5115/21-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105429803>.

214. Рішення Приморського районного суду міста Одеси від 14 серпня 2025 року у справі № 522/8734/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129664706>.

215. Рішення Слобідського районного суду міста Харкова від 18 лютого 2026 року у справі № 641/8160/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134193520>.

216. Рішення Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 02 червня 2023 року у справі № 194/1513/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111485092#>.

217. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 1 квітня 2025 року у справі № 686/34482/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126578889>.

218. Рішення Центрального районного суду міста Дніпра від 29 травня 2025 року у справі № 203/1549/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128417533>.

219. Рішення Шевченківського районного суду міста Києва від 11 квітня 2023 року у справі № 761/40181/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110854589>.

220. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2005. 225 с.

221. Романович С. М. Розвиток правового регулювання відносин спільної часткової власності фізичних осіб в Україні. *Приватне право і підприємництво*. 2009. № 8. С. 64–67.

222. Романська І. В. Цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні : дис. ... доктор філософії : Львів, 2023. 210 с.

223. Ромащенко І. Засоби та способи захисту цивільних прав: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство, право : науково-практичний господарсько-правовий журнал*. 2010. № 6. С. 20–23.
224. Рудницька О. П., Дем'янюк В. М. Неюрисдикційні способи захисту цивільних прав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 6. С. 63–69.
225. Сабодаш Р. Б. Проблеми відповідальності юридичних осіб публічного права за невиконання грошових зобов'язань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. № 32. С. 124–134.
226. Савуляк Р. Галицько-Волинська держава – спадкоємиця Києво-Руської держави та наступниця традицій рецепції римського права (XII – перша половина XIV ст.) *Право України*. 2025. № 1. С. 110–128.
227. Саух А. С. Міжнародні механізми захисту прав людини в період воєнного стану. Роль міжнародних організацій та трибуналів у забезпеченні дотримання прав людини під час збройних конфліктів. *Права людини і громадянина в умовах воєнного стану: виклики та механізми захисту* : зб. матеріалів наук. практ. конф. (Харків, 6 груд. 2024 р.) / редкол. : С. Г. Серьогіна, Ю. Л. Бошицький, С. Л. Чуніхіна, Л. Р. Наливайко та ін. Харків : Право, 2024. С. 106–110.
228. Синегубов О. В., Красицька Л. В. Сутність прогібіторного позову. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)* : збірник тез доповідей на міжнародну науково-практичну конференцію (Харків, 22 листопада 2019 р.). Харків, 2019. С. 427–429.
229. Сичевська А. М. Способи захисту права власності: окремі питання теоретико-правового характеру. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 231–234.
230. Скоморовський В. Б., Степаненко Н. В., Корольова В. В. Цивільно-правова деліктна відповідальність: поняття та загальнотеоретична характеристика. *Форум права*. 2025. № 2(82). С. 165–171.

231. Спасибо-Фатеева І. Про майнову відповідальність юридичних осіб за зобов'язаннями держави. *Право України*. 2019. № 1. С. 204–216.
232. Спесівцев Д. С. «Переможець отримує все»: відшкодування шкоди, завданої Російською Федерацією у ході збройної агресії проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 152–156.
233. Спесівцев Д. С. Імунітет Російської Федерації у справах про відшкодування шкоди, завданої у ході збройної агресії проти України. *Право і суспільство*. 2022. №. 5. С. 54–59.
234. Стефанчук Р. Методика компенсації моральної шкоди: Unus Passus ad Creationem. *Юридичний журнал «Право України»*. 2019. № 1. С. 237–255.
235. Стефанчук Р. О., Стефанчук М. О. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1236 с.
236. Стецюк Л. Л. Самозахист як форма захисту цивільних прав. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3 (27). С. 151–158.
237. Стпенаненко Т. В. Щодо розгляду судами справ про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 242–248.
238. Теличко О. А., Рекун В. А. Генеза доктрини «зняття корпоративної вуалі» у правових системах зарубіжних країн. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 21. С. 45–53.
239. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. Вид. 4-те, зі змінами. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 772 с.
240. Термін «Відшкодування». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/4085>.

241. Термін «Компенсація». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/12874>.

242. Ткачук А. І., Грінь А. А., Мкртчян Р. С. Захист прав людини на окупованих територіях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 402–406.

243. Ус О. В., Ус М. В. Відшкодування шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 3. С. 82–87.

244. Ухач В. З. Історія держави і права України : навч. посіб. (конспекти лекцій) / В. З. Ухач. Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.

245. Ухвала Апеляційного суду міста Києва від 05 вересня 2018 року у справі № 796/165/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76300778#>.

246. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 357/5940/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111871779>.

247. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 28 серпня 2025 року у справі № 754/1519/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129961914>.

248. Філонова Ю. М. Захист речових прав на чуже майно в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2020. 20 с.

249. Фісун В. В. Відновлення права власності у повоєнний період: досвід окремих держав. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2024. № 11. С. 125–129.

250. Фісун В. До питання захисту права власності осіб, майно яких знаходиться на тимчасово окупованих територіях. *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового*

інституту права (Ірпінь, 8 жовтня 2025 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 305–308.

251. Фісун В. В. До питання захисту права власності фізичних осіб, майно яких знаходиться в районні воєнних (бойових) дій. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 76–82.

252. Фісун В. До питання стягнення моральної шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. *Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки. Збалансування приватних прав та публічного інтересу в умовах воєнного стану* : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції (Ірпінь, 3 квітня 2025 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 386–389.

253. Фісун В. Застосування критеріїв доктрини «alter ego» в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. *Перспективи розвитку сучасної науки та освіти* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 січня 2025 р.). Львів : Львівський науковий форум, 2025. С. 74–75.

254. Фісун В. В. Захист права власності у повоєнний період: досвід Боснії і Герцеговини. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 19 квітня 2024 р.) / Держ. біотехнологічний ун-т. Харків, 2024. С. 268–271.

255. Фісун В. В. Звернення стягнення на майно юридичних осіб за заборгованістю держави в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. *Успіхи і досягнення у науці (Серія «Право», Серія «Освіта», Серія «Управління та адміністрування», Серія «Соціальні та поведінкові науки»)*. 2025. № 1(11). С. 196–203.

256. Фісун В. В. Окремі правові аспекти відшкодування збитків, завданих суб'єктам господарювання внаслідок агресії Російської Федерації проти України. *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 139–144.

257. Франков О. С. Захист права власності в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського Університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2022. № 34. С. 77–83.

258. Функції та сфера застосування Реєстру. *Реєстр збитків для України.* URL: [https://rd4u.coe.int/uk/faq/general#{%22379613%22:\[0\]}](https://rd4u.coe.int/uk/faq/general#{%22379613%22:[0]}).

259. Харитонов Є. О. Здобутки та прорахунки другої кодифікації цивільного законодавства в УРСР. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. практик. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. Т. 2. С. 549–552.

260. Харитонов Є. О., Дрішлюк А. І. Цивільне право України : підручник: У 3 кн. Кн. 1. Одеса: Юридична література, 2005. 528 с.

261. Харитонов Є. О., Старцев О. В. Цивільне право України : підручник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2007. 816 с.

262. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Старцев О. В. Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Старцев. Київ : Істина, 2011. 808 с. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/479-tsvivlne-pravo-ukrani-haritonov-o.html>.

263. Харитонova О. І., Харитонов Є. О., Коссак В. Н. та ін. Господарський кодекс України: Науково-практичний коментар : підручник / О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов, В. Н. Коссак. Х. : Одиссей, 2008. 752 с. URL: http://megalib.com.ua/book/7_Hozyaistvennii_kodeks_Ykraini_Naychno_pr_akticheskii_kommentarii_.html.

264. Хізанов О. Д. Реалізація права на справедливу компенсацію у справах, пов'язаних з втратою житла або іншого майна через збройну агресію: практика та процесуальні прогалини. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали X міжнар. наук.-практик. конф. (Харків, 25 квіт. 2025 р.) / [відп. ред. Л. М. Москвич] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. кримін. процесу ; Навч.-наук. ін-т права Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, Каф. юстиції ; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», Каф. орг., суд., правоохорон. органів та адвокатури ;

Нім.-Укр. об-ня юристів ; ГО «Стале правосуддя». Харків : Право, 2025. С. 316–320.

265. Христова Г. В. Позитивні зобов'язання держави в ситуації вимушеного внутрішнього переміщення: міжнародні стандарти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. № 31. С. 11–16.

266. Цивільний кодекс України : Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

267. Цивільний кодекс Української РСР : Кодекс від 18.07.1963 № 1540-VI. *Верховна Рада Української РСР. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.

268. Цивільний кодекс УРСР 1922 року. *Юрист-онлайн*. URL: https://yurist-online.org/publ/kodeksy_ukrainy_kodeksi_ukrajini/grazhdanskij_kodeks_ussr_1922_goda_civilnij_kodeks_ussr_1922_roku/3-1-0-152.

269. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс від 18.03.2004 № 1618-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

270. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року. [уклад. К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін.] ; за заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с.

271. Чеховська І. В. Альтернативні способи захисту суб'єктивних прав : навч. посіб. / І. В. Чеховська. Ірпінь : Університет ДФС України, 2022. 428 с.

272. Чоп Н. Б. Захист права власності на окупованій та непідконтрольній Україні території : магістерська робота. Львів. 2021. 108 с.

273. Шемета А. І., Мамедова С. М. Компенсація збитків, спричинених вторгненням Російської Федерації в Україну. *Молодіжна наукова ліга*. Харків, Україна. 2024. С. 144–147.
274. Шкварок Л. В. Історичні аспекти формування правової думки стосовно власності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 44–47.
275. Шрамко С. С. Правові механізми відшкодування шкоди жертвам воєнного конфлікту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. № 84: частина 4. С. 371–376.
276. Штанько А. Система способів судового захисту права власності та інших речових прав. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2(48). С. 38–47.
277. Щипанова О. О. Відшкодування шкоди, завданої громадянам України збройною агресією Російської Федерації. *Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 23 листопада 2023 року) / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя : ЗНУ, 2023. С. 46–52.
278. Юхо І. А. Правове становище населення у Білорусі у XVI ст. Мінськ, 1978. 144 с.
279. Яворська Л. Л. Правові засади та механізми відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії РФ проти України. *Право і суспільство*. 2025. №. 2. С. 578–588.
280. Якових Є. В. Відшкодування шкоди, спричиненої під час активних бойових дій на території України. *Доктринальні та правозастосовні проблеми кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності* : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці набуття чинності Кримінального процесуального кодексу України (Одеса, 9 грудня 2022 р.) / уклад.: Л. І. Аркуша, О. О. Торбас, В. А. Завтур ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. С. 105–109.

281. Яновицька Г. Б. Суб'єкти деліктних зобов'язань. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. № 75. Ч. 1. С. 222–227.

282. Яремова І. В. Визначення моменту набуття права власності за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 222 с.

283. Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 4. С. 227–232.

284. Ящур П. О. Роль цивільного судочинства в механізмі відшкодування шкоди жертвам збройної агресії Російської Федерації. *Актуальні проблеми судового права : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25 квіт. 2025 р.)* / [відп. ред. Л. М. Москвич] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. кримін. процесу ; Навч.-наук. ін-т права Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, Каф. юстиції ; Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», Каф. орг., суд., правоохорон. органів та адвокатури ; Нім.-Укр. об-ня юристів ; ГО «Стале правосуддя». Харків : Право, 2025. С. 362–365.

285. 999 квадрильйонів грн хотів відсудити українець у РФ за збитки від війни. *Опендатабот.* URL: https://opendatabot.ua/analytics/court-against-rf?fbclid=IwY2xjawJ14gpleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFUSzAyeWVMYjUwV1lKTzI2AR45-iT8-acXbwjkwPdg-WwPfdXfXxDEAb5yoLQSBQCS67sU5IJyFErnFYiyhg_aem_gjEUon63Rf5HSocVwWoEaQ.

286. Altaian M. B. Housing, Land, and Property Rights in Post-Conflict Settings and Refugee Return: A Comparative Study of Guatemala, Kosovo, and Syria. *University of California. Santa Barbara.* 2022. 83 p.

287. Auweraert P. Property Restitution in Iraq. *Presentation at the Symposium on Post-Conflict Property Restitution.* September 6–7, 2007. URL: <https://2001-2009.state.gov/documents/organization/98032.pdf>.

288. Brubaker R. From the unmixing to the remixing of peoples: UNHCR and minority returns in Bosnia. *New issues in refugee research*. 2013. Research Paper No. 261. 17 p.

289. Buhaevskiy M. Legal frameworks for urban integration of internally displaced persons in Ukraine: comparative study of national and international approaches. *Kyiv School of Economics, Kyiv*. 2025. 40 p.

290. Casalin D. Durable Solutions for IDPs: Normative Anchors in International Human Rights Law. *University of Antwerp, Belgium*. 2023. Working Paper No. 37. 24 p.

291. Casalin D. The role of international (quasi-)judicial mechanisms in ensuring reparation for arbitrary displacement : PhD diss. *University of Antwerp, Belgium*. 415 p.

292. Dautaj Y. Enforcing Arbitral Awards Against States and the Defense of Sovereign Immunity from Execution: *A U.S. Perspective*, 11 PENN. ST. J.L. & INT'L AFF. 97. 2023 Vol. 11(2). P. 98–141.

293. Dragana M. Property Restitution and Sustainable Return: Lessons from Bosnia Herzegovina. *International Studies Honors Projects*. 2013. Paper 18. 66 p.

294. Ferrari F., Rosenfeld F. *Elgar Concise Encyclopedia of International Commercial Arbitration*. Edward Elgar Publishing. 2025. URL: https://books.google.co.uk/books?id=PjVnEQAAQBAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

295. Fischel De Andrade J. H., Delaney N. B. Field Report Minority Return to South Eastern Bosnia and Herzegovina: A review of the 200 Return Season. *Journal of Refugee Studies*. 2001. Vol. 14(3). P. 315–330.

296. French Civil Code. 1804. URL: <https://www.fd.ulisboa.pt/wp-content/uploads/2014/12/Codigo-Civil-Frances-French-Civil-Code-english-version.pdf>.

297. Garlick M. Protection for property rights: a partial solution? The Commission for real property claims of displaced persons and refugees (CRPC) in

Bosnia and Herzegovina. *Refugee Survey Quarterly (Housing and Property Restitution for Returnees)*. 2000. Vol. 19(3). P. 64–85.

298. Gashi A. Justice in Property Matters in Kosovo: A Lesson from a Postwar Country. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2024. Vol. 7(2). P. 63–92.

299. German Civil Code. 02.01.2002. Federal Law Gazette [Bundesgesetzblatt] I page 42, 2909; 2003 I page 738. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p4657.

300. Gritsay I., Gordiienko L. International mechanism for ensuring rights of internally displaced persons and its implementation by Ukraine at the regional level. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Issue. 2. P. 82–86.

301. Halimi F. Extrajudicial Protection of Property Rights in the Aftermath of Kosovo Armed Conflict. *ILIRIA International Review*. 2014. Vol. 2. P. 217–235.

302. Handbook on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons. Implementing the ‘Pinheiro Principles’. 2007. 112 p.

303. Hans. D. Restoring Property Rights in the Aftermath of War. *The International and Comparative Law Quarterly*. 2004. Vol. 53(2). P. 429–443.

304. Hartman Y. International Experience of Damages Compensation in Armed Conflicts: Lessons for Ukraine. *F1000Research*. 2025. 14:1247. 17 p.

305. Hernandez J. I. The Venezuela Alter Ego Saga: some introductory lessons for public debt litigation. *SSRN*. 2024. 14 p.

306. Joireman S. F. Post-conflict restitution of customary land: Guidelines and trajectories of change. *World Development*. 2023. Vol. 168. P. 1–10.

307. Katayanagi M., Mikami S. Property Restitution and Return: Revisiting the Case of Bosnia and Herzegovina. *JICA Research Institute*. 2014. No. 75. 31 p.

308. Khmyz, M., Sopilnyk, R., Hudyma, V., Semchuk, Y., & Sopilnyk, L. Socio-political discourses on war-related damage to Ukrainian citizens: Analysis of public policy in the context of court cases. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12(63). P. 319–329.

309. Libera E. Right to return home in post-conflict societies: the case of Bosnia-Herzegovina. *International journal of rule of law, transitional justice and human rights*. 2024. Vol. 14. P. 21–32.

310. Madsen L. Homes of Origin: Return and Property Rights in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina. What Are the Conditions for Successful Refugee Return? *Homes of Origin*. 2001. Vol. 19(3). P. 8–16.

311. Mikelic V. Housing and property rights : in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia and Montenegro. *UN-HABITAT*. 2005. 159 p.

312. Miles C. State debts and State-owned corporations: Trans-Atlantic perspectives. *QIL*. 2021. Vol. 81. P. 31–50.

313. Nalyvaiko L. R., Orieshkova A. F. Internally displaced persons: theoretical and legal aspects. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. статей за матеріалами II-ї Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 травн. 2019 р. / редкол. : А. П. Гетьмана, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2019. С. 101–109.

314. Oehler Toca M. The bases for protecting internally displaced persons. *Manual on internal displacement / coordinators United Nations High Commissioner for Refugees (ACNUR) in Mexico*. First edition. Ciudad de Mexico, Mexico : Suprema Corte de Justicia de la Nacion, 2022. P. 1–44.

315. On residential property claims and the rules of procedure and evidence of the housing and property directorate and the housing and property claims commission: Regulation dated 31.10.2000 No. 2000/60 (UNMIK/REG/2000/60). *UNMIK. Official Gazette*. URL: <https://docs.pca-cpa.org/2016/01/UNMIK-Regulation-2000-60.pdf>.

316. On the deployment of international civil and security presences in Kosovo : Resolution dated 10.06.1999 No. 1244 (1999) (S/RES/1244(1999)). *Security Council. United Nations Digital Library*. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/274488?ln=en&v=pdf#files>.

317. On the establishment of the Housing and property directorate and the Housing and property claims commission : Regulation dated 15.11.1999

No. 1999/23 (UNMIK/REG/1999/23). *UNMIK. Official Gazette*.
 URL: <https://docs.pca-cpa.org/2016/01/UNMIK-Regulation-1999-23.pdf>.

318. Onishchenko, N., Teremetskyi, V., Bila, V., Chechil Y., & Kostenko M. Judicial and extrajudicial proceedings to compensate for damages caused by armed conflicts: experience of Ukraine. *Lex Humana* (ISSN 2175-0947), Vol. 15(3), P. 522–537.

319. Philpott C. B. From the Right to Return to the Return of Rights: Completing Post-War Property Restitution in Bosnia Herzegovina. *International Journal of Refugee Law*. 2006. Vol. 18(1). P. 30–80.

320. Phuong C. “Freely to return”: Reversing ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina. *Journal of Refugee Studies*. 2000. Vol. 13(2). P. 165–183.

321. Prettitore P. The Right to Housing and Property Restitution in Bosnia and Herzegovina. A Case Study. *BADIL Resource Center for Palestinian Residency & Refugee Rights*. 2003. 28 p.

322. Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (the Pinheiro Principles) : Principles dated 28.06.2005 No. E/CN.4/Sub.2/2005/17. *UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. UNHCR UK*. URL: <https://www.unhcr.org/uk/media/principles-housing-and-property-restitution-refugees-and-displaced-persons-pinheiro>.

323. Rhodri C. Williams. Post-Conflict Property Restitution in Bosnia: Balancing Reparations and Durable Solutions in the Aftermath of Displacement. *Internal Displacement in Turkey and Abroad* : TESEV International Symposium. Istanbul. 5 December 2006. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/200612_rcw_TESEVpresentation.pdf.

324. Serrano I. Property rights and reconstruction in the Bosnian return process. *Forced Migration Review*. Dayton +20: *Bosnia and Herzegovina twenty years on from the Dayton Peace Agreement*. 2015. Issue 50. P. 18–20.

325. Sonmez S., Murray S., Clutterbuck M. Protecting property: the Iraqi experience. *Twenty Years of the Guiding Principles on Internal Displacement*. 2018. P. 35–37.

326. Spiesivtsev D. S. Who should bear the material responsibility for damage or destruction of immovable property during armed conflict? Lessons from Syria for Europe. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 85–88.

327. Stubblefield E., Joireman S. Law, Violence, and Property Expropriation in Syria: Impediments to Restitution and Return. *MDPI. Land*. 2019. Vol. 8. 14 p.

328. The Civil Code of Czech Republic. 03.02.2012. No. 89/2012. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/Civil-Code.pdf>.

329. The Civil Code of Poland. 23.04.1964. URL: <https://webfiles-sc1.blackbaud.com/files/support/helpfiles/npconnect/content/resources/attachments/poland-civil-code.pdf>.

330. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. 21 листопада 1995. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>.

331. Van Houtte H. Commission for Real Property Claims of Displaced Persons and Refugees. *Oxford Public International Law*. 2025. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeipro/e1320.013.1320/law-mpeipro-e1320>.

332. Wuhler N. Kosovo Property Claims Commission. *Oxford Public International Law*. 2023. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeipro/e3884.013.3884/law-mpeipro-e3884?d=%2F10.1093%2Flaw-mpeipro%2Fe3884.013.3884%2Flaw-mpeipro-e3884&p=emailASdKozvDR1B2k>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Фісун В. В. До питання захисту права власності фізичних осіб, майно яких знаходиться в районі воєнних (бойових) дій. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 76–82.
URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/1_2024/part_2/14.pdf.
2. Фісун В. В. Окремі правові аспекти відшкодування збитків, завданих суб'єктам господарювання внаслідок агресії Російської Федерації проти України. *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 139–144.
URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/1_2025/23.pdf.
3. Фісун В. В. Звернення стягнення на майно юридичних осіб за заборгованістю держави в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. *Успіхи і досягнення у науці (Серія «Право», Серія «Освіта», Серія «Управління та адміністрування», Серія «Соціальні та поведінкові науки»)*. 2025. № 1(11). С. 196–203.
URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/sas/article/view/19145/19159>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Фісун В. В. Захист права власності у повоєнний період: досвід Боснії і Герцеговини. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 19 квітня 2024 р.) / Держ. біотехнологічний ун-т. Харків, 2024. С. 268–271. URL: <http://btu.kharkov.ua/nauka/konferentsiyi/>.
5. Фісун В. Застосування критеріїв доктрини «alter ego» в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. *Перспективи розвитку сучасної науки та освіти* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 19–20 січня 2025 р.). Львів : Львівський науковий форум,

2025. С. 74–75. URL: <http://lviv-forum.inf.ua/save/2025/19-20.01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>.

6. Фісун В. До питання стягнення моральної шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. *Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки. Збалансування приватних прав та публічного інтересу в умовах воєнного стану* : збірник тез VII Міжнародної науково-практичної конференції (Ірпінь, 3 квітня 2025 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 386–389. URL: https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Naukovi%20zahodi/06%20cerven%20Naukovi%20zahodi/Zbirnik%20tez%20Miznarodnoi%20konferencii%2003_04_2025.pdf.

7. Фісун В. До питання захисту права власності осіб, майно яких знаходиться на тимчасово окупованих територіях. *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану*: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права (Ірпінь, 8 жовтня 2025 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 305–308. URL: https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Navcalno-naukovij%20institut%20prava/11%20listopad%20Navcalno-naukovij%20institut%20prava/Zbirnik%20materialiv%20Vseukrainskogo%20kruglogo%20stolu%208.10.25%20r.pdf.

які додатково відображають результати дослідження:

8. Фісун В. В. Відновлення права власності у повоєнний період: досвід окремих держав. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2024. № 11. С. 125–129. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/2024/11/10501>.

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Керуючий адвокатського бюро
 «ІВАНА ХОМИЧА»
 Іван Хомич
 «23» лютого 2026 року

АКТ

впровадження у правозастосовну діяльність дисертаційного дослідження на
 тему «Окремі цивільно-правові способи захисту права власності під час
 збройної агресії Російської Федерації проти України» аспіранта кафедри
 цивільного права та процесу Державного податкового університету
 Фісуна Владислава Володимировича

Комісія у складі:

Голови комісії – керуючого адвокатського бюро «ІВАНА ХОМИЧА»,
 адвоката Хомича І.О.,

членів комісії: адвокатів адвокатського бюро «ІВАНА ХОМИЧА»
 Воронкової О.І. та Ольховського О.Г.,

склала цей акт про те, що теоретичні положення та практичні рекомендації,
 викладені в дисертаційному дослідженні на тему «Окремі цивільно-правові
 способи захисту права власності під час збройної агресії Російської Федерації
 проти України», підготовленому аспірантом кафедри цивільного права та процесу
 Державного податкового університету Фісуном В.В., мають високий науковий
 рівень та практичну цінність для адвокатської діяльності.

Викладені у вказаному дисертаційному дослідженні теоретичні положення
 та практичні рекомендації використовуються у діяльності адвокатського бюро
 «ІВАНА ХОМИЧА» щодо здійснення захисту, представництва та надання інших
 видів правничої допомоги під час розгляду і вирішення цивільних справ щодо
 захисту права власності фізичних та юридичних осіб під час збройної агресії
 Російської Федерації проти України.

Голова комісії:

Керуючий адвокатського бюро
 «ІВАНА ХОМИЧА»

адвокат
 «23» лютого 2026 року

Іван ХОМИЧ

Члени комісії:

Адвокат адвокатського бюро
 «ІВАНА ХОМИЧА»

«23» лютого 2026 року

Олена ВОРОНКОВА

Адвокат адвокатського бюро
 «ІВАНА ХОМИЧА»

«23» лютого 2026 року

Олег ОЛЬХОВСЬКИЙ

